તેની મુખકાંતિએ તેનું સખીપણુ સ્વીકાર્યું. એ પ્રમાણે તે રાક્ષસીને તેના મુખછિદ્રમાંથી નીકળેલી કાંતિ એક સખી હતી અને તેની પોતાની છાયા તે રાક્ષસીની બીજી સખી હતી. છાયારૂપી સખી તે રાક્ષસીની પાછળથી રક્ષા કરનારી હતી અને તેને કાંતિરૂપી સખી આગળથી રક્ષા કરનારી હતી. એ પ્રમાણે પોતાની બે સખી સહિત તે રાક્ષસીએ પરસ્પર અનુકૂળ રહીને તપ કરવાની દૃઢતા કરી. તે રાક્ષસીનું ઉત્તમ તપ જોઈને તે સ્થળે રહેલાં ઝાડને તથા લતાને પણ સદ્બુદ્ધિ થઈ, તો પછી બીજા કોને ઉત્કંઠા ન થાય? તપને અર્થે મનોવૃત્તિને સ્થિર રાખનારી એ રાક્ષસીને પર્વતમાં રહેલાં ઝાડ પોતાના પુષ્પ તથા ફળની સુગંધથી યુક્ત એવું પવનનું ભોજન કરાવવા લાગ્યાં. દેવોના ઉપયોગમાં ન આવે તેવાં પ્રથમ ઊગેલાં પુષ્પોથી તથા હવે પછી થવાનાં પુષ્પોથી વૃક્ષોએ તે રાક્ષસીનું મુખ પૂરી દીધું. ઇન્દ્રની* પ્રેરણાથી વાયુની સાથે આવેલી માંસની રજ છિદ્ર દ્વારા તેના મુખમાં પેઠી, પણ તેણે તે રજ બહાર કાઢી નાખી. તપ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી, તે રાક્ષસી માંસની રજથી તપમાં વિઘ્ન થાય એમ ધારીને તે રજને ગળી ગઈ નહિ. હલકા માણસ પણ સારું કામ કરતાં વિઘ્ન થાય તો તેને દૂર કરે છે. તે રાક્ષસીએ પોતાના મુખમાંની પુષ્પની રજનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. મેરુપર્વતને ઉખેડી નાખનાર વનથી પણ તે રાક્ષસી ચલાયમાન થઈ નહિ, તેથી પવનને પણ આશ્ચર્ય થયું. તે રાક્ષસી કાદવથી મસ્તક સુધી ઢંકાઈ ગઈ, પાણીથી પુરાઈ ગઈ, પવનથી ચલાયમાન થઈ અને વનના અગ્નિથી દગ્ધ થઈ. વળી તે કરા પડવાથી ભેદાઈ ગઈ, વીજળીના ભ્રમથી ભ્રમિત થઈ ગઈ, મેઘથી ભયભીત થઈ અને અતિ ગર્જનાથી ક્ષોભિત થઈ. આમ છતાં વિષની મૂર્છાથી સૂતેલો માણસ જેમ એક ડગલું પણ દૂર ખસે નહિ, તેમ તપ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળી તે રાક્ષસી હજારો વર્ષ સુધી પણ ત્યાંથી જરા પણ ખસી નહિ. તે રાક્ષસીની સંસારની સ્ફુરણામાત્ર નિવૃત્ત થઈ, તેથી પરમાત્માનો વિચાર કરતાં તેનું મન નિર્મળ થયું અને તેને જ્ઞાનનો ઉદય થયો. જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી તેને કાર્યકારણની ખબર પડવા માંડી અને તેને પરમ પવિત્રપણું પ્રાપ્ત થયું. તપ કરવાથી તેના પાપનો નાશ થયો અને તેથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું. તપને લીધે એનાં પાપ ઓગળી ગયાં, ત્યારે તે પોતે જ આત્મબુદ્ધિથી બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ અને પોતાના સુખને સૂચવનારી થઈ. આ પ્રમાણે તેણે ઊંચા મુખે રહીને સાત લોકને સંતાપ કરે તેવું દારુણ તપ સાત હજાર વર્ષ સુધી કર્યું. પ્રલયકાળના અગ્નિથી પણ ભયંકર એવા તેના ઉગ્ર તપને લીધે તે પર્વત બળવા માંડયો અને તેથી આખું જગત તપતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તે જોઈને ઇન્દ્રના મનમાં આશ્ચર્ય થયું અને તેથી તેણે નારદમુનિને પૂછ્યું: 'કોના તપને લીધે જગતનો પરાભવ થાય છે?' ત્યારે નારદમુનિએ તે રાક્ષસીના તપની વાત કરી અને કહ્યું કે, 'સૂચિ નામની રાક્ષસીએ સાત હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે, તેથી તેનો દેહ વિજ્ઞાનરૂપ થયો છે અને તેને લીધે આ જગત તપે છે. હે સુરેન્દ્ર! જેમ સંહાર કરનાર રુદ્રની શક્તિને લીધે જે પ્રકારના ઉત્પાતો થાય છે, તેમ એ સૂચિના તપથી નાગણ ફૂંફાડા મારે છે, પર્વતો પડે છે, વિમાનીઓ નીચે પડી જાય છે અને સમુદ્ર તથા મેઘ સુકાઈ જાય છે. અરે! સૂર્યદેવતા સાથે દિશાઓ પણ મલિન થઈ જાય છે.' ૧—૩૧

नागाः श्वसन्ति विचलन्ति नगाः पतन्ति वैमानिका जलधिवारिधराः प्रयान्ति । शोषं दिशोऽर्कसहिता मलिनीभवन्ति सूच्याः सुरेंद्र तपसा क्षयमाययेव ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપ્રભાવ' નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

---

* પૂર્વે તપસ્વીઓનાં તપમાં દેવતા વિઘ્ન કરતા હતા, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રે તેના તપમાં વિઘ્ન કરવા માંસની રજ લઈ જવા પ્રેરણા કરી.

સર્ગ ૭૩ મો*

વાયુદેવતાએ કર્કટી રાક્ષસીની શોધ કરી

वसिष्ठ उवाच

कर्कटीकटुवृत्तांतं सर्वमाकर्ण्य वासवः ।
नारदं परिपप्रच्छ पुनर्जातकुतूहलः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે કર્કટી રાક્ષસીનું કટુ વૃત્તાંત સાંભળીને ઈન્દ્ર કુતૂહલ પામ્યો અને તેણે ફરીથી નારદ મુનિને પૂછ્યું.

ઈન્દ્ર બોલ્યો : હે મુનિ! કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કરીને પિશાચની વૃત્તિવાળું સૂચિપણું મેળવીને કેવા વૈભવ ભોગવ્યા તે તમે કહો.

નારદ બોલ્યા : હે ઈન્દ્ર! પિશાચપણાને પામેલી તે જીવસૂચિને પ્રથમ કાળા લોઢાની સોયનો આશ્રય હતો. ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ કરીને તે આકાશના વાયુરૂપી રથ દ્વારા પ્રાણવાયુના માર્ગથી દેહમાં પેઠી. ત્યાં તે સ્નાયુ, મેદ, વસા, રુધિર, આંતરડાં વગેરેના છિદ્ર દ્વારા પેસીને મલિન અંતઃકરણવાળા પાપી માણસના અંતરમાં પક્ષીની જેમ સંતાઈને રહી. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના સ્થૂલરૂપ એવા વડની વડવાઈના અગ્ર ભાગમાં જેમ ત્રિશૂલ રહે છે, તેમ માણસના શરીરની જે નાડીમાં રોગના આશ્રયરૂપ એવો બહારનો વાયુ પ્રવેશ કરે છે, તે નાડીમાં તેણે શૂળરોગની ઉત્પત્તિ કરવા માંડી. પ્રાણીના શરીરની ઈન્દ્રિયો દ્વારા તે રાક્ષસીએ પ્રાણીના માંસનો તથા પ્રાણીને ઉચિત તેવા ભોજનનો ઉપયોગ કર્યો. પતિનું આલિંગન કરવાથી જેની અનેક ફૂલમાળાઓ ચોળાઈ ગઈ છે અને જેના કપોલ ઉપર કરેલી પત્રલેખા પ્રિયતમના વક્ષઃસ્થલ ઉપર લાગી છે, તે મુગ્ધા બાળાના દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે રાક્ષસીએ મુગ્ધા બાળાના સુખનો પણ અનુભવ કર્યો છે. કોઈ સમયે પક્ષીના શરીરમાં પેસીને તેણે કલ્પવૃક્ષના પુષ્પથી બમણા સુગંધવાળી એવી કમળમાળાઓવાળી વનની નિઃશોક માળાઓમાં પણ વિહાર કર્યો છે. કોઈ સમયે ભ્રમરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે મેરુપર્વતમાં મંદારમકરંદના કણરૂપી આસવનો અનુભવ કર્યો છે. રણસંગ્રામમાં ખડ્ગની ધારા જેમ વીરના અંગનું ચર્વણ કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગીધના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શબના અંગનું પણ ચર્વણ કર્યું છે. જે પ્રમાણે પવનની પંક્તિ કાળા આકાશમાં ઊંચી તથા નીચી ફરે છે, તે પ્રમાણે શરીરની નાડીમાં પણ તે રાક્ષસી ફરી છે. જેમ સમષ્ટિ પ્રાણવાયુનો સ્પંદ સ્વેચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે સ્ફુરે છે, તેમ તે રાક્ષસીની સ્ફુરણા પ્રત્યેક દેહ તથા ઘરમાં થઈ છે. જેમ ગૃહિણી દીપની પ્રભાથી પ્રકાશીને ઘરમાં વ્યવહાર કરે છે, તેમ તેણે ચિદ્‌શક્તિની પ્રભાથી પ્રકાશીને સર્વ પ્રાણીનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કર્યો છે. જળમાં જેમ દ્રવશક્તિ વિહાર કરે છે, તેમ તેણે રુધિરમાં વિહાર કર્યો છે. સમુદ્રમાં જે પ્રમાણે તેની ઘૂમરી ભમ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે તે પાણીના જઠરમાં ભમી છે. શેષના અંગ ઉપર જેમ વિષ્ણુએ શયન કર્યું છે, તેમ તેણે ચરબીમાં શયન કર્યું છે. પાનશક્તિ જેમ અમૃતનો સ્વાદ લે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગંધનો સ્વાદ લીધો છે. તે રાક્ષસીએ વાયુની સાથે વૃક્ષ, ગુલ્મ તથા ઔષધિના રસનો તથા ગુંદનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. તે જીવસૂચિ 'હું પવિત્ર થાઉં' એવા સંકલ્પથી સ્થિરતાપૂર્વક તપ કરીને પવિત્ર અને પાપરહિત થઈ છે. અદૃશ્ય એવી એ જીવસૂચિએ વાયુના જેવા વેગવાળી તથા વાયુ જેવા વેગથી ગમન કરનારા વહેણવાળી અને દિશાઓમાં પ્રતિબંધ વિનાની ગતિ કરનારી આયસી સૂચિની સાથે અનેકાનેક પ્રાણીના દેહથી ખાધું છે, પીધું છે, વિલાસ કર્યો છે, દીધું છે, દેવરાવ્યું છે, હરણ કર્યું છે, નાચ કર્યો છે, ગાન કર્યું છે અને નિવાસ કર્યો છે. જગતમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે સમષ્ટિ—વ્યષ્ટિ, મન તથા પવનરૂપી દેહવાળી, આકાશરૂપિણી અને અદૃશ્ય શરીરવાળી તે રાક્ષસીએ ન કર્યો હોય. હાથણી જેમ બાંધવાના

---

* આ તોંતેરમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીના ભોગનો વિસ્તાર તથા ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી વાયુદેવતા તેને શોધવા ગયા, એટલી કથા કહેવાશે.

સ્તંભનો આશ્રય કરીને ભમ્યા કરે છે, તેમ પ્રાણીના રુધિરના સ્વાદથી મત્ત થયેલી તે રાક્ષસી પ્રાણીઓના આયુષ્યની નિયતિરૂપ કાળનો આશ્રય કરીને ભમી છે. હાથણી જેમ બંધાઈને થોડા ભાગમાં જ ભમે છે તેમ તે રાક્ષસીએ સર્વ પ્રાણીનો નાશ ન કરતાં કેટલાંક પ્રાણીના રુધિરનો સ્વાદ લીધો છે. મદભેર અને વેગપૂર્વક પ્રાણીના દેહનો નાશ કરનારી તે રાક્ષસી ઘણા કલ્લોલવાળી દેહરૂપી નદીમાં મગરમચ્છની પેઠે ફરી છે. ધનવાન માણસ વૃદ્ધાવસ્થામાં આતુરપણાથી ધનનો બરાબર ઉપભોગ ન થવાથી જેમ રુદન કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પ્રાણીની ચરબી તથા માંસ ગળી જવાને સમર્થ ન થવાથી રુદન કર્યું છે. નાચ કરનારી સ્ત્રી જેમ રંગમંડપમાં પોતે પહેરેલાં કંકણ તથા બાજુબંધને નચાવે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પોતે પીડા પમાડેલાં બકરાં, ઊંટ, હાથી, ઘોડા, સિંહ તથા વ્યાઘ્રને નચાવ્યાં છે. વાયુની ગતિથી પરવશ થયેલી તે રાક્ષસીએ ગંધલેખાની પેઠે બહાર તથા અંદર સર્વ ઠેકાણે વિહાર કર્યો છે. મંત્ર, ઔષધિ, તપ, દાન અને દેવપૂજાથી હણાયેલી તે રાક્ષસી ઘણા–ટેકરાવાળી નદીના તરંગની પેઠે બહાર ભાગી ગઈ છે. દીવાની કાંતિની પેઠે જેની ગતિ જાણવામાં આવતી નથી, એવી એ સૂચિ અંતર્ધાનશકિત વડે તત્કાળ આયસી સૂચિરૂપી માતાની સોડમાં શાંતિ પામે છે. સૂચિરૂપ થયેલી એ રાક્ષસીએ આશ્રય માટે આ લોઢાની સોયનો અંગીકાર કર્યો, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ પોતાની વાસના અનુસાર આશ્રય શોધે છે. જીવસૂચિએ મંત્ર તથા ઔષધિથી પીડા પામીને જેમ લોઢાની સોયનો આશ્રયરૂપે અંગીકાર કર્યો, તેમ જડ માણસ પણ સર્વ દિશામાં ફરીને આપત્તિના સમયમાં પોતાના આશ્રમમાં આવીને રહે છે. ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતી અને દશે દિશાઓમાં ઘૂમતી તે રાક્ષસીને માનસી તૃપ્તિ થઈ પણ શરીરની તૃપ્તિ થઈ નહિ; કેમ કે જેમ ધર્મી વિના ધર્મ રહી શકતો નથી, તેમ શરીર વિના શરીરની તૃપ્તિ પણ થતી નથી. ત્યાર પછી તૃપ્ત થયેલા પૂર્વના દેહનું સ્મરણ થવાથી, તે રાક્ષસી પેટ ભરીને સુખની ઇચ્છા કરવા લાગી અને તેને અંતઃકરણમાં અતિ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. તેથી પ્રથમનો દેહ પાછો મેળવવા માટે 'હું તપ કરીશ.' એવો તેણે મનથી નિશ્ચય કર્યો. પછી પર્વત ઉપર તપ કરવા જવા સારુ તેણે આકાશમાં ઊડતા ગીધના શરીરમાં પ્રાણવાયુ દ્વારા પ્રવેશ કર્યો.' આમ ગીધના શરીરમાં તે રાક્ષસીનો પ્રવેશ થવાથી તે ગીધને રાક્ષસીની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું મન થયું. પછી વાયુની પ્રેરણાથી જેમ મેઘ જાય, તેમ તે ગીધ અંતર્ગત સૂચિપિશાચીની નિવૃત્તિ વખતે લોહસૂચિને તેના ધારેલા પર્વત ઉપર લઈ ગયો. જેમ યોગી પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિને સર્વ સંકલ્પથી રહિત સ્થાનકમાં એક સ્થળે સ્થાપિત કરે છે, તેમ તે ગીધે માણસ વિનાના મોટા અરણ્યમાં તે રાક્ષસીને સ્થાપિત કરી. ત્યાં પર્વત ઉપર સ્થાપેલી દેવની પ્રતિમાની પેઠે તે રાક્ષસી તે સ્થળે એક પગે ઊભી રહી. પર્વતના શિખર ઉપર ઊંચી ડોકવાળો મોર ઊભો હોય તેવી રીતે તે રાક્ષસી અણુ જેવા સૂક્ષ્મ પગથી પર્વત ઉપર ઊભી રહી. ત્યાર પછી ગીધે ઉપાડીને પર્વત ઉપર સ્થાપન કરેલી તે રાક્ષસીએ ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળવા વિચાર કર્યો. જેમ નાસિકાવાયુને સન્મુખ એવી ગંધલેખા પવનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ બહાર નીકળવાને મનમાં તલપી રહેલી તે સૂચિગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળી. ભાર ઉપાડનાર મજૂર પોતાના ઉપરથી ભાર ઊતરવાથી જેમ શાંતિ પામે છે, તેમ તે ગીધ પોતાના દેહમાંથી રાક્ષસી બહાર નીકળી તેથી વ્યાધિમુકત થયો, શાંત થયો અને પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો. એ જીવસૂચિએ તપ માટે લોહસૂચિનો આશ્રય લીધો. કેમ કે બે સરખા પદાર્થોનો સંયોગ જ અત્યંત શોભે છે. આધાર વિના કોઈ ક્રિયાની સિદ્ધિ થતી નથી એમ ધારીને આધારના એકનિષ્ઠપણાનો આશ્રય કરીને તે રાક્ષસીએ તપ કરવા માંડયું. જેમ વાયુ સુગંધી

પદાર્થમાં સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહે છે અને પિશાચી જેમ સીસમના વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે, તેમ તે રાક્ષસી લોઢાની સોયનો આશ્રય કરીને રહી છે. હે ઈન્દ્ર! ત્યારથી માંડીને દીર્ઘ તપ કરનારી તે રાક્ષસીએ મહાઅરણ્યમાં રહી ઘણાં વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે. માટે હે કર્તવ્યચતુર! તે રાક્ષસીને વરદાન મળે તેવો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો ઘણાક કાળથી ભેગું કરેલું તેનું તપ સર્વ લોકોને બાળી નાખવા સમર્થ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે નારદમુનિનાં વચન સાંભળીને ઈન્દ્રદેવતાએ તે રાક્ષસીને જોવા સારુ વાયુદેવતાને દશે દિશામાં જવાની પ્રેરણા કરી. વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીને શોધવા સારુ આકાશમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સર્વ ઠેકાણે વેગપૂર્વક ફરવા માંડયું. જેમ બ્રહ્મજ્યોતિ નિર્વિઘ્નપણાથી અર્ધક્ષણમાં સર્વ ઠેકાણે ફરી વળે છે, તેમ વેગવાળી વાયુદેવતાની સંવિત્ તે રાક્ષસીને શોધવા માટે સર્વ દિશામાં થોડા વખતમાં ફરી વળી. વાયુદેવ તે રાક્ષસીને શોધવા સારુ પ્રથમ પૃથ્વીમાંના સાત સમુદ્રને અંતે રહેલી અને લોકાલોક પર્વતના કંદોરા સમાન નિર્જનસુવર્ણમય ભૂમિમાં ગયા. ત્યાંથી તે મણિમય સ્થળમાં ગયા. પછી વાયુદેવ મીઠા જળના સમુદ્રવાળા પર્વતની સંધિમાં રહેલા દેશમાં ગયા. ત્યાર પછી તેમણે તે રાક્ષસીને પુષ્કરદ્વીપમાં શોધી. ત્યાર પછી વાયુદેવતાએ મદિરારૂપી જળના સમુદ્રની ખાઈવાળાગોમેદદ્વીપના મધ્યભાગમાં વસતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં, જલાશયોનાં રાક્ષસીને શોધી અને તેમાં રહેલા દેશોને જોયા. ત્યાર પછી તેમણે શેરડીના રસરૂપી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલો ક્રૌંચદ્વીપ જોયો. તેમાં ઉપદ્રવ વિનાના પર્વતો રહેલા છે. તેમાં વાયુદેવતાએ રાક્ષસીને શોધવા માટે ફરવા માંડયું. ત્યાર પછી તેમણે ક્ષીરસમુદ્રની પરિખાવાળો 'શ્વેતદ્વીપ' નામનો ખંડ જોયો. તેમાં ત્રૈલોક્યના નાયક વિષ્ણુ રહેલા છે. તે ખંડમાં તથા તેના બીજા ભાગમાં પણ વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીની શોધ કરી. ત્યાર પછી વાયુદેવ ઘીરૂપી જળના સમુદ્ર(ઘૃતોદસમુદ્ર)થી વીંટાયેલા 'કુશદ્વીપ' નામના ખંડમાં ગયા. ત્યાં તેમણે નગરો જોયાં. ઘરો જોયાં, પર્વતો જોયા અને ગુફાઓ જોઈ. પછી તે દહીંરૂપી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા શાકદ્વીપ ખંડમાં ગયા. વાયુદેવે ત્યાં અવાંતર (વચમાં આવેલા) વિષયો જોયા અને આકાશના તથા શહેરોના ભાગ જોયા. તેમ તે ક્ષીરસમુદ્રથી વીંટાયેલા જંબૂદ્વીપમાં ગયા. તે મેરુપર્વત જેવા પર્વતોથી સાંકડો છે. વાયુદેવે તેમાં દેશદેશનાં માણસોને અને મહામેરુને જોયા. પ્રથમ વાતાવરણથી જ વાયુની સંવિત્ ઊતરી. પછી તે જ ક્રમે વાયુ અનાયાસે ઊતર્યો. જંબૂદ્વીપમાં સર્વ સ્થળે જોયા પછી વાયુદેવ હિમાલયના શિખર ઉપર ગયા, ત્યાં તે રાક્ષસી તપ કરી રહી હતી. તે પર્વતના શિખર ઉપર મોટું અરણ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર બીજા આકાશના જેવો હતો. તે અરણ્ય પ્રાણીનાં કર્મથી રહિત હતું. સૂર્ય પાસે હોવાથી તે અરણ્યમાં ખડ ઊગ્યું નહોતું. રજોગુણથી યુક્ત સંસારની રચનાની પેઠે તે અરણ્યમાં ઘણી રજ ઊડી રહી હતી. તે અરણ્ય ઝાંઝવાનાં જળરૂપી નદીના સમૂહથી સમુદ્રપણાને પામેલું હતું અને ઈન્દ્રધનુષ્યના જેવી હજારો મૃગતૃષ્ણારૂપી નદીઓ તેમાં રહેલી હતી. આજ સુધી તે અરણ્ય ઇન્દ્રાદિ દેવતાના જોવામાં પણ આવ્યું નહોતું. તે અરણ્યની બંને બાજુએ પવનથી ઊડતો ધૂળનો સમૂહ કૂંડાળાના જેવો જણાતો હતો. તે અરણ્યમાં સૂર્યનાં કિરણરૂપી કુંકુમનો લેપ હતો અને ચંદ્રનાં કિરણરૂપી ચંદનની ચર્ચા હતી. જાણે આકાશની વિલાસિનીના જેવી ત્યાં વાયુની સુસવાટી સંભળાતી હતી. તે રાક્ષસીની શોધમાં એ પવને પોતાના અનંત દિગંતોને પૂરનારા વિશાળ દેહને પાથરી દીધો. હતો. સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રોથી, એક ભાગે ઢંકાયેલી પૃથ્વીરૂપી પીઠમાં તે ચોમેર ઘૂમ્યો. હતો. આમ લાંબો પંથ કાપ્યો હોવાથી તેને થાક લાગ્યો હતો. ત્યાં તેણે આકાશને આલિંગી રહ્યું

હોય એવું જણાતું હિમાલયનું ઊંચું શિખર જોયું. અહીં ઊતરીને તેણે વિશ્રાંતિ લીધી. ૧—૬૭

सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रणसमुच्छ्लैकदेशाश्रयं भू-
पीठं परितो विहृत्य पवनो दीर्घाध्वना जर्जरः ।
तां प्राप्योग्रगिरिस्थलीमलिखपुर्ध्यांमांगलम्नामिव
व्याप्तानंतदिगंतपूरकबृहद्देहो विशश्राम खः ॥६७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિતપોવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો*

કર્કટી રાક્ષસી-સૂચિકાને થયેલું જ્ઞાન

वसिष्ठ उवाच

तस्य तत्रोर्ध्वशृंगस्य तस्यां भुवि महावनौ ।
ददर्श मध्यमां सूचीं प्रोत्थितां सशिखामिव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પ્રથમ વર્ણન કરેલા અરણ્યવાળી હિમાલયની પૃથ્વીમાં જાણે પર્વતના શિખરની મધ્યશિખા હોય, તે રીતે રહેલી તે રાક્ષસીને પવને દીઠી. તે રાક્ષસી એક પગે ઊભી હતી, મસ્તકની ગરમીમાં સુકાતી હતી અને અનશનવ્રતથી તેના ઉદરની ચામડી પિંડની પેઠે સુકાઈ ગઈ હતી. એક વાર તે મુખ ઉઘાડી પવન તથા તડકો ગ્રહણ કરે છે, પણ હૃદયમાં અવકાશ ન હોવાથી પાછી તેને બહાર કાઢે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી તે સુકાઈ ગઈ હતી, વનના વાયુથી તે જર્જર થઈ ગઈ હતી અને ચંદ્રનાં કિરણમાં તે નાહી રહી હતી, તોપણ તે પોતાનાં સ્થાનકથી ચલાયમાન થઈ નહોતી. રજ ઊડવાથી તેનું મસ્તક ઢંકાઈ ગયું હતું અને તે ઊડેલી રજ(રજોગુણ)ને પોતાની પાસે આવવા દેતી નહોતી. આથી તેને કૃતાર્થપણું જણાતું હતું. તે સ્થળે રહેલું અરણ્ય પોતાનામાં રહેલાં ઝાડ તથા ગુલ્મ વગેરે બીજા અરણ્યને આપીને જાણે તે તાપસી રાક્ષસીની શિખારૂપે રહેલું હતું. તે રાક્ષસીએ પ્રાણ મસ્તકમાં સ્થાપન કરેલો હતો. તેથી તેનું ભેગું થયેલું તેજ જટાજૂટના જેવું જણાતું હતું. એ પ્રમાણે તપ કરતી તે રાક્ષસીને જોઈને પવનને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું તેથી તેણે ભય પામીને તેને પ્રણામ કર્યો. રાક્ષસીના તેજઃપુંજથી તે પરાભવ પામ્યો. 'તું શા સારુ તપ કરે છે?' આટલું પૂછી જોવાની પણ તેનામાં હિંમત રહી નહિ. તેથી 'અહો ભગવતી સૂચિકાનું કેવું આશ્ચર્યકારક તપ છે!' એવો વિચાર કરતાં કરતાં પવને ત્યાંથી પાછું આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. આકાશમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરી, વાતસ્કંધનું અતિક્રમણ કરી અને સિદ્ધના સમૂહને પોતાની પાછળ રાખીને તે વાયુદેવ સૂર્યમાર્ગમાં થઈને નક્ષત્રના લોકની ઉપર થઈ ઇન્દ્રલોકમાં ગયા. ત્યાં તાપસી રાક્ષસીના દર્શનથી પવિત્ર થયેલા તે પવનને ઇન્દ્રદેવે આલિંગન કર્યું. ત્યાર પછી ઇન્દ્રના પૂછવાથી તે રાક્ષસીના તપનું વૃત્તાંત જે પ્રમાણે દીઠું હતું, તે પ્રમાણે વાયુદેવે કહી સંભળાવ્યું.

વાયુ બોલ્યો : જંબુદ્વીપમાં 'હિમાલય' નામનો મોટો પર્વત છે. ચંદ્રમાની કળાને ધારણ કરનાર સાક્ષાત્ મહાદેવજી એના જમાઈ છે. તે પર્વતના ઉત્તર ભાગમાં પરમરૂપ ધારણ કરનાર તાપસી સૂચિ દારુણ તપશ્ચર્યા કરે છે. તેના તપનું વધારે વર્ણન શું કરું? આરે વાયુ વગેરેનું પણ ભક્ષણ ન કરવા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું ઉદર લોઢા જેવું કરી વાસી દીધું છે! મુખના છિદ્ર દ્વારા પણ શીતળ વાયુ ખાવામાં ન આવે, એટલા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વલ્પ છિદ્રવાળું મોં પણ ખુલ્લું કરીને રજથી પૂરી દીધું છે. તે રાક્ષસીના તીવ્ર તપથી તપી ગયેલા હિમાલય પર્વતે પણ પોતાનું હિમાલયપણું છોડીને જાણે અગ્નિમય લોહને ધારણ કર્યું છે અને તેથી દેવો પણ ત્યાં વાસ કરી શકતા નથી. માટે હે ઇન્દ્ર! ઊભા થાઓ. તે રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારુ આપણે બ્રહ્માની પાસે જઈએ કેમ કે તેના તપની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન અનર્થ થશે. એ પ્રમાણે વાયુદેવનાં વચન સાંભળીને સર્વ

---

* આ ચુંમોતેરમા સર્ગમાં તપસ્વી રાક્ષસીને જોઈને વાયુદેવતા ઇન્દ્ર પાસે ગયા. તેને વરદાન આપવા માટે બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી તથા સૂચિકાને જ્ઞાન થયું; એટલી વાત કહેવાશે.

દેવતાઓના સમૂહ સહિત ઇન્દ્રે બ્રહ્મલોકમાં જઈને બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી. ઇન્દ્રનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, 'હું તાપસી રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારુ હિમાલયના શિખર ઉપર જાઉં છું.' બ્રહ્માનાં એ વચન સાંભળીને ઇન્દ્રદેવતા ત્યાંથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા. એટલા સમયમાં પોતાના તપના તેજથી દેવતાના મંદિરને તપાવનારી તે તાપસી રાક્ષસી પરમ પવિત્રપણાને પામી. તે રાક્ષસીની છાયા તેની સખીરૂપે રહેલી છે. સંકલ્પિત કાલ પર્યંત ઉગ્ર તપમાં રહેલી તે સૂચિની એ છાયાએ જ મુખછિદ્રમાં રહેલાં સૂર્યકિરણોરૂપી દૃષ્ટિથી, તપના આરંભથી તે અંત સુધી સાક્ષીરૂપે રક્ષા કરી. રેશમ જેવી તે મુલાયમ સૂચિએ પોતાની સ્થિરતાથી મેરુને પણ ઝંખાવી નાખ્યો હતો. આથી એ મેરુ લજવાઈને સાગરમાં તો ડૂબી જતો નથી, એ જોવા સારુ જાણે એ છાયા વૃદ્ધિ પામીને દિવસના આદિ અને અંતભાગમાં એ સૂચિ સાથે રહેતી નહોતી! મધ્યાહ્નસમયે તેની છાયા તાપના ભયથી પવનની અંદર પેસી જાય છે. તેથી છાયા નથી દેખાતી અને બાકીના બધા સમયમાં તો તે સન્માનપૂર્વક તેને દૂરથી પણ જોયા કરે છે. તે છાયા તે રાક્ષસીને જોયા કરે છે અને તીક્ષ્ણ તાપથી તેના અંગમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રત્યેક માણસ સંકટ સમયે સત્ક્રિયા ભૂલી જાય છે. જેમ ગંગા, આસી અને વરણા એ ત્રણના મધ્યમાં રહેલી કાશીપુરી પવિત્ર છે, તેમ એક છાયાસૂચિ બીજી જીવસૂચિ અને ત્રીજી લોહસૂચિ એ ત્રિકોણથી તે સ્થળ તપથી પવિત્ર થયું. જેમ સરસ્વતી અમૃત છે, તેમ જીવસૂચિ અદૃશ્ય છે; જેમ યમુના કાળી છે; તેમ છાયાસૂચિ શ્યામ છે; જેમ ગંગા ધોળી છે, તેમ લોહસૂચિ ધોળી છે; એટલે ત્રણ સૂચિરૂપી ત્રિવેણીવાળા તે ત્રિકોણ વડે વાયુ અને રજકણો પણ મુક્તિ પામ્યા; અર્થાત્ નિર્દોષ થયા. હે રાઘવ! એ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ ચેતનરૂપી સંવિત્‌નો પોતાની મેળે વિચાર કર્યો, તેથી તેને પરમકારણ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. પ્રત્યેક માણસ પોતાની મેળે યુક્તિથી વિચાર કરે, એ જ તેનો પરમગુરુ છે. ૧—૨૮

विदितपरमकारणाद्य जाता स्वयमनुचेतनसंविदं विचार्य। स्वमननकलनानुसार एकस्त्विह हि गुरुः परमो न राघवान्यः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિતપાપરિપાક વર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો*

કર્કટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ।
वरं पुत्रि गृहाणेति व्याजहार नभस्तलात् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી એક હજાર વર્ષે બ્રહ્મા કર્કટી રાક્ષસીની પાસે આવ્યા અને આકાશમાંથી બોલ્યા કે, 'હે પુત્રી! તું વરદાન માગ.' સૂચિ રાક્ષસીને કર્મેન્દ્રિયો ન હોવાથી જીવમાત્રથી રહેલી હતી; તેથી બ્રહ્માને કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના તે વિચારવા લાગી કે, 'હું પૂર્ણ છું તથા સંદેહરહિત છું, માટે વરદાનને શું કરું? હવે હું શાંતપણાથી સુખથી રહેલી છું. મેં જાણવાની વસ્તુમાત્રને જાણી લીધી છે, મારા સંદેહનો સમૂહ શાંત થયો છે અને મને વિવેકનો વિકાસ થયો છે. હવે બીજું શું પ્રયોજન રહ્યું? જે પ્રમાણે હમણાં મારી સ્થિતિ છે, તે જ પ્રમાણે રહે તો સારું. પરમાર્થરૂપ સત્યકળાનો ત્યાગ કરીને બીજા મિથ્યા અર્થ સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે? બાળક જે પ્રમાણે મિથ્યાસંકલ્પથી ભૂતની સાથે જોડાય છે, તે પ્રમાણે આટલા કાળ સુધી હું અવિવેકની સાથે જોડાઈ હતી. હવે વિચાર કરવાથી તે અવિવેક પોતાની મેળે જ શાંત થયો છે; માટે મને જેની ઇચ્છા નથી, તેવી વસ્તુ મળવાથી શો લાભ

* આ પંચોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા તોપણ તે રાક્ષસી કાંઈ બોલી નહિ; તથાપિ બ્રહ્માના વરદાનથી રાક્ષસીને પૂર્વનો દેહ પ્રાપ્ત થયો, એટલી વાત કહેવામાં આવશે.

છે?' એવા નિશ્ચયવાળી, કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત અને મૌન રહેલી તે તાપસી રાક્ષસીને જોઈને બ્રહ્મા ઊભા રહ્યા. સંસારના રાગથી રહિત તે પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીને બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું કે, 'હે પુત્રી! તું વરદાન માગ. તું ભૂતળમાં કેટલા એક કાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા પછી પરમપદને પામીશ એવો નિયંતાનો નિશ્ચય છે, તે નિયતિને મટાડવાને અમે પણ સમર્થ નથી. આવા તાપને લીધે તારા મનનો મનોરથ સંપૂર્ણ થાઓ. હે ઉત્તમા! તારા શરીરની પાછી અભિવૃદ્ધિ થાઓ. તું ફરી હિમાલયના વનમાં રાક્ષસી થા. હે પુત્રી! બીજની અંદર રહેલા વૃક્ષપણાને જેમ બહારનાં મોટાં વૃક્ષોનો વિયોગ થાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ એવી તને મેઘના જેવા તારા પૂર્વના શરીરનો જે વિયોગ થયો છે તે શરીરનો તને પાછો સંયોગ થશે. જેમ અંકુરમાં લતા રહે છે અને તે જલસિંચનથી લતારૂપે થાય છે, તેમ તારા આ સોયરૂપી સૂક્ષ્મ બીજમાં તારું તે પૂર્વશરીર રહે છે અને એ તને પાછું મળશે. જાણવાની વસ્તુનું તને જ્ઞાન થયું છે અને તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેથી શરદઋતુની મેઘમાળાની જેમ તું લોકોને પીડા કરીશ નહિ. નિરંતર ધ્યાનમાં તારી પ્રીતિ રહેશે. જોકે ધ્યાન અને ધારણામાંથી તારી સંસારમાં બુદ્ધિ થશે, તોપણ સર્વત્ર તને આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિ રહેશે. તું વ્યવહાર દૃષ્ટિથી ધારણા અને ધ્યાનના આધારભૂત રહીશ અને વાયુના સ્વભાવથી તું શરીરને ચેષ્ટાયુક્ત કરીશ. હે પુત્રી! તે સમયમાં તું પોતાના જાતિસ્વભાવને ઉચિત (અશાસ્ત્રીય) હિંસાની વિરોધિની થઈશ અને ક્ષુધાની શાંતિ કરવા સારુ ન્યાયથી લોકોની હિંસા કરીશ. લોકમાં તું ન્યાયવૃત્તિથી અન્યાયતો બાધ કરીશ અને જીવન્મુક્તપણાથી વિવેકનું પાલન કરીશ.' એ પ્રમાણે ગગનતલમાંથી વરદાન આપીને બ્રહ્મા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે થવામાં મારે કાંઈ વિરોધ નથી, માટે બ્રહ્માના વરદાનનું શા માટે નિવારણ કરવું?' એવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસી પૂર્વના શરીરના આકાર જેવી થવા લાગી. તેનું સૂચિસ્વરૂપ હતું, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રાદેશ (અંગૂઠો અને તર્જની વચ્ચેનું અંતર) જેવડી થઈ, પછી તે હાથ જેવડી થઈ, પછી તે એક વામ જેવડી થઈ, પછી તે વૃક્ષની શાખા જેવડી થઈ અને પછી તે અભ્રમાળા જેવડી થઈ, અંકુરમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ એક પલકારામાં તે સુંદર મોટા અવયવવાળી રાક્ષસી થઈને શોભવા લાગી. આમ તે સંકલ્પરૂપી વૃક્ષની કલિકાનાં અંકુરના નામથી વિકાસ પામી. એ પ્રમાણે સંકલ્પિત દ્રુમમાં અને વનમાં જેવી રીતે ક્રમપૂર્વક પુષ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે પૂર્વે બીજરૂપે અદૃશ્ય રહેલાં તેનાં અવિકળ શક્તિવાળાં ગાત્રો પાછાં દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયાં; તેમ જ તેની ઈન્દ્રિયો તથા તેનાં સ્થાનકો પણ ઉત્પન્ન થયાં. ૧—૨૧

तद्गात्राण्यविकलशक्तिमन्ति देहादुद्भूतान्यथ करणेन्द्रियाणि सम्यक् । सङ्कल्पद्रुमवनपुष्पवत्स-मन्ताद्बीजौघान्यलमभवंस्तिरोहितानि ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિશરીરલાભ' નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો=

કર્કટીનું તપથી નિવૃત્ત થવું અને ભીલના દેશમાં જવું

वसिष्ठ उवाच

अथाभवदसौ सूची कर्कटी राक्षसी पुनः ।
सूक्ष्मैव स्थौल्यमायाता मेघलेखेव वार्षिकी ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! વર્ષાઋતુની મેઘલેખા જેમ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થાય છે, તેમ તે સૂચિરાક્ષસી સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થઈ; આમ સૂચિ ફરી કર્કટી રાક્ષસી થઈ. ત્યાર પછી આત્મભૂત બ્રહ્માકારનું ધ્યાન ધરવાથી તેને આનંદ થયો

= આ છોતેરમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીને પાછો પૂર્વનો દેહ મળ્યો, ત્યાર પછી સમાધિમાંથી છ માસે ભૂખ લાગી અને જાગૃત થયા પછી વાયુનાં વચન સાંભળી તે રાક્ષસી ભીલના દેશમાં ગઈ, તેનું વર્ણન આવશે.

અને બોધ થવાથી તેણે જેમ સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ રાક્ષસભાવનો ત્યાગ કર્યો. પદ્માસન વાળીને ત્યાં જ તે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવા લાગી અને શુદ્ધ નિષ્પ્રપંચ આત્માનો આશ્રય કરીને પર્વતની જેમ ઊભી રહી. પછી વર્ષાઋતુમાં મેઘનો નાદ સાંભળી મયૂરની સ્ત્રીને જેમ કામદેવ જાગૃત થાય છે, તેમ સમાધિ કર્યા પછી છઠ્ઠે માસે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ. જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી દેહનો ભાવ શાંત થતો નથી, તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીને સમાધિ વિરામ પામ્યા પછી ક્ષુધા ઉત્પન્ન થઈ. ભૂખ લાગવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે શાનો આહાર કરવો? કોઈ પણ પ્રાણીનો અન્યાયથી વધ કરી મારે તેનો આહાર કરવો જોઈએ નહિ. જે આહાર કરવાથી આર્યલોકો નિંદા કરે કે જે અન્યાયથી મેળવેલો હોય, તેવો આહાર કરવા કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે. ન્યાયથી મેળવેલો આહાર કર્યા વિના કદાપિ મારા દેહનો ત્યાગ થાય, તો તેમાં કાંઈ પણ અન્યાય નથી; પણ અન્યાયથી મેળવેલ અર્થનો ઉપભોગ કરવાથી તે અર્થ ઝેરની પેઠે અનર્થરૂપ થઈ પડે છે. જે ક્રમનો લોકોએ અંગીકાર કર્યો છે, તેવા ક્રમનો ત્યાગ કરીને મેળવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવામાં ફળ નથી; તેમ જ ભોજન કરી જીવન જાળવવામાં મારે કાંઈ ઈષ્ટ નથી, તેમ મરણ થવાથી અનિષ્ટ નથી. હું મનોમાત્ર છું, દેહાદિ માત્ર ભ્રમથી ભૂષણરૂપ છે અને તે ભ્રમ પણ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે; માટે જીવનમરણ છે જ નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે રાક્ષસી મૌન રહી. પોતે રાક્ષસી હોવા છતાં તેણે રાક્ષસી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો તેથી વાયુદેવે પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, 'હે કર્કટી! તું જા; અજ્ઞાની લોકોને તું જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર; કારણ કે અજ્ઞાનીને બોધ આપવો એ જ મહાત્માનો સ્વભાવ છે. તારો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ જેને જ્ઞાનનો ઉદય ન થાય, તેનો તારે નાશ કરવો; એથી તારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે અને અન્યાય પણ ગણાશે નહિ; કારણ કે બોધ આપવા છતાં પણ જેને બોધ થાય નહિ તેઓ પોતાની મેળે જ નષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે વાયુનાં વચન સાંભળીને 'તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો' એમ કહીને તે પર્વતના શિખર પરથી ઊભી થઈ અને ત્યાંથી ક્રમપૂર્વક નીચે ઊતરી. પર્વતની ઉપલી ભૂમિ વટાવી, તે પાસેના તટમાં આવી અને પછી તેણે પર્વતની સમીપમાં રહેલા ભીલના દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. તે દેશમાં, અન્ન, પશુ, લોક, દ્રવ્ય, કોમળ ઘાસ, ઔષધ, માંસ, મૂળ, પાન, મૃગ, કીટ તથા પક્ષી વગેરે ઘણાં હતાં. કાજળથી લીંપાયેલી પર્વતની કાંતિ જેવી તે રાક્ષસીએ રાતે ઘોર અંધારાવાળા માર્ગે હિમાલયની સમીપ રહેલા તે દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૧—૧૭

प्रचलितवलिताञ्जनाचलाभा हिमगिरिपादनिवेशितं सुदेशम्। तदनुगतवती निशाचरी सा निशि सुघनांधतमिस्रमार्गभूमौ ॥ १७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'અન્યાયબાધિક' નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો.*

રાત્રિનું વર્ણન—ભીલના રાજા તથા પ્રધાનનું દર્શન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

एतस्मिन्नंतरे तत्र किरातजनमंडले।
हस्तग्राह्यतमः पिंडा बभूवाखिलयामिनी ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તે રાક્ષસી ભીલોના દેશમાં આવી તે સમયે રાત્રિ પડી હતી. તે રાત્રિમાં અંધકારના પિંડ જાણે હાથમાં આવતા હોય એમ જણાતું હતું. ત્યારે કાળો મેઘ રાત્રિના વસ્ત્રરૂપે રહ્યો હતો, આકાશ ચંદ્રથી રહિત હતું, કાળાં તમાલનાં વનથી રાત્રિ અતિપુષ્ટ તથા ઘાટી લાગતી હતી અને નેત્રનાં આંજેલું કાજળ વધારે શ્યામ જણાતું હતું. લતાની ઘટાઓને લીધે નક્ષત્રનો પ્રકાશ દેખાતો ન હતો અને અંધારામાં

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં પ્રથમ રાત્રિનું વર્ણન છે, ત્યાર પછી ભીલના રાજા તથા કારભારીને જોઈને તેમની પરીક્ષા કરવા સારું કર્કટી રાક્ષસીને તેમને પ્રશ્ન કરવાની ઈચ્છા થઈ તેનું વર્ણન છે.

લોકોની ગતિ મંદ થઈ હતી. ઘર અને ચૌટાંથી ભરેલા નગરમાં નવયૌવનાઓ રહેલી હતી. ચૌટા ઉપરના દીવા વાયુથી વાંકા થયેલા હતા, તેથી અંધકારની વૃદ્ધિ જણાતી હતી. ઘરનાં જાળિયાં-માંથી બહાર નીકળતો દીવાનો પ્રકાશ શોભતો હતો. રાત્રિમાં નૃત્ય કરતો પિશાચિકાઓ કર્કટી રાક્ષસીની સખીઓ હોય તેવી રીતે મૌનવ્રત ધારણ કરીને રહી હતી. મૃગ વગેરે પ્રાણીના સૂઈ ગયેલા સમૂહથી તથા ઝાકળથી રાત્રિ મનોહર લાગતી હતી. મંદ મંદ વાયુના સ્પર્શથી ઝાકળના કણ શોભતા હતા. તળાવમાંના ખાડાના કણ શોભતા હતા. તળાવમાંના ખાડા અને ઝાડનાં પોલાણ દેડકાં તથા કાગડાથી વ્યાપ્ત હતાં. અંતઃપુરમાં—ક્રીડાના સ્થાનકમાં સ્ત્રી—પુરુષનાં મુખ દેખાતાં હતાં. જંગલમાં પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા દાવા-નળથી ઉજ્જ્વળતા જણાતી હતી. ઝાડના કયારા-માં પાણી પડવાથી પાકી ગયેલાં સાહુડીનાં પીછાં મળતાં હતાં. આકાશમાંનાં નક્ષત્રો નેત્રના પલકની જેમ પ્રકાશતાં હતાં. વનમાં પ્રસરેલા વાયુ વડે ઝાડ પરથી ફળ તથા પુષ્પ નીચે પડતાં હતાં. ઝાડનાં પોલાણમાંથી નીકળતા ઘુવડના શબ્દ સાંભળીને કાગડાના શબ્દ બંધ પડી ગયા હતા. ચોરથી પીડાતા પાસેના ગામના લોકોના શબ્દોનું કઠોરપણું સંભળાતું હતું. ઘાટી ઝાડીમાં કોઈપણ શબ્દ સંભળાતા નહોતા. નગરનાં માણસો નગરમાં સૂઈ રહેલાં હતાં અને વનમાં પવન ફૂંકાતો હતો. માળામાં પક્ષીઓ હાલતાં નહોતાં. ગુફામાં સિંહ સૂઈ રહ્યા હતા. કુંજમાં કાળિયાર મૃગોએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી. આકાશમાં ઝાકળના કણ ચળકતા હતા. કાચના પર્વતની પેઠે કાજળના મેઘના મધ્યભાગ જેવી કાંતિ જણાતી હતી. તે રાત્રિ માટીના પિંડાના મધ્યભાગ જેવી ઘાટી હતી અને તલવારની ધારે કપાય તેવી તે ગાઢ અંધારી હતી. પ્રલયના વાયુથી ક્ષોભ પામેલા કાજળના પર્વત જેવી તે ચંચળ હતી. એક સમુદ્રમાં જાણે મોટો ગારો હોય તથા પર્વતનો જાણે મધ્ય-ભાગ હોય, એવી તે રાત્રિ ઘાટી જણાતી હતી. બળી ગયેલાં લાકડાંના પોલાણ જેવી તે રાત્રિ અત્યંત કાળી હતી, ગાઢ અજ્ઞાન જેવી સુંદર હતી, મૂળ અજ્ઞાની જેવી ગાઢ હતી અને ભમરાની પાંખ જેવી તેની કાંતિ હતી. ભીલના દેશમાં ઉપર પ્રમાણે ભયંકર રાત્રીમાં નગરનાં બધાં માણસો સૂઈ રહ્યાં છે, તે સમયે ધીરજવાળો તે દેશનો 'વિક્રમ' નામનો રાજા તથા તેનો કારભારી એ બંને જણા વીરચર્યાથી ચોરલોકોનો વધ કરવા માટે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યા. એ પ્રમાણે ધીરજ તથા અસ્ત્રને ધારણ કરનાર તથા ગામની બહાર ગામના દૈવતરૂપ વેતાલને જોવાને તત્પર થયેલા અને તે સ્થળે ફરતા રાજા તથા કારભારી-ને કર્કટી રાક્ષસીએ જોયા. એ બંનેને જોઈને રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! મને ભક્ષ મળ્યું. એ બંને મૂઢ તથા આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી તેમનો દેહ પૃથ્વીને માત્ર ભારરૂપ છે. મૂઢ માણસ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ થવા સારુ જ જીવે છે, માટે યત્નથી એમનો નાશ કરવો; કારણ કે અનર્થીનું પાલન કરવું નહિ. જેને આત્મનું જ્ઞાન નથી તેવા મૂઢ માણસનું મરણ, જીવિતથી વધારે સારું છે; કારણ કે મરણ થવાથી પાપ ઓછું થતું નથી અને તેથી તેનો ઉદય થાય છે. હિંસા કરનાર પ્રાણીના ભોજન માટે મૂઢ આત્માવાળા છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાની નથી, એવો સૃષ્ટિની આદિથી બ્રહ્માએ નિયમ કર્યો છે. એટલા માટે મારા ભોજ્યપણાને પામેલા આ બંનેનું આજે મારે ભોજન કરવું. નિર્દોષપણાથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની જે ઉપેક્ષા કરે છે, તે માણસને દુર્ભાગ્યવાળો સમજવો. કદાપિ આ બંને માણસ ગુણવાન તથા મોટા મનવાળા હોય, તો તેનો મારે નાશ કરવો નહિ; માટે હું એ બંનેની પરીક્ષા કરીશ અને જો તેઓ ગુણવાન હશે, તો તેમનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે ગુણવાનની કોઈ દિવસ હિંસા કરવી નહિ. જે માણસને અકૃત્રિમ સુખની, કીર્તિની તથા આયુષ્યની ઇચ્છા હોય, તે માણસે સર્વને પ્રિય એવા દાનથી ગુણવાન માણસની પૂજા

કરશી. કદાપિ દેહનો નાશ થશે, તોપણ હું ગુણીનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે સાધુપુરુષ જીવવાથી પણ ચિરાને સુખ આપે છે. આથી પોતાના જીવિતનું દાન કરીને પણ ગુણવાન માણસનું પાલન કરવું? કારણ કે ગુણવાનના રાંગરૂપી ઔષધથી મૃત્યુ પણ મિત્રપણાને પામે છે. મારો રાક્ષસ સ્વભાવ છે, તે છતાં પણ જ્યારે હું ગુણવાન માણસની રક્ષા કરું છું, ત્યારે એવો બીજો ગુણ માણસ હોય કે જે ગુણીની રક્ષા કરીને તેને પોતાના હૃદયના હારરૂપ ન કરે? ઉદાર ગુણવાળા જે પુરુષો પૃથ્વીમાં ફર્યા કરે છે, તેઓ ચંદ્રમાંની પેઠે લોકોને શીતળ કરે છે. ગુણવાન માણસનો તિરસ્કાર કરવો એ જ મરણ છે અને ગુણવાનનો આશ્રય કરવો એ જ જીવિત છે. ગુણવાનના આશ્રયરૂપી જીવિતથી જ સ્વર્ગ તથા અપવર્ગ(મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કેટલાક પ્રશ્નોની લીલાથી આ બંનેની પરીક્ષા કરીશ, એટલે તેમનું કેટલું જ્ઞાન છે તેની મને ખબર પડશે. પ્રાણી ગુણવાન છે કે ગુણરહિત છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો, પછી પોતાનાથી અધિક ગુણવાનનો વિચાર કરવો. હવે હીન ગુણવાળાને યોગ્ય શિક્ષા કરવી અને અધિક ગુણવાળાને શિક્ષા ન કરવી.' ૧—૩૩

आदौ विचार्य सगुणागुणलेशयुक्तिं पश्चात्स्वतोऽधिकतरं च गुणैर्यदि स्यात् । कुर्यात्ततः समुपपत्तिवशेन दंडं दंड्यस्य युक्तिसदृशं घनसंभवेन ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીવિચાર' નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો*

રાજા તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીનો સંવાદ

वसिष्ठ उवाच

अथ सा राक्षसी रक्षःकुलकाननमंजरी ।
तमस्येवाभ्रलेखेव गंभीरं विननाद ह ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હવે રાક્ષસકુલરૂપી વનની મંજરી સમાન તે રાક્ષસીએ જાણે અભ્રલેખાની જેમ અંધકારમાં ગંભીર નાદ કર્યો, જેમ મેઘની ગર્જના થયા પછી કરા તથા વજ્ર પડે, તેમ નાદ કર્યા પછી તે રાક્ષસીએ આકઠોરપણાથી તથા કારભારીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, અરેરે! પ્રઘોર જંગલરૂપી આકાશની પદવીનેકાશ કરનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય! અરે! મહામાયારૂપી અજ્ઞાનની આધાર—પીડરૂપી ગુફામાં રહેલા પૃથ્વીમાંના કીડાઓ! તમે કોણ છો? તમે આત્મજ્ઞાની હોવાથી પૂજ્યબુદ્ધિવાળા છો કે તેમ ન હોવાથી દુર્બુદ્ધિવાળા છો? તમે મારો કોળિયો થવા આવો છો, માટે તમે દુષ્ટ એવા મરણને યોગ્ય છો.'

રાજા બોલ્યો : અરે! ભૂત તું કોણ છે? ક્યાં છે? તું તારો દેહ દેખાડ; ભ્રમરીના જેવા તારા શબ્દથી કોણ બીએ છે? કાર્યસાધક માણસ પોતાના કાર્યમાં સિંહની પેઠે દોટ મૂકે છે; માટે ક્રોધથી ભયંકર ઉદ્યોગનો ત્યાગ કરી તું તારું પરાક્રમ દેખાડ. હે સુવ્રત! તું શું પ્રાર્થે છે, તે કહે. હું તને તે આપીશ. અમને ક્રોધના શબ્દ સંભળાવી તું શા સારુ બિવડાવે છે? અથવા શું તને જ ભય છે? તું તારા આકાર અને શબ્દથી અમારી સન્મુખ આવીને ઊભો રહે; કારણ કે દીર્ઘસૂત્રીનો ક્ષય થાય છે, પણ તેનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી.'

રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે રાક્ષસીએ વિચાર્યું કે, 'રાજાએ મનોહર વચન કહ્યાં.' પછી તેણે તેમની આગળ પ્રત્યક્ષ થવાને તેમ જ તેનની અધીરતા ટાળવા માટે નાદ કર્યો તથા હાસ્ય કર્યું. ત્યાં રાજા તથા કારભારીએ નાદના શબ્દથી દિશાને પૂરનારી તથા અટ્ટહાસ્યને લીધે દાંતની કાંતિથી પોતાના આકારને પ્રકાશ કરનારી તે રાક્ષસીને જોઈ. તે પ્રલયકાળે વાદળાંમાં વજ્ર જેવા કડાકાથી પિસાઈ ગયેલા પર્વતની ટોચ હોય તેવી જ ગુણાતી હતી અને તે નેત્રરૂપી વીજળીથી તથા બગલી જેવી ચૂડીઓથી આકાશને

* આ ઇઠ્યોતેરમા સર્ગમાં રાક્ષસીના ભયંકર વચનથી નિર્ભય રહેલા રાજાએ તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું તથા કારભારીના અનુનયથી રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો આરંભ કર્યો તેનું વર્ણન આવશે.

સ. સા.

પ્રકાશિત કરતી હતી. તે અંધારરૂપી એક સમુદ્ર-માં વડવાનળની જ્વાળા જેવી જણાતી હતી અને તેની કાંધ ગર્જના કરતા મેઘની ઘટા જેવી ઘાટી હતી. શબ્દ કરતા દાંતના કચકચાટથી તે નિશાચરોનો નાશ કરતી હતી અને તે કાજળ જેવા આકારથી આકાશ તથા પૃથ્વીને આધાર-સ્તંભ સમાન હતી. વળી તે લીલા વડે શોભતી હતી. તેના કેશ ઊંચા હતા, તેનું અંગ ઘણી નાડીઓવાળું હતું, તેનાં નેત્ર પીળાં હતાં અને પોતે તમોમય હતી. તે યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચને પણ અનર્થથી ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી. તેના દેહના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરતા વાયુથી ભયંકર શબ્દ થતો હતો. તેણે પોતાના મસ્તક ઉપર હળ, મુશળ, ખાંડણિયો, ઊંબાડિયું તથા સૂપડું રાખેલાં હતાં. કલ્પના અંતે સ્ફુરતી વીંખાઈ ગયેલી વૈડૂર્ય—પર્વતના શિખરની ભૂમિ હોય, તેવી તે જણાતી હતી. તે હાસ્યથી દેવતાની પણ હિંસા કરનારી જાણે કાળરાત્રિ હોય તેમ દેખાતી હતી. વાદળાં-વાળી શરદઋતુની આકાશાટવી (વન) જાણે દેહ ધરીને આવી હોય અને ઘણાં વાદળાંથી યુક્ત અને પુષ્ટ શરીરવાળી જાણે રાત્રિ હોય, એવી તે જણાતી હતી. શરીરની સ્થૂલતાથી જાણે પૃથ્વીની પીઠ ઊઠી હોય તથા ચંદ્ર અને સૂર્યની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે રાહુએ તેના દેહનો આશ્રય લીધો હોય એવી તે રાક્ષસી જણાતી હતી. તેનાં સ્તન ઇન્દ્રનીલ મણિના જેવાં મહાતેજસ્વી લાંબાં વાદળાં જેવાં હતાં. તે શ્યામ હતાં અને તેમના ઉપર તેણે ખાંડણિયા આદિના હારસમૂહો સજ્યા હતા. તેનું શરીર બળેલા લાકડા જેવું હતું અને તેના ઉપર એ કાષ્ઠનાં ચિહ્નો હતાં. ઝાડની કાંતિ જેવા હલનચલનરહિત તથા નાડીઓ સહિત મોટા તેના હાથ હતા. આવા આકારવાળી તે રાક્ષસીને જોઈને રાજા તથા કારભારી ક્ષોભ પામ્યા વિના ઊભા રહ્યા; કારણ કે સત્ય તથા અસત્યના વિવેકથી શોભતા માણસને કોઈ પણ પદાર્થથી મોહ ઉત્પન્ન થતો નથી

મંત્રી બોલ્યા : હે રાક્ષસી! ઈચ્છિત વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે તારે આટલો મોટો ક્રોધ કરવા-નું કારણ શું? હલકો માણસ થોડા કામમાં પણ ઘણો ક્રોધ કરે છે. તું ક્રોધનો ત્યાગ કર, આવો ક્રોધ કરવો તને શોભતો નથી; કારણ કે બુદ્ધિમાન માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં યુકિતથી જ વર્તે છે. હે અબળા! પવન જેવી રીતે ખડ તથા પાંદડાંને ઉડાડી મૂકે છે, તેવી રીતે તારા જેવાં હજારો મગતરાંને અમે ધીરજરૂપી વાયુથી ઉડાડી મૂક્યાં છે. ડાહ્યા માણસો ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે અને સમાન તથા સ્વચ્છ બુદ્ધિથી તેમ જ વ્યવહારની યોગ્ય યુકિતથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે. પોતાના યોગ્ય વ્યવહારની યુકિતથી કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય, તોપણ યોગ્ય માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો એવી નિયતિ છે. તો પછી કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નિશ્ચય હોય ત્યારે ક્રોધને અવસર જ કેમ હોય? માટે હે અર્થિની! કહે, તારી શી ઈષ્ટ ઈચ્છા છે? યાચના કરવા આવેલો કોઈ પણ માણસ પોતાની કોઈ પણ ઈચ્છા પૂરી કર્યા વિના સ્વપ્નમાં પણ અમારી પાસેથી પાછો ગયો નથી.

મંત્રીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! પુરુષમાં સિંહ સમાન આ બંનેનું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ કેવાં શુદ્ધ છે! આ બંને સામાન્ય મનુષ્ય હોય એમ હું માનતી નથી. આ ચમત્કૃતિ વિચિત્ર છે કે તેમનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય જણાય છે. જે પ્રમાણે જળ ભેગું થવાથી એકતા પામે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનનો આશય તેનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી એકતાને પામે છે. આ બંનેએ ઘણું કરીને મારા મનનો અભિપ્રાય જાણ્યો છે અને મેં તેમનો અભિપ્રાય જાણ્યો છે માટે આ બંને પોતાની મેળે જ અવિનાશી છે અને મારે તેમનો નાશ કરવો નહિ. આ બંને આત્મજ્ઞાની છે, એમ હું ધારું છું; કારણ કે જીવન-મરણનો ભ્રમ મટાડનાર આત્મજ્ઞાન વિના આવી બુદ્ધિ હોય નહિ; એમને આવી બુદ્ધિ છે, તેથી તેઓ અભયરૂપ અને અમૃતરૂપ છે. લાવ ત્યારે મારા મનમાં જે કાંઈ સંદેહ

થયો છે, તે હું એમને પૂછું. જે મનુષ્ય વિદ્વાન માણસ મળ્યા છતાં તેને પોતાના સંદેહ વિષે પૂછતો નથી, તેને અધમ સમજવો.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે પ્રશ્ન પૂછવાને અવસર જોવા લાગી. પછી કલ્પના અંતસમયના મેઘના શબ્દ જેવા પોતાના હાસ્યને રોકીને તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું: 'હે નિષ્પાપ! હે ધીરજવાળા! તમે બંને કોણ છો તે કહો. નિર્મળ ચિત્તવાળા માણસનાં દર્શન કરવાથી જ તેની સાથે મિત્રતા થાય છે.

મંત્રી બોલ્યો: આ કિરાતદેશના રાજા છે અને હું તેમનો મંત્રી છું અને અમે આ રાત્રિ-ચર્યાથી તારા જેવા દુષ્ટનો નાશ કરવા તત્પર થયા છીએ. રાત્રિ—દિવસ દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ જ રાજાનો ધર્મ છે. જે માણસ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે માણસ વિનાશરૂપી અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ બને છે.

રાક્ષસી બોલી: હે રાજન્! તમારો કારભારી દુષ્ટ છે, જેનો કારભારી દુષ્ટ હોય, તે રાજા ન કહેવાય. સારો રાજા હોય, તેને જ સારો કારભારી હોય છે અને સારો કારભારી જેને હોય તે જ રાજા છે. સારા કારભારીએ પોતાના રાજાને વિવેકમાં જોડવો. એ વિવેકથી શ્રેષ્ઠપણાને પમાય છે અને જેવો રાજા, તેવી પ્રજા હોય છે. સમસ્ત ગુણના સમૂહમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન એ જ ઉત્તમ ગુણ છે અને જેનામાં એવા ગુણ હોય તે જ રાજા ગણાય છે. તેવા ગુણની સાથે જેનામાં વિચારનાં રહસ્ય જાણવાના ગુણ હોય, તે જ કારભારી ગણાય. આત્મવિદ્યાથી પ્રભુપણું તથા સમદૃષ્ટિપણું મળે છે, માટે જેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન નથી, તે કારભારી પણ ન ગણાય તેમ રાજા પણ ન ગણાય. જો તમને બંનેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન હોય, તો તમારું કલ્યાણ છે; પણ જો તેમ ન હોય, તો તમે તો પ્રજાને અનર્થ કરનાર છો, માટે હું તમારું ભક્ષણ કરીશ. હું તમને બંનેને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછું છું, તેનો તમે મને બુદ્ધિથી વિચાર કરીને ઉત્તર આપશો, તો જેમ આબાપની બળ ઉપર પ્રીતિ થાય તેમ તમે મારા પ્રીતિપાત્ર થશો. હે રાજા! તમે કે તમારો મંત્રી મારા આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો. મને એ ઉત્તર સાંભળવાની અત્યંત ઈચ્છા છે. તમે તે ઈચ્છા પૂરી કરો. આ લોકમાં એવો કોણ પુરુષ છે કે તે કહેલા પદાર્થને ન આપીને ક્ષયકારી દોષને ન પામે? ૧—૪૪

प्रश्नानिमान्कथय पार्थिव वा च मंत्रिस्त्वार्थिनी भृशमहं परिपूरयार्थम् । अंगीकृतार्थमददत् क इवास्ति लोके दोषेण संक्षयकरेण न युज्यते यः ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને તથા મંત્રીને પૂછેલા બોતેર પ્રશ્નો

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान् सा वक्तुमुपचक्रमे । उच्यतामिति राज्ञोक्ते तानिमान् शृणु राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! રાક્ષસીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું: 'પૂછો' એટલે તે રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રારંભ કર્યો. હું તમને તે પ્રશ્નો કહું છું તે તમે સાંભળો.

રાક્ષસી બોલી: (૧) સમુદ્રમાં જેવી રીતે લાખો બુદ્બુદ થાય છે (અને લય પામે છે) તેવી રીતે જેની અંદર લાખો બ્રહ્માંડનો લય થાય છે તેવો અનેક સંખ્યાવાળો કયો એક અણુ છે?

(૨) કઈ એક વસ્તુમાં આકાશ તથા અનાકાશ એ બંને છે?

(૩) કિંચિત્ છે તે નકિંચિત્ કેમ થાય? (**અ**) કાંઈ પણ નથી અને કાંઈક છે, એવી કઈ વસ્તુ છે?

(૪) **त्वं** પદમાં **अहं** પદ કેમ આવે?

(૫) **अहं** પદમાં **त्वं** પદ કેમ આવે?

* આ અગણાએંસીમા સર્ગમાં જે માણસને આત્મજ્ઞાન નથી, તેવા માણસને વજ્ર સમાન લાગે તેવા તથા જ્ઞાનવાનને મનોહર લાગે તેવા (૭૨) બોતેર પ્રશ્નો કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને પૂછ્યા.

(૬) ચાલતાં છતાં કોણ ચાલતો નથી?

(૭) સ્થિર ઊભો રહેતો નથી, તે છતાં કોણ સ્થિર ઊભો રહે છે?

(૮) ચૈતન્ય તથા જડ, એ બંને વિરુદ્ધ કર્મ કયા એક પદાર્થમાં છે? (અ) ચૈતન્ય છતાં પાષાણ જેવો ઘનરૂપ કયો પદાર્થ છે?

(૯) ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં વિચિત્રતા કરનાર કોણ છે?

(૧૦) અગ્નિપણાનો ત્યાગ ન કરે અને દાહ ન કરે એવો કયો અગ્નિ છે?

(૧૧) હે રાજન્ ! અગ્નિ ન હોય તેમાંથી અગ્નિ કેમ ઉત્પન્ન થાય?

(૧૨) ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ અને તારા વિના અવિનાશી પ્રકાશ કોનો છે?

(૧૩) એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે નેત્રથી ન દેખાય અને સર્વ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે?

(૧૪) એવો કયો ઉત્તમ પ્રકાશ છે કે, જે લતા, ગુલ્મ, અંકુર, જાત્યંધ તથા નેત્ર ન હોય તેવાં બીજાંનો પણ પ્રકાશ કરે છે?

(૧૫) આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે?

(૧૬) સત્તાને સત્તા આપનાર કોણ છે?

(૧૭) એવો કયો ભંડાર છે કે જેમાં જગતરૂપી રત્ન છે?

(૧૮) એવો કયો મણિ છે કે જેમાં જગતરૂપી કોશ રહેલો છે?

(૧૯) એવો કયો અણુ છે કે જે અંધકારનો પ્રકાશ કરે છે?

(૨૦) છે અને નથી એવો કયો અણુ છે?

(૨૧) દૂર છતાં દૂર નથી એવો કયો અણુ છે?

(૨૨) એવું શું છે કે જે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે?

(૨૩) એક નિમેષનો કાળ, એક કલ્પનો કેમ ગણાય?

(૨૪) એક કલ્પ, નિમેષ કેમ ગણાય?

(૨૫) પ્રત્યક્ષ છતાં અસત્ રૂપ એવું શું છે?

(૨૬) ચેતન છતાં અચેતન છે એવું શું છે?

(૨૭) વાયુ છતાં વાયુરૂપ નથી એવુ શું છે?

(૨૮) એવું શું છે કે જે શબ્દ છતાં શબ્દરૂપ નથી?

(૨૯) એવું શું છે કે જે સર્વરૂપ છતાં કાંઈ નથી?

(૩૦) જેને વિષે અહંતા છતાં અહંતા નથી એવું શું છે?

(૩૧) ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મળે એવી કઈ વસ્તુ છે?

(૩૨) પ્રાપ્ત થાય તે છતાં કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નથી એવું શું છે? જે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી તે શું છે?

(૩૩) સ્વસ્થપણે જીવતા છતાં કોણે પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે?

(૩૪) એવો કયો અણુ છે કે જે પોતાને વિષે મેરુ પર્વતને ઉત્પન્ન કરે છે? કોણ ત્રિભુવનને તૃણરૂપ કરે છે?

(૩૫) કયા અણુએ સેંકડો યોજનો પૂર્ણ કર્યાં છે?

(૩૬) અણુ છતાં કોણ સેંકડો યોજનોમાં માતો નથી?

(૩૭) દૃષ્ટિમાત્રે કરી કોણ જગતરૂપી બાળકને નચાવે છે?

(૩૮) એવો કયો અણુ છે કે જેના ઉદરમાં પર્વતોના સમૂહો રહેલા છે?

(૩૯) એવો કયો અણુ છે કે જે પોતાના અણુપણાનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ મેરુ પર્વતના કરતાં પણ સ્થૂળ આકૃતિવાળો હોય?

(૪૦) એવો કયો અણુ છે કે જે મોવાળાના અગ્રના સોમા ભાગનો હોય, તોપણ પર્વતથી પણ ઊંચો હોય?

(૪૧) એવો કયો અણુ છે કે જે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બંનેને પ્રકટ કરનાર દીવારૂપે હોય?

(૪૨) એવો કયો અણુ છે કે જેની અંદર

સર્વે અનુભવરૂપી અણુ રહેલા છે?

(૪૩) એવો કયો અણુ છે કે જે પોતે સ્વાદરહિત છતાં બીજાને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે?

(૪૪) એવો કયો અણુ છે કે જે સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં સર્વનો આશ્રય કરે છે?

(૪૫) એવો કયો અણુ છે કે જે પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ ન હોવા છતાં આખા જગતને ઢાંકે છે?

(૪૬) એવો કયો અણુ છે કે જેની સત્તા વડે લય કરીને નાશ પામેલા જગતની પાછી ઉત્પત્તિ થાય છે?

(૪૭) એવો કયો અણુ છે કે જે અવયવ-રહિત છે, તોપણ હજારો હાથ અને નેત્રવાળો છે.

(૪૮) એવો કયો નિમેષ છે જેમાં કરોડો કલ્પ રહેલા છે?

(૪૯) એવો કયો અણુ છે કે જેમાં બીજમાં વૃક્ષ રહે તેવી રીતે અનંત જગત રહેલાં છે?

(૫૦) એવું શું છે કે જેમાં બીજ વગેરે ઉત્પન્ન નથી થયાં, તોપણ સ્ફુટ દેખાય છે?

(૫૧) એવો કયો નિમેષ છે કે, જેની અંદર બીજથી અંદર રહેલા વૃક્ષની પેઠે કલ્પ તથા પ્રલય રહેલા છે?

(૫૨) એવો કોણ છે કે જે કાર્યનું પ્રયોજન તથા કાર્યના કર્તાપણાનો આશ્રય કર્યા વિના કાર્ય કરે છે?

(૫૩) એવો કયો દ્રષ્ટા છે કે જે પોતાને નેત્ર નથી તે છતાં ભોગ્ય પદાર્થની સિદ્ધિ માટે પોતાના આત્માને દૃશ્યપણાને પમાડે છે; તથા બહારની દૃષ્ટિથી દૃશ્ય પદાર્થ જોવા છતાં પોતાના આત્માને જુએ છે?

(૫૪) જેમાં સઘળું દૃશ્ય ગલિત છે, એવા આત્માને દૃશ્યના અભાવ માટે જોનાર—કોણ આગળ દેખાતા દૃશ્યને દેખતો નથી?

(૫૫) ચક્ષુ દૃશ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરે, તેની પેઠે આત્મા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રણેને અપરોક્ષપણાથી કોણ પ્રકાશ કરે છે?

(૫૬) સુવર્ણથી કડાં વગેરે પ્રકટ થાય છે, તેમ કોની વિક્ષેપ—શક્તિથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રણ પ્રકટ થાય છે?

(૫૭) જેમ જળથી તરંગ જુદા નથી, તેમ કયા પદાર્થોથી કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી?

(૫૮) જેવી રીતે જળમાં મોજાં જુદાં જણાય છે, તેવી રીતે કોની ઇચ્છાથી જગતમાં જુદાપણું જણાય છે?

(૫૯) એવો કયો પદાર્થ છે કે જે દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્ તથા અસત્ રૂપે હોય?

(૬૦) જેમ જળથી દ્રવપણું જુદું નથી, તેમ કયા પદાર્થથી દ્વૈતપણું પણ જુદું નથી?

(૬૧) બીજ વૃક્ષને ધારણ કરે છે, તેની પેઠે કોણ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રણને તથા સત્-અસત્ રૂપ ત્રણ જગતને અદ્ભુત અવસ્થામાં તથા તિરોહિત અવસ્થામાં પોતાને વિષે રાખીને નિરંતર રહે છે?

(૬૨) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં ભ્રમરૂપી મોટું જગત કોને વિષે રહેલું છે?

(૬૩) બીજમાં વૃક્ષ રહે તેવી રીતે કોની અંદર જગત રહેલું છે?

(૬૪) બીજ ઝાડપણાથી ઉદય પામે છે તથા ઝાડ બીજપણાથી ઉદય પામે છે, તેવી રીતે પોતાના રૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના—કોણ ઉદય વિના પણ ઉદય થાય છે?

(૬૫) હે રાજન્! એવું શું છે કે જેની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુના જેવો દૃઢ હોય?

(૬૬) એવો કયો દૃઢ તંતુ છે કે જેની અંદર કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વતો રહેલા છે?

(૬૭) આ અનેક ચેતનોથી ભરેલું જગત કોનાથી વ્યાપી રહેલું છે?

(૬૮) તમે કોના આધારથી જગતમાં વ્યવહાર કરો છો?

(૬૯) કોના આધારથી તમે જેનો વધ કરવો જોઈએ તેનો વધ કરો છો?

(૭૦) કોના આધારથી તમે જગતનું પાલન કરો છો?

(૭૧) એવું શું છે કે જેનાં દર્શનથી તમારો અભાવ છે?

(૭૨) એવું શું છે કે જેના દર્શનથી તમે સદા તદ્રૂપ જ થાઓ છો?

એટલા પ્રશ્નોને શાંતિ થવા માટે તમે ઉત્તર આપો. આત્માકારવૃત્તિને આવરણરૂપે રહેલા આ મારા સંશયને તમે દૂર કરો. જે માણસની પાસેથી મૂળ સહિત સંશય નથી મટતો, તે માણસ પંડિતની ગણતરીમાં આવતો નથી. જો મારા આ સંશયને તમે મટાડશો નહિ, તો તમે તરત રાક્ષસના જઠરરૂપી અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ થઈ પડશો; અને તમારા બંનેનો નાશ કર્યા પછી હું તમારા આખા દેશને ગળી જઈશ. જો તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો, તો તમે સારા રાજા થશો એમ હું માનીશ; અને તમે ઉત્તર નહિ આપો, તો મૂર્ખપણાથી ક્ષય પામશો.' એ પ્રમાણે વિપુલ અને ગંભીર મેઘનાદના જેવી વાણી બોલનાર તે રાક્ષસી એટલું કહી ચૂપ રહી. બહારથી તે ભયંકર આકૃતિવાળી હતી, તોપણ તે અંતઃકરણથી શુદ્ધ શરદઋતુનાં નિર્મળ વાદળાં જેવી શાંત હતી.

इत्युक्त्वा विपुलगभीरमेघनादप्रोल्लासप्रकटगिरा निशाचरी सा । तूष्णीमप्यतिविकटाकृतिस्तदासीच्छुद्धांतःशरदमलाभ्रमंडलीव ॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીપ્રશ્ન' નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો*

મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

वसिष्ठ उवाच

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया । इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामंत्री गिरं ददौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે મહાઅરણ્ય વિષે મહારાત્રિમાં મહારાક્ષસીએ મહાપ્રશ્ન પૂછ્યા, ત્યારે રાજાના મહામંત્રીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધો.

મંત્રી બોલ્યો: હે મેઘની કાંતિ જેવી રાક્ષસી! જે પ્રમાણે કેસરીસિંહ મદોન્મત્ત હાથીનું ભેદન કરે છે, તે પ્રમાણે હું તારા પ્રશ્નનું ભેદન કરું છું; તે તું સાંભળ! હે કમલાક્ષી! પ્રશ્ન જાણનારને યોગ્ય એવા વચનની આ યુક્તિથી તેં ઉપરના સઘળા પ્રશ્નોમાં કેવળ પરમાત્મા જ કહેલા છે. (તો પણ બધા પ્રશ્ન તેમાં ઘટાવીને ઉત્તર આપું છું, તે તું સાંભળ.)

(૧) પ્રથમના+ પ્રશ્નથી ઘણાખરા પ્રશ્નમાં અણુ શબ્દ આવેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જેનું કોઈથી વર્ણન થતું નથી, જે અગમ્ય છે તથા પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જણાય છે, તે ચૈતન્યરૂપી અણુ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે. બીજમાં જેવી રીતે ઝાડની સત્તા રહેલી છે તથા એક બીજમાં જેમ હજારો ઝાડ રહેલાં છે તેમ તે પરમ ચૈતન્યરૂપી અણુમાં હજારો સત્ તથા અસત્ બ્રહ્માંડ રહેલાં છે.× (૪૯)

(૨) સર્વ વસ્તુની સત્તા અનુભવની સત્તાને અધીન છે, માટે તે મુખ્ય સત્તાને બીજાને અધીનપણું માનવાથી અનવસ્થા થાય; માટે સ્વતઃસિદ્ધ સત્તાના અનુભવથી જ સર્વ ભાવને સત્તા મળે છે. (૧૬)

(૩) પરમાત્મા આકારથી શૂન્ય છે માટે તે આકાશરૂપ છે અને આકાશ જડ છે તથા પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે માટે અનાકાશ પણ પરમાત્મા છે. (૨)

* આ એંશીમાં સર્ગમાં મંત્રીએ સૂક્ષ્મ ઉત્પત્તિથી રાક્ષસીના પ્રશ્નનો ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર આપવાથી) તથા વ્યુત્ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર ન દેતાં વચમાં છૂટક છૂટક ઉત્તર આપવાથી) યથાયોગ્ય ઉત્તર આપ્યો એ કહેવામાં આવશે.

+ આ સર્ગમાં દરેક ઠેકાણે પહેલો (ઉત્તરના આરંભનો) અંક ઉત્તરના ક્રમનો છે તથા બીજો ઉત્તરના છેવટનો અંક રાક્ષસીના પ્રશ્નના ક્રમનો ૭૯ મા સર્ગ પ્રમાણે છે.

× આ પહેલા ઉત્તરમાં ૪૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જાય છે તથા એક્યાસીમા સર્ગની ૨૨ મી કલમમાં પણ તેનો ઉત્તર છે.

(૪) આત્મભાવ થાય ત્યારે કિંચિત્ પણ નકિંચિત્ થાય, એટલે કે બ્રહ્મ કે જે સર્વાત્મા છે તથા પોતાની મેળે જ જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે બ્રહ્મ જ્યારે જગતને પોતાને વિષે લય કરે છે, ત્યારે પ્રથમ કિંચિત્ રૂપે રહેલું જગત નકિંચિત્ થાય છે. (**અ**) પરમાત્મા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવા) છે, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ પરમાત્મા અનંત અણુરૂપ છે, માટે કંઈક છે. (૩)

(૫) પહેલા પ્રશ્નમાં એક અણુને અનેક સંખ્યાપણું કહેલું છે; પણ તે ચૈતન્યરૂપી અણુને અનેકતા દેખાવમાત્ર છે, વસ્તુતાથી અનેકતા નથી. સુવર્ણમાંથી જેવી રીતે કડાં વગેરે જુદાં જુદાં ઘરેણાં થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુમાંથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપી વિચિત્ર જગતનો વિસ્તાર થયો છે. (૫૬)*

(૬) ઓગણીસમા× પ્રશ્નમાં તથા બીજા પણ પ્રશ્નમાં પણ વારંવાર અણુ શબ્દ છે, તેનો સારાંશ એવો છે કે ચૈતન્યરૂપી અણુ પરમ આકાશરૂપી છે તથા તે સૂક્ષ્મ છે, માટે જાણવામાં આવે તેમ નથી અને તે સર્વાત્મક છે, તોપણ મન તથા ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતાં નથી. (૧૯)

(૭) વીસમા પ્રશ્નમાં 'છે અને નથી એવો કયો અણુ છે?' એમ કહેલું છે તેમાં 'નથી' એમ બોલવું તે અયોગ્ય છે; કારણ કે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે, માટે તેને શૂન્યપણું ઘટતું નથી; કારણ કે 'છે અને નથી' એવી રીતે બોલનાર તથા માનનાર જે પુરુષ છે, તે આત્મારૂપ જ છે. વળી કોઈ પણ યુક્તિથી સત્ પદાર્થને અસત્ પણું ઘટતું નથી. કદાપિ એમાં શંકા થાય કે જ્યારે તે છે ત્યારે દૃશ્ય કેમ નથી? તો કહેવાનું કે કપૂર ગુપ્ત રાખ્યું હોય તોપણ તે પોતાની સુગંધીથી સર્વ ઠેકાણે જણાય છે; તેવી રીતે તે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે તેથી સર્વ ઠેકાણે ગુપ્ત રહી સર્વની સત્તાથી પોતે પ્રકટ જણાય છે. (૨૦)

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન—ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ વડે અનેક પ્રકારે જણાય છે તેથી તે સર્વરૂપ છે; અને મન—ઇન્દ્રિયો વગેરેથી તેનું રૂપ જણાતું નથી, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ ચૈતન્યરૂપી અણુ એક તથા અનેક છે. (૨૯)+) પહેલા પ્રશ્નમાં 'અનેક સંખ્યાવાળું એક કયું છે?' એમ પૂછેલું છે, તેનો ઉત્તર આમાં આવી જાય છે.)

(૯) ચૈતન્યરૂપી÷ અણુની અંદર જગત રહેલું છે. (૬૩)

(૧૦) ચૈતન્યરૂપી= અણુ જગતરૂપી રત્નને ધારણ કરે છે. (૧૭)

(૧૧) આ ત્રણ જગતનો સમૂહ ચૈતન્યરૂપી મોટા સમુદ્રમાં રહેલો છે, તે ચૈતન્યરૂપ છે અને તેનાથી જુદો નથી. પણ જેમ જળમાં દ્રવપણાથી ઘૂમરી પડે છે તે જુદી દેખાય છે, તેમ ચિત્તના વિકલ્પથી જુદાપણું જણાય છે. (૫૭,૫૮)§

(૧૨) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન—ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે માટે તે શૂન્ય છે અને તે પોતાના સંવેદનથી જણાય છે, માટે તે આકાશરૂપી હોવા છતાં અશૂન્ય છે.

(૧૩) અદ્વૈતપણાથી **त्वं**પદમાં-**अहं** પદનો સમાવેશ થાય છે તથા **अहं**પદમાં **त्वं** પદનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે **त्वं**પદમાં **अहं**પદપણું તથા **अहं**પદપમાં **त्वं**પદપણું થવું, એ પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિથી છે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી આત્માને વિષે સર્વની એકતા છે તેથી તેમાં **त्वं**પણું પણ નથી, તેમ **अहं**પણું પણ નથી. (૪,૫)

* એક્યાસીમા સર્ગની ૨૭મી કલમમાં ૫૬મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર છે.

× ઓગણીસમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૬ મી કલમમાં પુનઃ આવશે.

+ એક્યાસીમા સર્ગની ૩ જી કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર છે.

÷ એક્યાસીમા સર્ગની ૩૪મી કલમમાં ૬૩ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર પુનઃ લખેલો છે.

= ચોવીસમી કલમમાં ૧૭મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી વાર લખ્યો છે.

§ આ બે પ્રશ્નના ઉત્તર પુનઃ એક્યાસીમા સર્ગની ૨૮ તથા ૨૯મી કલમમાં છે.

(૧૪) ચૈતન્યરૂપી અણુ હજારો યોજન ચાલે છે. આકાશની પેઠે હજારો યોજનમાં વ્યાપી રહેલ છે; તોપણ તે અણુ ગમનનો કર્તા નથી. કલ્પનાએ કરીને તે યોજનસમૂહ એ અણુની અંદર જ રહ્યો છે. (૬)

(૧૫) ચૈતન્યરૂપી પુરુષ સર્વ ઠેકાણે જાય છે, (સ્થિર નથી) તોપણ જતો નથી (સ્થિર ઊભો રહે છે). દેશ અને કાળમાં ચૈતન્યપુરુષ પોતાની સત્તાથી આકાશરૂપી કોશમાં રહેલ છે, તેથી તે પ્રાપ્ત થાય તોપણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ગમ્ય વસ્તુ (જવાને યોગ્ય વસ્તુ) જેના શરીરમાં રહેલ છે, તે પોતે બીજે ક્યાં જાય? માતાએ પોતાના પુત્રને ખોળામાં તેડયો હોય તે પછી પુત્રને શોધવાને બીજે ક્યાં જાય? તેવી રીતે પરમાત્માની સૃષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી અક્ષય રહે એવો ગમ્ય મહાદેશ જે પરમાત્માની અંદર રહેલો છે, તે પરમાત્મા કયે પ્રકારે અને ક્યાં જાય? ઘડાને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં આવે છે, તો ઘડો જાય છે, પણ આકાશ જતું નથી, ત્યારે ઘટની અપેક્ષાથી ઘટાકાશ ગયું એવી પ્રતીતિ થાય છે, પણ ઘટનું મુખ બંધ કરવાથી ઘટાકાશનું પણ જવું—આવવું થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા સર્વ ઠેકાણે જાય છે તથા જતો નથી.

(૧૬) આત્માના તદ્રૂપપણાનો અધ્યાસ થવાથી જ્યારે જડરૂપ દેહ ચૈતન્યપણાનો તથા જડપણાનો અંતઃકરણમાં અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે અનુભવ કરનારામાં ચેતનપણું તથા જડપણું એ બંને વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલા છે. (**અ**) હે રાક્ષસી! પારમાર્થિક આત્માનું જે સ્વરૂપ છે, તે જ ચૈતન્યઘન છે. (૮)

(૧૭) આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પરમ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માએ વિચિત્ર ત્રણ જગતરૂપી ચિત્ર રચેલ છે. (૯)

(૧૮) આત્માની સત્તાથી જ અગ્નિમાં સત્તા રહી છે અને તે આત્માની સત્તા જ સર્વ ઠેકાણે રહી છે. અગ્નિની પેઠે સર્વ ઠેકાણે તેનો પ્રકાશ છે, તોપણ તે દાહ કરે તેમ નથી. (૧૦)

(૧૯) ચેતનરૂપી આત્માનો આકાર ઝળહળતા અગ્નિના જેવો છે અને તે આકાશથી પણ નિર્મળ છે. એ પ્રકાશ જ અગ્નિની ઉત્પત્તિ છે. (૧૧)

(૨૦) આત્માનો પ્રકાશ ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિનો પણ પ્રકાશ કરનાર છે અને તે મહકલ્પના જળથી પણ નાશ પામતો નથી. (૧૨)

(૨૧) અનુભવરૂપી આત્મા હૃદયરૂપી મંદિરના દીપકરૂપ છે, સર્વ સત્તા આપનાર છે અને અનંત છે, તે પરમપ્રકાશક કહેવાયો છે અને તે નેત્રથી દેખાય તેમ નથી. તે આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે અને માણસ માત્રને અહંતાનો પ્રકાશ પણ આત્માથી જ થાય છે. કોઈ માણસ અંધારામાં ઊભો હોય તેને તું ક્યાં છે એમ પૂછવાથી તે સ્થળે પ્રકાશ નથી, તોપણ અંતરમાં પ્રકાશ હોવાથી 'હું અહીં છું' એમ તે ઉત્તર આપે છે. એ પ્રમાણે પોતાના દેહ—ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં દૃશ્ય ચમત્કૃતિ પણ સર્વના અનુભવથી જ સિદ્ધ છે. (૧૩)

(૨૨) અનુભવરૂપી આત્માનો જે પ્રકાશ છે, તે લતા, ગુલ્મ, અંકુર તથા નેત્ર વિનાના પદાર્થને પોષણ કરનાર છે તથા તેનો સાક્ષી છે. (૧૪)

(૨૩) વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કાળ, આકાશ, ક્રિયા, સત્તા તથા જગત એ બધું ચિત્ત—અણુના સંવેદનને વિષે રહેલ છે, તથા તેના સ્વામી, કર્તા તથા ભોક્તા પણ તે જ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તે કર્તા પણ નથી, તેમ ભોક્તા પણ નથી. (૧૫)

(૨૪) અણુપણાનો* ત્યાગ ન કરનાર તે ચિત્ત -અણુ તથા જગતરૂપી રત્નનો સંપુટ ઉત્પન્ન કરે છે. (૧૭)

(૨૫) એ કેવળ પરમાત્મામાં પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતારૂપી જગત નથી. તે જ પરમાત્મા જ્યારે સર્વ જગતને વિશે સર્વત્ર સ્ફુરે છે, ત્યારે એ જગતરૂપી સંપુટમાં પરમાત્મા જ પરમ મણિ છે. (૧૮)

* સત્તરમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૧૦ મી કલમમાં પણ લખ્યો છે.

(૨૬) ચિત્-અણુનો દુઃખે કરીને પણ બોધ થતો નથી, માટે તે તમરૂપ છે; અને ચૈતન્યરૂપ છે તેથી પ્રકાશકર્તા પણ છે.* (૧૯)

(૨૭) ચિત્-અણુ સંવેદનરૂપ છે, માટે તે 'છે' અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે 'નથી.' (૨૦)

(૨૮) ચિત્-અણુની ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તે દૂર છે તથા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે સમીપ પણ છે. (૨૧)

(૨૯) ચિત્-અણુ પોતે અણુરૂપ છે અને તે સર્વના સંવેદનરૂપ છે, માટે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે. જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે માત્ર સંવેદનરૂપ છે પણ સત્ય નથી; તેમ જ પર્વત વગેરે પણ સત્ય નથી, તેથી સંવેદનને લીધે અણુમાં પણ મેરુપણું ઘટે છે. (૨૨)

(૩૦) જે કાળમાં એક નિમેષ (પલકારો)-નો અનુભવ થાય છે, તેને નિમેષ માનવો તથા જેમાં કલ્પનો અનુભવ થાય છે તેને કલ્પ માનવો. અનેક યોજનમાં પથરાયેલું મહાનગર પણ જેમ માણસના મનમાં રહે છે, તેવી રીતે કલ્પક્રિયાનો વિલાસ પણ નિમેષરૂપ જણાય છે. જે પ્રમાણે મોટા શહેરની સમગ્ર રચના એક નાના દર્પણમાં જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એક નિમેષમાં પણ કલ્પનો અનુભવ થવા સંભવ છે. આમ જ્યારે એક અણુમાં પણ ભ્રમથી નિમેષ, કલ્પ, પર્વત, પાણીનું પૂર તથા કરોડો યોજન રહેલ છે, ત્યારે તેમાં એકપણું તથા દ્વૈતપણું કેમ ઘટે? સ્વપ્નમાં જેવી રીતે એક ક્ષણમાં સત્ય તથા અસત્યનો અનુભવ થાય છે, તેવી રીતે 'મેં પ્રથમ આવી રીતે કરેલું છે' એવી બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે. માણસને દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ લાંબો થઈ પડે છે તથા સુખના વખતમાં લાંબો કાળ પણ થોડો લાગે છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાને દુઃખના વખતમાં એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો. સુવર્ણમાંથી કડાં તથા કુંડળ થાય છે, તેમ માણસના અંતઃકરણમાં સાચો અથવા ખોટો—જેવો નિશ્ચય થાય છે, તેવો ચૈતન્યમાં પ્રકાશ પામે છે. પણ ખરું જોતાં, નિમેષ પણ નથી, કલ્પ પણ નથી, દૂર પણ નથી, તેમ અદૂર પણ નથી, માત્ર અન્ય વસ્તુની પેઠે ચિત્-અણુની પ્રતિભા રહેલી છે. પ્રકાશ તથા અંધકાર, દૂર તથા અદૂર અને ક્ષણ તથા કલ્પ એ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે, માટે તેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. (૨૩, ૨૪)

(૩૧) ચૈતન્યરૂપી અણુ ઇન્દ્રિયોના સારરૂપ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે અપ્રત્યક્ષ છે; તેમ જ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શબ્દ એ ચાર પ્રમાણથી ચિત્-અણુમાં દૃશ્યપણાનો ઉદય થાય છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે. જ્યાં સુધી સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળનું સંવેદન છે, ત્યાં સુધી તેમાં સુવર્ણપણું નથી; તેમ જ જ્યાં સુધી દૃશ્યપણું છે, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યનું એકરસપણું નથી. જેમ કડાં તથા કુંડળપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે તે કેવળ સુવર્ણ છે, તેમ જ જ્યારે દૃશ્યપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યાર પછી કેવળ નિર્મળ તથા શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ દેખાય છે. વળી ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે, માટે તે સદ્રૂપ છે તથા દુર્લક્ષ્ય હોવાને લીધે તે અસત્રૂપ પણ છે. (૨૫)

(૩૨) ચિત્-અણુમાં ચેતનધર્મ હોવાથી તે ચેતનરૂપ છે, તથા ચેત્યપણાના અભાવથી તે અચેતનરૂપ પણ છે. જેનો આત્મા ચિત્‌નો ચમત્કાર માત્ર છે, જે ચિત્‌ની પ્રતિભારૂપ છે અને જે પવનથી હાલતા વૃક્ષ જેવું (અત્યંત અસત્) છે, તે આ જગતમાં ચિત્ અને ચૈત્યરૂપ (દ્વૈત જગત)ની કલ્પના જ ક્યાંથી હોય? જે પ્રમાણે ધાટો તડકો મૃગતૃષ્ણાની નદીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે એક અદ્વૈત ચેતન ચૈતન્યના પ્રતિભાસથી જગતરૂપે જણાય છે. સૂર્યનાં કિરણથી આકાશમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમાં '**અસ્તિતા**' તથા '**નાસ્તિતા**' એ બંને રહેલ છે; તેવી રીતે કલ્પના

* ઓગણીસમા પ્રશ્નનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર છઠ્ઠી કલમમાં આવી ગયો છે.

આદિથી જગતની 'अस्तिता' તથા 'नास्तिता' છે. જેમ માયાને લીધે સૂર્યનાં કિરણવાળા આકાશમાં સુવર્ણ જોવામાં આવે છે, તેમ માયાને લીધે આ જગત જોવામાં આવે, તો તેમાં બેની, ચિત્ તથા ચેત્યની કલ્પના કેમ જ ઘટે? સ્વપ્નમાં નગરનો તથા જાગ્રતમાં ગંધર્વનગરનો આકાર નથી, તે છતાં તેનો આકાર જોવામાં આવે છે, તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી; તે જ પ્રમાણે દીર્ઘકાળના ભ્રમથી આ જગત જણાય છે એમ જાણો. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી તથા નિર્મળ અભ્યાસ થવાથી જ્ઞાનવાન માણસોને સંસારમાં જન્મ—મરણ થતાં નથી. ભીંત, આકાશ તથા આકાશમય આકાશમાં દેખાવામાત્ર ભેદ છે, પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી; માટે ખડના થૂંબડાથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી જે એક વસ્તુ સત્ય છે, તે જ સત્ય છે. ચિદાકાશમાં પ્રતિભાસથી ભેદ જણાય છે અને પ્રભાના પિંડની પેઠે તેની અનિર્વચનીય પ્રભા છે. (૨૬)

(૩૩) જુદાપણાના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિના ચમત્કારથી બુદ્ધિને જુદાપણું જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ જુદાપણું નથી. આત્મપ્રકાશ સર્વાત્મક છે અને વૃક્ષમાં જેમ બીજ છે, તેમ તે છે.*

(૩૪) બીજ તથા તેની અંદર રહેલું વૃક્ષપણું જેમ જુદું છે તથા નથી અને જેમ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે આકાશકોષની પેઠે નિરંતર જગત રહેલું છે. જેવી રીતે બીજમાં વૃક્ષપણું છે અને તે આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત રહ્યું છે અને તે સાક્ષીપણાથી ચૈતન્યરૂપ છે.

એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મની સત્તા રહી છે, બીજી કોઈ પણ કળા નથી, તે બ્રહ્મસત્તા શાંત, અજ અને એક છે. તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. મુમુક્ષુ પુરુષો તે બ્રહ્મને માયાનો નિરાસ કરીને શોધે છે. તે એકતા ગુણે કરીને પણ શૂન્ય છે. તે માયાસંબંધથી રહિત છે, ચૈતન્યરૂપ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે અને પરમાર્થસ્વરૂપે કરીને રહે છે. ૧—૬૨

शान्तं समस्तमजमेकममादिमध्यं नेहास्ति काचन कला कलना कथञ्चित् । निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकमनेकमच्छमाभासरूपमजमेकविकासमास्ते ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'પ્રશ્નભેદન' નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો×

રાજાએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

राक्षस्युवाच

अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मन्त्रिणः ।
राजा राजीवपत्राक्ष इदानीमेष भाषताम् ॥१॥

રાક્ષસી બોલી: હે મંત્રી! તમારું બોલવું પવિત્ર તથા પરમાર્થરૂપ છે. હવે બાકીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ કમલલોચન રાજા આપે.

રાજા બોલ્યો: હે રાક્ષસી! જ્યારે જગતની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જ આત્મપ્રતીતિ થાય છે અને જ્યારે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે જ ચિત્ત વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મસત્તામાં સંવેદનનો વિકાસ થાય છે, એટલે જગતમાં સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે; અને આત્મસત્તામાં સંવેદનનો સંકોચ થાય છે, એટલે જગતમાં પ્રલય જોવામાં આવે છે; માટે વેદાંતનાં વાક્યોની નિષ્ઠા વાણીથી પણ અગોચર છે. આ ચર તથા અચર જગત આત્માની ચિતલય લીલા છે. તે જગત છે અને નથી એવી રીતે બે બે કોટી(પક્ષ)રૂપ છે, તેમ જ બે કોટીની વચ્ચે રહેલું છે. (સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ અને ભાન તથા અભાન એ બે કોટીની વચ્ચે રહેલ છે. સારાંશ કે અનિર્વચનીય છે.) (પરમાત્મા વિશ્વરૂપે (ભિન્ન ભિન્ન રૂપે) છે, તોપણ તેનું અખંડિતપણું ખંડિત નથી. આમ હે ભદ્રા! બ્રહ્મ કે જે સત્તા-

* સાઠમા તથા એકસઠમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૮૧ મા સર્ગની ૨૧ મી તથા ૩૨ મી કલમમાં છે.

× આ એક્યાસીમા સર્ગમાં રાજાએ મંત્રીના ઉત્તરથી બાકી રહેલા રાક્ષસીના પ્રશ્નનો ક્રમે કરીને ઉત્તર આપ્યો તથા મંત્રીએ દીધેલા ઉત્તરમાં પણ રાજાએ કેટલીએક યુક્તિ કહી.

માત્ર છે, તેના વિષે જ તમારા બધા પ્રશ્નો છે. (તોપણ બાકી રહેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપું તે સાંભળો.)

(૧) બ્રહ્મરૂપી અણુ છે, તે આત્માને વિષે વાયુપણાના સંવેદનથી ભ્રાંતિઓ કરીને વાયુરૂપ જણાય છે, પણ ખરું જોતાં તે વાયુરૂપ નથી; કારણ કે તે કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે. (૨૭)

(૨) બ્રહ્મરૂપી અણુમાં શબ્દનું સંવેદન થવાથી તે શબ્દરૂપ છે, પણ શબ્દપણું તેમાં ભ્રાંતિમાત્ર છે, માટે તે શબ્દરૂપ નથી; તેથી બ્રહ્મને વિષે શબ્દ તથા અશબ્દ એ બંનેનો અર્થ દૃષ્ટિથી દૂર છે. (૨૮)

(૩) બ્રહ્મરૂપી* અણુ સર્વરૂપ છે અને અદૃશ્ય હોવાથી તે કાંઈ પણ નથી. (૨૯)

(૪) પરમાત્માની સત્તાથી અહંકારને લીધે જીવને અહંતા થાય છે તથા અહંકારનો નાશ થવાથી અહંતા મટી જાય છે. સર્વશકિતમાન પરમાત્માની પ્રતિમા તેમાં કારણરૂપ છે. (૩૦)

(૫) આત્મા ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૧)

(૬) આત્માની પ્રાપ્તિ થવાથી કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે પોતે જ આત્મારૂપ છે, તેથી બીજી પ્રાપ્તિ નથી તથા આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજું (મેળવવાનું) રહેતું નથી, તેથી સર્વ મળ્યું. મૂળને કાપી નાખનાર બોધરૂપી ખડ્ગનો જ્યાં સુધી ઉદય થયો નથી, ત્યાં સુધી જન્મરૂપી વસંતઋતુમાં જન્મ–મરણરૂપી વેલની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. (સારાંશ કે જ્યાં સુધી સંસારના મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વની જો પ્રાપ્તિ થઈ તોપણ તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પણ અજ્ઞાનનો નાશ થાય ત્યારે જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય છે.) (૩૨)

(૭) સૂર્યના તડકામાં પાણીની બુદ્ધિવાળો માણસ સાચા પાણીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ અણુરૂપી આત્માઓ પોતે સાકારપણાથી દૃશ્યપણાને પામીને સ્વસ્થપણામાં જ પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે. (૩૩)

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર મેરુપર્વત છે, તેમ ત્રિભુવન તૃણરૂપ છે. (કદાપિ એમ કહો કે તે અંદર છે, તે બહાર કેમ જણાય છે? તો કહેવાનું કે) અંદરનું અન્ન વમન કરવાથી બહાર દેખાય છે તેમ માયારૂપે તે અંદર છતાં બહાર જણાય છે. જેવી રીતે વિષયી પુરુષને સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનું આલિંગન થાય, તે તેને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર જે વસ્તુ રહેલ છે તે બહાર જણાય છે. સૃષ્ટિની આદિથી ચૈતન્યને જેવી શકિતનો સર્વ ઠેકાણે ઉદય થયો છે, તેવી શકિત સંકલ્પમાં જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે બાળકનું મન જે પદાર્થમાં લાગે છે તેવું તેને જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ જગતમાં સંવિત્‌ના આશ્રયથી જેવું સંવેદન સ્ફુરે છે તેવું (જગત) જોવામાં આવે છે. (૩૪)

(૯) આમ અતિસૂક્ષ્મ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી આખું વિશ્વ પુરાઈ રહ્યું છે. (૩૫)

(૧૦) ચિત્ત––અણુ સો યોજનમાં છે, તો પણ તે સંપૂર્ણ માતું નથી; કારણ કે તે સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનાદિ છે, અરૂપ છે તથા આકૃતિરહિત છે. (૩૬)

(૧૧) જેમ કોઈ ધુતારો જાર ભમ્મર નચાવીને તથા આંખો મારીને મૂર્ખ સ્ત્રીને વશમાં લઈને રમાડે છે, તેમ શુદ્ધ ચિદ્દાલોક (પરમાત્મા) પણ અભિનય કરીને પર્વત અને તૃણ સાથેના સર્વ જગતને નચાવે છે. (૩૭)

(૧૨) લૂગડાની અંદર મેરુપર્વતનું ચિત્ર કાઢેલું હોય તે લૂગડાની અંદર છતાં જેમ બહાર જણાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી અણુ કે જે અનંતરૂપે રહેલ છે, તેની અંદર ચિત્રરૂપે રહેલા પર્વતના સમૂહો બહાર જણાય છે. (૩૮)

(૧૩) ચિત્ત—અણુ દિશા—કાળ વગેરે સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક હોવાથી પર્વતથી પણ મોટું છે. તે વાળના અગ્રભાગના પણ સોમા ભાગરૂપે છે, તેથી તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે. સરસવના કણની

* ૮૦ મા સર્ગની ૮ મી કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર એકવાર આવી ગયો છે.

સાથે જેમ મેરુપર્વતની સરખામણી ઘટતી નથી, તેમ અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી ઘટતી નથી. પરમાત્મામાં માયાના સંબંધને લીધે અણુપણું કલ્પેલું છે, તેથી સુવર્ણમાં કડાંકુંડળની પેઠે શ્રુતિમાં અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી કરી છે; પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. (૩૯,૪૦)

(૧૪) આ અનુભવસ્વરૂપ આત્મપ્રદીપથી સૂર્યાદિ પ્રકાશ પામેલ છે, એટલા માટે આત્માથી જુદી તે પ્રકાશની સ્થિતિ નથી. કદાપિ તેની જુદી સ્થિતિ માનીએ તો જડપણાને લીધે સૂર્ય વગેરે પ્રકાશ પામતા સર્વે પદાર્થોમાંથી કોઈને પણ પ્રકાશપણું ઘટતું નથી; તેથી અપ્રકાશરૂપતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષ ચિત્-અણુમાં સંભવતો નથી કારણ કે તે પ્રમાણથી સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધ થાય છે, માટે તે ચિત્—અણુ પોતામાં કલ્પેલા તમઃપ્રકાશને પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. સૂર્યાદિકને તો સ્વપ્રકાશપણું સંભવતું નથી; કારણ કે તે જડ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરી શકતા નથી. ચિત્-અણુમાં તથા સૂર્યાદિમાં એટલો જ ભેદ છે કે, તેનો વર્ણ ઉજ્જ્વળતા તથા શ્યામતા સાથે સંબંધ રાખે છે. સૂર્યના વર્ણને શ્યામતા સાથે સંબંધ કહેવાનું કારણ એ કે, તેના પ્રકાશ વિના અંધકાર કાંઈ પદાર્થ નથી. વળી અંધકાર તથા પ્રકાશ કે જે જડ છે, તેની એકતામાં ચૈતન્યરૂપ કારણની એકતા પણ હેતુ છે. આ જગપ્રસિદ્ધ સૂર્યનો પ્રકાશ દિવસે હોય છે તેથી રાત્રિએ હોતો નથી, તેમ તે બહારની વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે અને શરીરની અંદર રહેલા પદાર્થનો પ્રકાશ કરતો નથી, ત્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય તો રાત્રિ અને દિવસે, બહાર અને અંદર સર્વ ઠેકાણે અસ્ત અને ઉદયથી જ રહિત પ્રકાશી રહેલો છે. આ ચિત્પ્રકાશથી જ પ્રકાશેલી અને અનેક પદાર્થથી ભરેલી બ્રહ્માંડરૂપી ઝૂંપડીમાં જીવાત્મા પોતાને જોઈતા પદાર્થને જોઈ શકે છે. જગતમાં તેજને અને તમ(અંધકાર)ને પરસ્પર વિરોધ છે; માટે ચિત્પ્રકાશ તેમનો પ્રકાશ કરે છે એમ કહેવું ઘટતું નથી, તોપણ આ ઠેકાણે તમ શબ્દ વડે દેહાદિ જડ વર્ગનું ગ્રહણ કરેલું છે, માટે તેની પ્રકાશતા ચિત્પ્રકાશમાં વિરુદ્ધ નથી. જેમ સૂર્ય પોતાના જ પ્રકાશથી તથા ચંદ્રમંડળમાં પ્રતિફલિત પ્રકાશથી દિવસમાં વિકાસ પામનાર તથા રાત્રિમાં વિકાસ પામનાર બંને કમળોનો વિકાસ કરે છે, તેમ ચિત્પ્રકાશ સ્વતંત્રપણાથી તથા અવિદ્યામાં મળીને સર્વનો પ્રકાશ કરે છે. સૂર્ય જેવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા રાત્રિ તથા દિવસરૂપે પોતાના આત્માને પ્રકાશે છે, તેવી રીતે ચિત્પ્રકાશ સત્ તથા અસત્ (જીવરૂપે તથા દેહરૂપે) પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. (૪૧)

(૧૫) વૃક્ષનાં પુષ્પ, પત્ર, ફળ આદિ અવયવમાંથી ભ્રમરે ગ્રહણ કરેલા સઘળા રસ જેમ મધમાં રહેલા છે, તેમ ચિત્-અણુના ઉદરમાં અખિલ અનુભવના અણુ રહેલા છે. વસંતઋતુના પ્રભાવથી જેમ સર્વ વનનાં વૃક્ષમાં અંકુર આદિ અવયવો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અખિલ અનુભવના અવયવો આ ચિત્-અણુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨)

(૧૬) અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે ઇન્દ્રિયોથી આસ્વાદ ન કરી શકાય એવો ચિત્-અણુ અખિલ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થના સ્વાદને સત્તા આપે છે. જેમ આરીસા વિના પ્રતિબિંબની સત્તા નથી, તેમ સમરસ ચિત્-અણુના સંબંધ વિના ઝાડ આદિ પદાર્થમાં રહેલા સ્વાદમાં સત્તા નથી. (૪૩)

(૧૭) વિવર્તકારણતાને લીધે પોતાનો આશ્રય કરનાર સર્વ જગતનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરનાર એ ચિત્-અણુએ પોતાના અસ્ફુરણાથી સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે અને સ્ફુરણથી સર્વનો આશ્રય કર્યો છે. (૪૪)

(૧૮) પોતાનું આચ્છાદન કરવાને અશક્ત ચિત્—પરમાણુએ પોતાની અણુતાને ચંદરવાની પેઠે વિસ્તારીને આખા જગતને આચ્છાદન કર્યું છે. હાથી જેમ ઘ્રો—ખડના વનમાં પોતાને ઢાંકી શકતો નથી, તેમ આકાશની ઉપમાવાળો આત્મા એક ક્ષણ પણ પોતાને ઢાંકવાને

સમર્થ નથી. આમ છતાં તે આત્મા જગતને દેખાવે છે અને તે જાણવામાં આવે, તો જાણનારને જન્મમરણથી રહિત કરે છે. બાળક જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પોતાની ચીજનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કરી શકતું નથી. આત્મામાં આ પ્રમાણે બાળક જેવી ચેષ્ટા થવાનું કારણ માયા-માત્ર છે. (૪૫)

(૧૯) જેમ વૃક્ષાદિકમાં વિશેષ આકારથી ન દેખાતા નવા અંકુર વસંતમાં પાછા દેખાય છે. તેમ પ્રલયકાળમાં વિશેષ આકારથી નાશ પામેલું જગત ચૈતન્યનો આશ્રય કરી પાછું વિશેષ આકારને પામે છે. જોકે ચૈતન્યનો આશ્રય તો જગતને પ્રલયકાળમાં તેમ સૃષ્ટિકાળનાં પણ છે, છતાં વસંતઋતુમાં વનસમૂહની વિચિત્રતાની પેઠે જગતનો વિચિત્ર આકાર સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે; તેથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ વૃક્ષમાં જે વિશેષ આકારથી દેખાય છે, તે જેમ વસંતઋતુનો જ રસ છે તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ બ્રહ્મરસનું જ પરિણામ છે, તેથી જગત અને બ્રહ્મ એ બે વસ્તુતઃ જુદાં નથી. (૪૬)

(૨૦) આત્માને જો કે વસ્તુતઃ એક પણ અવયવ નથી, તોપણ જગતમાં જેટલા અવયવ-વાળા પદાર્થો દેખાય છે, તે સર્વમાં વ્યાપકપણાને લીધે આત્મા હજારો અવયવવાળો છે એમ કહે-વામાં આવે છે. (૪૭)

(૨૧) સ્વપ્નમાં એક જ પુરુષને પોતાના શરીરમાં વૃદ્ધપણાના તથા બાળપણાના આભાસ થાય છે, તેમ જ્યારે નિમેષનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે અણુરૂપી ચૈતન્યને એક નિમેષમાં હજારો કલ્પ સ્ફુરે છે; પણ એ તો સર્વ સત્તાના વિલાસે કરીને ચૈતન્યની પ્રતિભા જ સ્ફુરી રહી હોય છે, જેમ કોઈ માણસે ભોજન ન કર્યું હોય, તોપણ તેને ભોજન કર્યાનું સ્વપ્નમાં ભાન થાય છે, તેમ એક નિમેષમાં કલ્પનું ભાન થાય છે. વળી મરણ ન થયું હોય, તે છતાં સ્વપ્નમાં જેમ પોતાના મરણનું ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભોજન ન કર્યા છતાં ભોજન કર્યાનું પણ ભાન થાય છે. (૪૮)

(૨૨) જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહ્યું છે અને તેથી જ જગતના પ્રતિભાસ પ્રવર્તે છે. જે પદાર્થ જેમાં હોય તે પદાર્થ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે પૂતળી વગેરે આકાર સ્તંભમાં રહેલા છે, તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નિર્મળ આકાશમાંથી તે આકાર ઉત્પન્ન થતા નથી. બીજમાં જેમ વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં થતાં પ્રાણીમાત્ર ચૈતન્યમાં રહેલાં છે. (૪૯,૫૦)

(૨૩) જેમ અન્નનો કણ ફોતરાંથી વીંટા-યેલો છે, તેમ નિમેષ અને કલ્પ ચૈતન્યથી વીંટા-યેલા છે. તે જ પ્રમાણે અંશની કલ્પનાવાળો આ આત્મારૂપી અણુ નિમેષ તથા કલ્પથી વીંટાયો છે. (૫૧)

(૨૪) આત્મા સર્વ જગતનો કર્તા તથા ભોક્તા છે, તોપણ સ્વરૂપથી ઉદાસીનપણે રહેલો છે. શુદ્ધ ચિત્ પરમાણુથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તેમાં કર્તા તથા ભોક્તાપણાનો આરોપ કરેલો છે. પણ ખરુ જોતાં જગત થયું નથી; તેને કોઈએ પેદા કર્યું નથી, તેમ તેનો લય પણ નથી; માત્ર વ્યવહારથી જ તેની પ્રતીતિ થાય છે. હે રાક્ષસી! 'જગત' શબ્દથી આપણે જેને ઓળખીએ છીએ તે આકાશની પેઠે સમરસ, અનાદિ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. (૫૨)

(૨૫) ચિત્-અણુચૈતન્યરૂપી દૃશ્યપદાર્થની સિદ્ધિ માટે અંતરમાં રહેલી ચિત્ ચમત્કૃતિને બાહ્યપણાથી ધારણ કરે છે. એ પ્રમાણે ચિત્-સત્તાની અંદર તથા બહાર જગત રહેલું છે, એમ કહેવું તે માત્ર ત્રિલોકનાં પ્રાણીને ઉપદેશ કરવા માટે જ કહેવાનું છે; પણ વસ્તુતાથી નહિ. આત્મા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે દ્રષ્ટાપણા-ને પામે છે. પછી ઘટ વગેરે વિષયની ઉપાધિથી તે વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને જાણે નેત્રથી દૃશ્ય હોય તેમ સત્ રૂપ પોતે પોતામાં ઘટાદિની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે. પણ ખરું જોતાં તો દ્રષ્ટાપણું તેમ દૃશ્યપણું પણ નથી. દૃશ્ય વસ્તુતા-થી પદાર્થ અસત્ અને અવાસ્તવ છે. દ્રષ્ટા તેને

પામતો નથી; કારણ કે દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણું નથી. જે વસ્તુ પોતાનામાં નથી, તે વસ્તુપણાને કેમ પામે ? અમાન્ય રૂપથી સર્વનો પ્રકાશ કરનારી ચિત્-શકિત સર્વ વાસનાના અંતમાં પ્રકાશ પામનારા પોતાના સ્વરૂપને બાહ્યરૂપપણું આપે છે અને જેમાં ઊપજેલી દૃશ્યતાને લીધે પોતે દ્રષ્ટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ખરું જોતાં દ્રષ્ટાપણું પણ તેમાં નથી. પુત્ર વિના જેમ પિતાપણું ઘટતું નથી તથા એક પદ વિના જેમ દ્વૈતપણું ઘટતું નથી, તેમ દ્રષ્ટા વિના દૃશ્યની સત્તા ઘટતી નથી. જે દ્રષ્ટા છે તે જ દૃશ્યપણાને પામે છે; જેમ પિતા વિના પુત્ર નથી તથા ભોકતા વિના ભોગ્યપણું નથી, તેના દૃશ્ય વિના દ્રષ્ટાપણું નથી. કડાં વગેરે ઘરેણાં ઉત્પન્ન કરવાની જેમ સોનામાં શકિત રહેલી છે, તેમ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના નિર્માણમાં ચૈતન્યપણાની શકિત રહેલી છે. સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની શકિત છે, પણ કડાંમાં સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની શકિત નથી; તેમ દ્રષ્ટા દૃશ્ય પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ દૃશ્ય પદાર્થ જડ હોવાથી તે દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. સુવર્ણ જેમ કડાં વગેરે આભૂષણના મોહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચેતના તથા ચૈતન્યનો પ્રકાશ કરવાને સમર્થ એવું ચૈતન્ય તે દૃશ્યનું નિર્માણ તથા મોહ-ના હેતુરૂપ અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. સુવર્ણમાં જ્યાં સુધી કડાંની બુદ્ધિ હોય, ત્યાંસુધી તેમાં સુવર્ણ નથી; અને સુવર્ણની બુદ્ધિ થયા પછી જેમ તે કડાં નથી, તેમ દૃશ્યપણાની બુદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી દ્રષ્ટા નથી તથા દ્રષ્ટાની બુદ્ધિ થયા પછી દૃશ્યપણું નથી. એક જ પદાર્થમાં એક જ સમયે બે જાતની સત્તા રહેતી નથી. દૂર રહેલા પદાર્થમાં 'તે પુરુષ છે કે પશુ છે' એવો સંશય હોય ત્યારે જ્યાં સુધી પશુબુદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી તેમાં પુરુષબુદ્ધિ થતી નથી તથા પુરુષબુદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી પશુબુદ્ધિ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે એક ચૈતન્યમાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંનેની સત્તા એક જ સમયે રહેતી નથી. દૃશ્યપદાર્થને જોનાર દ્રષ્ટા પોતાના આત્માને જોતો નથી અને દૃશ્યતાના સમયમાં દ્રષ્ટાની સત્તા અસત્ જેવી રહેલી છે. (૫૩)

(૨૬) જેને કડાં વગેરે ઘરેણાંનું જ્ઞાન નથી તે માણસની દૃષ્ટિએ સર્વ ઠેકાણે સુવર્ણ છે, પણ કડાંપણું નથી. તે જ પ્રમાણે જે માણસને જ્ઞાન થવાથી દૃશ્ય પદાર્થનો લય થયો છે (દૃશ્ય પદાર્થનો અભાવ છે એમ જે જાણે છે) તે માણસને સર્વ ઠેકાણે દ્રષ્ટાની સત્તા જ જોવામાં આવે છે, એટલે કે તે આગળ દેખાતા દૃશ્યને દેખતો નથી. જ્યાં સુધી દૃશ્ય હોય છે ત્યાં સુધી દ્રષ્ટા હોય છે અને દૃશ્ય પદાર્થ દ્રષ્ટાને વિષે જણાય છે. જેવી રીતે બેની અપેક્ષાથી એકપણું છે પણ બેના અભાવથી એકપણું પણ રહેતું નથી, તેવી રીતે દૃશ્ય વિના દ્રષ્ટાની અપેક્ષા નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ચૈતન્ય માત્ર બાકી રહે છે, અને તેનું વાણી પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. (૫૪)

(૨૭) દીવાથી જેમ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પરમાણુ તેમને પ્રકટ કરે છે અને બોધ થવાથી પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા એ ત્રિપુટી નો પણ લય થાય છે. (૫૫)

(૨૮) સુવર્ણથી* કડાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ચૈતન્યની શકિતથી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તે અસત્ રૂપ છે. (૫૬)

(૨૯) જળ અને પૃથ્વીથી જેમ કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થ જુદો નથી, તેમ કોઈ પણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી અણુથી જુદા નથી ચૈતન્ય-રૂપી અણુનો અનુભવ સર્વ ઠેકાણે છે તથા તે સર્વ અનુભવરૂપ છે; આમ એકત્વના અનુ-ભવથી તેની એકતા પ્રસિદ્ધ છે. (૫૭)

(૩૦) જળથી જેમ તરંગ પૃથક્ નથી તેમ ચૈતન્યની ઈચ્છાથી જગત પૃથક્ નથી; કારણ કે

*** એંશીમા સર્ગની ૫ મી કલમમાં ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી ગયો છે.**

ઈચ્છાને અનુસરનારી ફળસંપત્તિ હોવાથી ઈચ્છા સાથે કલ્પેલા પદાર્થની એકતા જ રહેલી છે.÷

(૩૧) પરમાત્મા જ દેશ-કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે અને તે સર્વના આત્મા તથા સર્વના અનુભવરૂપ છે. તે પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે માટે સત્ રૂપ છે; અને ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી તેનો બોધ થતો નથી માટે તે અસત્ રૂપ છે. એ સર્વરૂપ મહાત્માને વિષે દ્વૈતપણું નથી તેમ એકપણું પણ નથી. જ્યારે કોઈ બીજા પદાર્થ હોય ત્યારે જ એકની એકતા ઘટે છે. જેમ તડકા વિના છાંયો નથી તથા છાંયા વિના તડકો નથી, તેમ એક વિના દ્વૈત નથી તથા દ્વૈત વિના એક નથી. જો બીજા ન હોય, તો એકની એકતા કેમ ઘટે? માટે એકતાની અસિદ્ધિ હોવાથી દ્વૈત અને એકતા એ બંને નથી. (૫૯)

(૩૨) આ પ્રમાણે એક તથા દ્વૈતપણાની અસિદ્ધિમાં જે પદાર્થ રહે છે, તેનાથી, જળથી દ્રવપણું જુદું નથી તેમ કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. (૬૦)

(૩૩) જેમ બીજ પોતાની અંદર વૃક્ષને ધારણ કરીને રહે છે, તેમ પરમાત્મા અનેક પ્રકારના આરંભથી પ્રકાશ પામતું નથી આ જગત પોતાની અંદર નિરંતર ધારણ કરી રહેલા છે. સુવર્ણથી કડાં વગેરે જેમ જુદાં નથી, તેમ દ્વૈતપણું પરમાત્માથી જુદું નથી અને જે દ્વૈતપણું જોવામાં આવે છે, તે માત્ર અજ્ઞાનથી છે. જળથી જેમ દ્રવપણું જુદું નથી, પવનથી જેમ સ્પંદપણું જુદું નથી તથા આકાશથી જેમ શૂન્યપણું જુદું નથી તેમ ઈશ્વરથી દ્વૈતપણું જુદું નથી. દ્વૈત તથા અદ્વૈતપણું પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે; તે દુઃખ માટે જ છે, પણ નિવૃત્તિ માટે નથી. (૬૧)

(૩૪) પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યપણે રહેલું જગત ચિત્ અણુમાં જ રહેલું છે. પવનમાંથી સ્પંદ ઉત્પન્ન થઈ પાછો તેમાં જ લય પામે છે, તેવી રીતે જગતરૂપી અણુ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ લય પામે છે. અહો! પરમાત્માની માયા મોહ કરનારમાં ઉત્તમ મોહ કરનારી છે; માયાથી એક પરમાત્મામાં ત્રૈલોક્યની પરંપરાનો ભ્રમ થાય છે; પણ ખરું જોતાં ચિન્માત્ર પરમાણુપણાથી જ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.

(૩૫) બીજમાં વૃક્ષ× રહે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર જગતજાળની સ્થિતિ છે, ફળ અને પલ્લવ સહિત વૃક્ષનો વિસ્તાર જેમ બીજમાં છે, તેમ ચિત્-અણુના ઉદરમાં જગત રહેલું છે અને તે યોગિની દૃષ્ટિથી દેખાય છે. બીજમાં જેવી રીતે પોતાની શાખા, ફળ અને પુષ્પને ત્યાગ કરનાર ઝાડ રહેલ છે, તેવી રીતે ચિત્-અણુમાં વિકાસ પામતું જગત રહેલું છે.

(૩૬) બીજના કોશમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે દ્વૈત તથા અદ્વૈતરૂપે રહેલું જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહેલું છે અને તેને જે જુએ છે તે જ જુએ છે. ખરું જોતાં દ્વૈત પણ નથી, અદ્વૈત પણ નથી, બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નથી થયું એમ પણ નથી, **અસ્તિ**પણું નથી તેમ **નાસ્તિ**પણું પણ નથી. આને સૌમ્ય નથી તેમ ક્ષોભવાળું પણ નથી. ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર રહેલું જગત આકાશ નથી, તેમ વાયુ પણ નથી. તે જગત નથી તથા અજગત પણ નથી, માત્ર ચૈતન્યથી જ શુભ સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે અને તે સત્તા સર્વાત્મક હોવાથી જે સ્થળે જેવો તેને ઉદય થયો છે, તે ઠેકાણે તેવી તેની સત્તા છે. પરમાત્મારૂપી અણુ સમગ્રના આત્માપણાથી ઉદય નથી પામેલ, તોપણ ઉદય પામેલ છે. બીજને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષ, વૃક્ષના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના, બીજ સહિત પૃથ્વીમાં ઉદય પામે છે; તેવી રીતે પરમાત્મા

÷ સત્તાવનમા તથા અઠ્ઠાવનમા પ્રશ્નનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર ૮૦ મા સર્ગની ૨૧ મી કલમમાં છે, તથા ૬૦ અને ૬૧ મા પ્રશ્નનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર ૮૦ મા સર્ગની ૩૩ તથા ૩૪ મી કલમમાં છે.

× એંશીમા સર્ગની ૯ મી કલમમાં ૬૩ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી ગયો છે.

જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા જન્મમરણની કલ્પના પામે છે. વૃક્ષ બીજપણે ઉત્પન્ન થાય છે તથા વૃક્ષપણાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રમાણે, બંને રીતે તેમાં વિકાર છે, જ્યારે ચિત્—અણુ નિરંતર નિર્વિકાર છે. (૬૪)

(૩૭) પરમાણુની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુ જેવો દૃઢ છે; કારણ કે પરમાણુથી કમળતંતુ સ્થૂળ છે. (૬૫)

(૩૮)એ પ્રમાણે અંતરાત્મારૂપી પરમાણુ કે જેની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુરૂપ છે, તેની અંદર ચૈતન્ય—ઘન કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વત રહેલા છે. (૬૬)

(૩૯) એક ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી જ આ જગત વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે. એ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુએ જ તે રચેલું છે. તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભેદથી પેદા કરેલું છે અને તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભોગ ભોગવવાના વિષયના ભેદ કરેલ છે. આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે તે જેમ સ્વચ્છ અને શૂન્ય આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ પણ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. (૬૭)

(૪૦) ઉપર પ્રમાણે આખું વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને અમે પણ વિશ્વમાં જ હોવાથી તેની સત્તાથી વ્યવહાર કરીએ છીએ. વધ કરવા યોગ્યનો વધ કરીએ છીએ તથા જગતનું પાલન કરીએ છીએ. (૬૮—૭૦)

(૪૧) આત્મસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરનાર અને અવિદ્યાથી ભરપૂર હોવાને લીધે તથા બોધનું સ્થાનક હોવાને લીધે સુષુપ્તિસદૃશ એવી દ્વૈત સાથે એકતા રાખનારું તથા જગદવસ્થામાં પણ જગતના પદાર્થોને સત્તા આપવાથી પોતાની સુંદરતાનો ત્યાગ ન કરનારું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરહિત એવું તત્ત્વ જાણવામાં આવે, ત્યારે આ તુચ્છ જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન જ હોય એમભ ભાસે છે, એટલે કે જગતના દર્શનથી જો કે મારો અભાવ જણાય છે, તોપણ બ્રહ્મદર્શનથી મારો સદ્‌ભાવ જ છે. (૭૧,૭૨) ૧—૧૦૭

द्वैतेन सुन्दरतरं स्वमनुज्झितेन रूपं सुषुप्तवदशेन यथावबोधात्। ऐक्यं गतं स्थितिगमागममुक्तमेवमित्थं स्थितं तनु जगत् परमार्थपिण्डः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'પરમાર્થપિંડીકરણ' નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત.*

સર્ગ ૮૨ મો+

રાજા અને રાક્ષસીનો સ્નેહ તથા રાક્ષસીનું ભોજન

वसिष्ठ उवाच

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी।
अबुद्धपदांत स्वं जहौ मत्सरचापलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે વનમાં મર્કટીરૂપે રહેલી એ કર્કટીરાક્ષસીએ રાજાનાં વચન સાંભળ્યાં, તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું અને પોતાની રાક્ષસી જાતિની ચપળતાનો ત્યાગ કર્યો. વર્ષાઋતુમાં જેમ ઢેલને શીતળતા મળે અને ચંદ્રનાં પ્રકાશથી રાત્રિવિકાસી કમળને જેમ શીતળતા મળે, તેમ તાપરહિત વિશ્રાંતિ મળવાથી તે રાક્ષસીને અંતઃકરણમાં શીતળતા થઈ. જેમ આકાશમાં મેઘનો ગડગડાટ સાંભળીને બગલીના ગર્ભને આનંદ થાય તેમ રાજાનાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસીને આનંદ થયો.

રાક્ષસી બોલી : જેમાંથી સારનો અસત

---

* રાક્ષસીએ ૭૨ પ્રશ્ન પૂછેલા છે, તેમાંથી ૮૦ મા સર્ગમાં મંત્રીએ ૨૬ પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા તથા ૨૭મા પ્રશ્નથી એકાશીમા સર્ગમાં રાજાએ ઉત્તર આપ્યા. એંશીમા સર્ગમાં ૫૬—૨૯—૬૩—૫૭—૫૮—૬૦ ને ૬૧ એટલા પ્રશ્નના ઉત્તરો મંત્રીએ સંક્ષેપથી આપ્યા છે તોપણ એક્યાશીમા સર્ગમાં રાજાએ બીજી વાર તેનો ઉત્તર આપ્યો છે. એંશીમા સર્ગમાં ૧૭, ૧૯ અને ૨૦ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર મંત્રીએ બે વાર આપેલા છે.

\+ આ બ્યાશીમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીએ પ્રસન્ન થઈ રાજા તથા તેના મંત્રીને મંત્રનું દાન કર્યું; તથા સમાધિમાંથી જાગૃત થયેલી તે રાક્ષસીને રાજાએ વધ કરવા યોગ્ય માણસનું ભોજન આપ્યું એટલું કહેવાશે.

થયો નથી એવા જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી પ્રકાશ પામતી તમારી બંનેની બુદ્ધિ પવિત્ર જણાય છે. ચંદ્રમંડળમાંથી પ્રસરેલી ચાંદની પેઠે—તમારી બુદ્ધિ શીતળ, સમરસ તથા શુદ્ધ છે. તમારા હૃદયમાંથી વાણી દ્વારા નીકળેલી વિવેકકણિકાનું શ્રવણ કરીને હું તમારા જેવા વિવેકી માણસોને જગતે પૂજવાલાયક અને સેવવાલાયક માનું છું. ચંદ્રના ઉદયથી જેમ રાત્રિવિકાસી કમળનો વિકાસ થાય, તેમ તમારા સત્સંગથી હું વિકાસ પામી છું. જેમ સૂર્યના સંપર્કથી સૂર્યવિકાસી કમળનો વિકાસ થાય છે અને જેમ પુષ્પના સમાગમથી સુગંધ વધે છે, તેમ તમારા સમાગમથી મને આનંદ થયો છે. જેમ હાથમાં દીવાવાળા માણસને અંધકાર પરાભવ આપી શકતો નથી, તેમ સત્પુરુષના સમાગમથી દુઃખની બાધા રહેતી નથી. પૃથ્વીમાં સૂર્યરૂપી એવા તમે બંને જણ અહીં જંગલમાં મને પ્રાપ્ત થયા છો. તમે પૂજા કરવા યોગ્ય છો. આથી તમારી જે ઈચ્છા હોય તે તમે મને કહો.

રાજા બોલ્યો : રાક્ષસના કુળરૂપી વનમાં મંજરીરૂપે રહેલી હે રાક્ષસી! આ દેશમાં સર્વ માણસને હૃદયના શૂળરોગની ઘણી પીડા થાય છે. વળી આખી જનતા વિષૂચિકાથી તપી રહી છે. એટલા માટે હું રાત્રિચર્યા સારુ બહાર નીકળ્યો છું. હૃદયના શૂળ વગેરે રોગની ઔષધથી શાંતિ થતી નથી માટે મને તમારા જેવા પાસેથી મંત્રનો ઉપદેશ લેવાની ઈચ્છા છે. અજ્ઞજનોનો નાશ કરનાર તમારા જેવા માણસને શિક્ષા કરવા માટે મારી પ્રવૃત્તિ છે અને તે ફળરૂપ છે. હે શુભા! તમારે હવેથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. તમે મારાં એ વચનનો અંગીકાર કરો.

રાક્ષસી બોલી : હે પ્રભુ! હું તમારાં વચનનો અંગીકાર કરું છું અને સાચે જ આજથી હું કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ.

રાજા બોલ્યો : કમળ જેવાં નેત્રવાળી હે રાક્ષસી! મારાં વચન પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવાથી તમારા શરીરની આજીવિકા કેમ કરીને ચાલશે?

રાક્ષસી બોલી: હે રાજન્! પર્વત ઉપર છ માસ સુધી સમાધિ કર્યા પછી હું સમાધિમાંથી જાગી અને મને ભોજનનો સંકલ્પ થયો. આથી મને ભોજન કરવાની ઈચ્છા થઈ અને હું અહીં આવી હતી. હવે હું પાછી તે જ પર્વતના શિખર ઉપર જઈ ધ્યાનના નિશ્ચળપણાથી, સચેતન પૂતળીની પેઠે ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી સુખથી રહીશ. હું મરણના સમયસુધી શરીરને ધારણાથી ધારણ કરી રાખીશ અને કાળે કરીને યથેચ્છપણે દેહનો ત્યાગ કરીશ; આવી મારી ઈચ્છા છે. હે રાજન્! હવે જ્યાં સુધી મારું આ શરીર રહેશે ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ તેથી મારું વચન સાંભળો. ઉત્તર દિશાના હૃદયમાં હિમવાન નામે પર્વત છે. તે શરદઋતુના ચંદ્રના કિરણ જેવો નિર્મળ છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. તે પર્વતના સુવર્ણશિખરની ઉગ્ર ગુફામાં મારો નિવાસ છે. મેઘલેખાની પેઠે હું ત્યાં સોયના રૂપે રહું છું અને મારું નામ 'કર્કટી' છે. માણસમાત્રનો સંહાર કરવાની ઈચ્છાથી હું સૂચિરૂપ આત્માવાળી પ્રાણહારી વિષૂચિકા થાઉં એવી ધારણાથી મેં બ્રહ્માની તપથી ઉપાસના કરી હતી. આથી બ્રહ્માની પાસેથી વરદાન મેળવી હું વિષૂચિકાપણું પામી હતી અને મેં જીવને બાધા કરી ઘણાં ઘણાં વરસ સુધી ઘણાં ઘણાં માણસોની હિંસા કરી છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મને કહ્યું : 'તારે ગુણવાન માણસની હિંસા ન કરવી.' વળી તેમણે મને મર્યાદાને માટે મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. હું તે મંત્રને આધીન થઈ રહી છું. આથી જે માણસ તે મંત્રથી પોતાની રક્ષા કરે છે, તેને હું બાધ કરતી નથી. બ્રહ્માનો બતાવેલો એ મંત્ર હું તમને આપું છું, તમે તેને ગ્રહણ કરો. એથી લોકની બાધા વિરામ પામશે. અને શૂળ વગેરે રોગોની શાંતિ થશે. મેં પ્રથમ હિંસામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી હતી અને લોકોના હૃદયના લોહીને શોષી લીધું હતું. આથી માણસની નાડી રુધિર વિનાની થઈ રહેલી છે. જે માણસના શરીરમાં હું પ્રવેશ

કરું તેનું મરણ થાય છે. કદાપિ કોઈ ઉપાયથી તે જીવતો રહે છે, તો તેના રુધિરનું મેં પાન કરેલું હોઈને (રુધિરવાહિની નાડીઓ ખાલી પડી જવાથી) તેના વંશજોની નાડીઓ પણ લોહી વિનાની હોય છે. હે રાજન્! એ વિષૂચિકાનો મંત્ર હું તમને બતાવું છું. સત્ત્વવાળા માણસને કોઈ પણ પદાર્થ દુઃસાધ્ય નથી. માટે હે રાજન્! દૂષિત થયેલી નાડીઓની અંદર રહેલા શૂળરોગની શાંતિને માટે બ્રહ્માએ જે મંત્ર મને કહેલો છે, તેને તમે શીઘ્ર ગ્રહણ કરો. હે રાજન્! તમે મારી સાથે નદીને કાંઠે ચાલો. હું પ્રસન્ન થયેલી છું, તેથી તમે આચમન કરી પવિત્રપણે નિયમ ધારણ કરો. એટલે હું તમને મંત્રોપદેશ કરીશ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિમાં તે રાક્ષસીનાં વચન સાંભળી રાજા તથા મંત્રી એકબીજાના સ્નેહથી નદીના તીર ઉપર ગયા. અન્વયવ્યતિરેક વડે (ભાવની પરીક્ષાના ચિહ્નથી) રાક્ષસીનો આવો અત્યંત સ્નેહ જાણીને તે બંને શિષ્યભાવથી આચમન કરી તેની સામે ઊભા રહ્યા. ત્યાર પછી તે કર્કટી રાક્ષસીએ તે રાજા તથા તેના મંત્રીને બ્રહ્માએ બતાવેલો વિષૂચિકાનો મંત્ર* સ્નેહપૂર્વક બતાવ્યો. પછી જેના ઉપર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો છે, એવા તે રાજા તથા મંત્રીથી જુદા પડીને જ્યારે રાક્ષસીએ જવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે તે રાજાએ તે રાક્ષસીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

રાજા બોલ્યો : હે મહાદેવવાળાં રાક્ષસી! તમારી પાસેથી અમે મંત્રોપદેશ લીધો છે, માટે તમે અમારાં ગુરુ છો. આથી હે સુંદરી! અમે પ્રયત્નપૂર્વક તમને ભોજન કરવાનું નિમંત્રણ કરીએ છીએ. સજ્જન માણસનો સ્નેહ દર્શન કરવાથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે અમારી યાચના તમે નિષ્ફળ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે હે ભદ્રા! તમે સુંદર અલંકારવાળા અને મનોહર એવા અલ્પ દેહનો અંગીકાર કરીને અમારે ઘેર ચાલો અને ત્યાં સુખથી રહેજો.

રાક્ષસી બોલી : હે રાજન્! જેનું મુગ્ધ સ્ત્રીરૂપ હોય છે, તેને તો તમે ભોજન આપવાને સમર્થ છો; પણ હું તો રાક્ષસના આકારને ધારણ કરનારી છું, તેથી તમે મને કેવા ભોજનથી તૃપ્ત કરશો? રાક્ષસોને રાક્ષસોના અન્નથી (માંસ—રુધિરાદિથી) તૃપ્તિ થાય છે, પણ સામાન્ય માણસના જેવા આહારથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જેનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તે સ્વભાવ દેહના અંત સુધી મટતો નથી; અર્થાત્ મારો આ રાક્ષસી સ્વભાવ જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી નિવૃત્ત થશે નહિ.

રાજા બોલ્યો : હે અનિંદિતા! સુવર્ણની માળાથી યુક્ત એવી મનોહર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને તમે કેટલાક દિવસ ખુશીથી મારે ઘેર રહો. એટલે મારા રાજ્યમાંથી દુષ્ટ આચરણવાળા અને વધ કરવાને યોગ્ય એવા હજારો ચોરોને લાવી હું તમને ભોજન માટે આપીશ. આમ તે હજારો વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષો ભેગા થાય, એટલે સુંદર સ્ત્રીના રૂપનો ત્યાગ કરજો અને તમે રાક્ષસીસ્વરૂપ લઈને તે દુષ્ટ પુરુષોને હિમાલયના શિખર ઉપર લઈ જઈને ત્યાં એકાંતમાં તેમનું ભોજન કરજો; કારણ કે મોટો આહાર કરનારને એકાંતમાં ભોજન કરવું એ સુખરૂપ છે. એ પ્રમાણે ભોજન કરી તૃપ્ત થઈ થોડીકવાર નિદ્રા કરી પાછી સમાધિ કરજો. અને સમાધિ ઊતરી ગયા પછી બીજી વખત પણ અહીં આવી બીજા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોને ત્યાં લઈ જઈને ભોજન કરજો. એવા દુષ્ટ લોકોની હિંસા કરવી એ હિંસા ગણાતી નથી. સ્વધર્મથી કરવામાં આવતી હિંસા પણ દયાની બરોબર છે. તમારું ચિત્ત સમાધિમાંથી અવશ્ય વ્યગ્ર થશે; કારણ કે અસત્ પુરુષની સાથે પણ જે સ્નેહ બંધાય છે, તે સુદ્ધાં પાછો મટતો નથી.

રાક્ષસી બોલી : હે રાજન્! તમે યોગ્ય કહ્યું છે. હે સખા! હું એમ જ કરીશ. સ્નેહથી કહેનારનું વચન કોણ માન્ય કરતું નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે કહી તે રાક્ષસી-

* જુઓ વિષૂચિકાનો મંત્ર, સર્ગ ૬૯ મો.

એ મનોહર સ્ત્રીનો દેહ ધારણ કર્યો. તેણે પોતાના દેહને હાર, મુકુટ, કડાં, કટિમેખલા તથા માળાથી શણગાર્યો. પછી તેણે રાજાને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! ચાલો, આપણે જઈએ.' તેનાં એ વચન સાંભળી રાજા તથા મંત્રી આગળ ચાલ્યા અને રાક્ષસીએ તેની પાછળ ચાલવા માંડયું. આ પ્રમાણે તે ત્રણ જણ રાજાના મંદિરમાં આવ્યાં. ત્યાં એક સુંદર ખંડમાં રહી તેમણે પરસ્પર આદરપૂર્વક વાતોચીતો કરીને તે રાત્રિ પસાર કરી. પ્રાતઃકાળ થયા પછી તે રાક્ષસી રાજાના અંતઃપુરમાં દાસીરૂપે રહી અને રાજા તથા મંત્રી પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા. ત્યાર પછી છ દિવસમાં તે રાજાએ પોતાના દેશમાંથી તથા બીજા દેશમાંથી ત્રણ હજાર વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચોરોને ભેગા કર્યા અને તે રાક્ષસીને આપ્યા. આથી તેણે સાયંકાળે પાછો પોતાનો રાક્ષસી દેહ ધારણ કર્યો. જેમ મેઘમાળા હજારો જળધારાને ધારણ કરે, તેમ તે રાક્ષસીએ ત્રણ હજાર દુષ્ટ લોકોને પોતાના ભુજમંડળમાં ધારણ કર્યો. હવે રાક્ષસોમાં અતિ ભયંકર શરીરવાળી તે રાક્ષસી સોનું પામેલી કોઈ દરિદ્રી સ્ત્રીની જેમ રાજાની રજા લઈ તે જ હિમાલય પર્વતના શિખર ઉપર ગઈ. ત્યાં જઈ તેણે સુખથી ભોજન કર્યું, તૃપ્તિ મેળવી અને ત્રણ દિવસ સુધી નિદ્રા કરી પછી તે સમાધિમાં પરાયણ થતી અને પાછી સ્વસ્થતાપૂર્વક જાગતી. આમ ચાર અથવા પાંચ વર્ષે તે સમાધિમાંથી જાગી અને રાજાના સ્નેહથી પાછી તે ભીલના દેશમાં ગઈ. ત્યાં તે કેટલાક દિવસ સુધી વિશ્વાસપૂર્વક કથાવાર્તા કરતી રહી અને પાછું વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોનું ગ્રહણ કરીને તેણે હિમાલયના શિખર ઉપર પ્રયાણ કર્યું. એ પ્રમાણે વારંવાર તે રાક્ષસીએ કરવા માંડયું. એવી રીતે જીવન્મુક્તપણાથી ઘણા દિવસ સુધી તે રાક્ષસીએ પર્વત ઉપર સ્થિતિ કરી. કોઈ સમયે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામી, રાજાના દેશમાં આવી, દુષ્ટ લોકોને પર્વત ઉપર લઈ જઈને સુખથી ભોજન કરે છે, તો કોઈ સમયે તે પોતાનું ચિત્ત ધ્યાનમાં જ જોડી દે છે. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ ગયા પછી ભીલદેશના રાજાને પણ વિદેહમુક્તિ થઈ અને તે રાજાની મુક્તિ થયા પછી તે દેશમાં જે બીજો રાજા થયો તેણે પણ તે રાક્ષસીની સાથે તેવા જ પ્રકારનો સ્નેહ તથા સંબંધ રાખ્યો. ૧-૬૦

जीवन्मुक्ततयैवमेव विपिने खाद्यापि रक्षोंगना तस्मिन्नेव गिरौ स्थिता विचलितध्यानैकताना-शया । तस्मिन् राजनि शांतिमागतवति त्यक्तै-षणेनात्मना तद्राष्ट्राधिपसौहृदैः स्वकवलानास्वा-दयन्ती चिरम् ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીસૌહાર્દ' નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો*

કંદરા દેવીની સ્થાપના

વસિષ્ઠ ઉવાચ

किरातमंडले तस्मिन् ये भवंति महीभृतः ।
तैस्तैः सह परा मैत्री तस्याः समभिजायते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ત્યાર પછી ભીલના દેશમાં જે જે રાજા થયા તે બધા રાજાની સાથે તે રાક્ષસીને ઉત્તમ મિત્રતા થવા લાગી. તેથી યોગથી સિદ્ધ થયેલી તે રાક્ષસીએ તે દેશમાં સર્વ મોટામોટા ઉત્પાતનું, પિશાચ વગેરે ભયનું અને રોગનું નિવારણ કરવા માંડયું. ઘણાં વર્ષે જ્યારે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામતી, ત્યારે તે પાછી ભીલના દેશમાં આવતી અને (તેને માટે) ભેગા કરેલા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચોર લોકોનું તે ભક્ષણ કરતી. આજ સુધી તે ભીલના દેશમાં વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોને રાક્ષસીના આહાર માટે લઈ જવામાં આવે છે. સાચે જ મિત્રનું સન્માન કરવા માટે કોણ તત્પર રહેતો નથી ? એ પ્રમાણે, ઘણા દિવસ ગયા પછી જ્યારે તે રાક્ષસી કેટલોક કાળ સુધી તે દેશમાં આવી નહિ, ત્યારે ભીલદેશના માણસોએ સર્વ દોષની શાંતિ માટે આકાશ સુધી ઊંચા મોટા મહેલમાં

* આ ત્યાસીમા સર્ગમાં જ્યારે ઘણા કાળ સુધી સમાધિમાંથી વિરામ પામી તે રાક્ષસીએ ભીલના દેશમાં આગમન ન કર્યું, ત્યારે લોકોએ શાંતિ માટે કંદરા-દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, એટલું કહેવાશે.

તો દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને તેનું 'કંદરા-દેવી' તથા 'મંગલાદેવી' એવું નામ પાડયું. ત્યાર પછી તે તે દેશમાં જે જે રાજા થયા, તે તે બધા રાજા કંદરાદેવીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યા. જો કોઈ અધમ રાજા કંદરાદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરતો નથી, તો તેના દેશમાં કેટલાક ઉત્પાત થાય છે તથા પ્રજાનો નાશ થાય છે. તે દેવીની પૂજા કરવાથી ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેનું પૂજન ન કરવાથી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોના બલિદાનથી તે દેવીની પૂજા થાય છે, સમસ્ત ફળ આપનારી તે દેવીની પ્રતિમા આજ સુધી ચિત્રમાં ચીતરેલી હોય તોપણ ફલપ્રદ થાય છે. વધ કરવા યોગ્ય સમગ્ર દુષ્ટ લોકોનો આહાર કરનારી તથા માણસમાત્રનાં બાળક તથા ધાન્ય વગેરેની રક્ષા કરી મંગળ સંપત્તિ કરનારી, પરમ-બોધવાળી તે દેવી ભીલના દેશમાં સર્વોત્કર્ષપણે રહેલી છે. ૧—૧૧

सकलकोमलमंगलकारिणी कवलिताखिल-वध्यमहाजना । जयति सात्र किरातजनास्पदे परमबोधवती चिरदेवता ॥ ११ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'કંદરાપૂજન' નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો*

રાક્ષસીનું 'કર્કટી' નામ થવાનું કારણ અને દૃષ્ટાંતની ઉપયોગિતા

वसिष्ठ उवाच

एतत्ते कथितं सर्वं मयाख्यानमनिंदितम् । कर्कट्या हिमराक्षस्या यथावदनुपूर्वशः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે હિમવાન પર્વતમાં રહેનારી કર્કટી રાક્ષસીનું અનિંદિત આખ્યાન તમને યથાવત્ અને યથાક્રમે કહી સંભળાવ્યું.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! હિમવાન પર્વતમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે રાક્ષસીનો વર્ણ કાળો હતો તથા તેનું 'કર્કટી' નામ હતું, તેનું શું કારણ, તે તમે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! શુકલ, કૃષ્ણ, હરિત તથા ઉજ્જવળ એ પ્રમાણે રાક્ષસોનાં અનેક કુળ પૃથ્વીમાં રહ્યાં છે. તેમાંના કૃષ્ણરાક્ષસના કુળમાં કર્કટ (કરચલા) પ્રાણીના જેવો 'કર્કટ' નામનો એક રાક્ષસ હતો, તેની તે દીકરી હતી, માટે તેનું 'કર્કટી' નામ હતું. તે કૃષ્ણરાક્ષસના કુળની હતી; તેથી તેનો વર્ણ કૃષ્ણ હતો. એ પ્રમાણે જગતના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં અધ્યાત્મયોગ-ના પ્રસંગમાં મેં તમારી પાસે કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન કહ્યું. પરમ કારણભૂત, આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત એ પરમપદમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું નથી. તોપણ ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. જળમાં થતા તરંગો જેમ જળથી અન્ય નથી તે છતાં અન્ય જણાય છે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે. વનમાં રહેલું કાષ્ઠ બળતું ન હોય (તેમાં અગ્નિ ન હોય) તોપણ તે બળે છે એવું ભાન થવાથી વનમાં રહેલાં વાંદરાં તથા શિયાળ વગેરેને તે કાષ્ઠ-થી ટાઢ મટી જાય છે. તે જ પ્રમાણે જે બ્રહ્મ સમ છે, સૌમ્યપણાનો ત્યાગ કરતું નથી અને તેનો ઉદય તથા સ્થિતિ નિત્ય છે, તે બ્રહ્મ આ અનેક પ્રકારનું જગત રચે છે. લાકડાના થાંભલામાં પૂતળી ન હોય, તોપણ તેમાં પૂતળીનું ભાન થવાથી તે પૂતળીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે તે ઉત્પન્ન નથી થયું તોપણ ઉત્પન્ન થયું છે એવું ભાન થવાથી આ જગત જોવામાં આવે છે. બીજમાં રહેલું ફળ બીજથી અન્ય નથી તે છતાં જેમ અન્ય હોય તેમ બહાર ઉદય પામે છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યમાં રહેલું જગત અનન્ય (અભિન્ન) હોવા છતાં અનન્યરૂપે જણાય છે. પણ એક સત્તાનું છેદન ન થવાથી ફળ તથા બીજ, ચિત્ તથા ચેત્ય અને વાયુ તથા ઊર્મિ, તેમાં વસ્તુતઃ કાંઈ પણ ભેદ નથી. વિચાર ન કરવાથી તેમાં ભેદ જોવામાં આવે છે પણ વિચાર કરવાથી ભેદ-

---

* આ ચોર્યાશીમા સર્ગમાં રાક્ષસીનું કર્કટી એવું નામ પાડવાનું કારણ, ઉપદેશના અર્થની કલ્પના તથા દૃષ્ટાંતની ઉક્તિના ઉપયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. હે રઘુવર ! કારણવિના જેમ ભ્રાંતિ આવી છે તેમ જાય માટે તેનો ત્યાગ કરો. બોધ થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થશે, પણ તમે પ્રથમ ભ્રાંતિમાત્રનો ત્યાગ કરો. જ્યારે મારા વચનનું શ્રવણ કરવાથી ભ્રાંતિરૂપી ગ્રંથિ ભેદાઈ જશે, ત્યારે જ્ઞાન, શબ્દ તથા અર્થભેદથી વસ્તુનું પોતાની મેળે જ્ઞાન થશે. ભ્રાંતિરૂપી અનર્થશ્રી ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને મારા વચનનું શ્રવણ કરવાથી તે અનર્થશ્રીની તથા અવિદ્યાની શાંતિ થશે. બ્રહ્મમાંથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ છે, બ્રહ્મમાં જ સર્વનો લય છે અને ભેદ જ નથી એ વિષે મારાં વચનથી બોધ થયા પછી તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! તમે કહો છો કે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન છે; પણ **तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।** એ શ્રુતિમાં લખ્યુ છે કે, તે પરમાત્માથી આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અને તે શ્રુતિમાં **तस्मात्** એ પંચમી લખી છે તે ભેદ જણાવે છે; ત્યારે તમે સર્વ અભિન્ન કહો છો, તેનું શું કારણ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : શાસ્ત્રમાં જે જે શબ્દો લખ્યા છે, તે તે બધા અજ્ઞાનીને ઉપદેશ માટે તથા વ્યવહાર માટે જ લખેલા છે, માટે તે ભેદબોધક છે એમ સમજવું નહિ. બાળકના કાર્ય માટે જેમ ભૂતની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ એ ભેદની કલ્પના કરેલી છે; માટે વ્યવહારથી જોકે ભેદ જણાય છે, તોપણ ખરું જોતાં તે નથી. સ્વપ્ન તથા ગંધર્વનગરમાં દ્વૈત તથા ઐક્ય નથી, છતાં તેમાં પણ ભેદની કલ્પનાનો વ્યવહાર છે; ત્યારે સત્યસંકલ્પના ઉપદેશના વ્યવહારમાં સંકલ્પનો નાશ કેમ જ થાય ? કાર્ય તથા કારણ, સેવક તથા સ્વામી, હેતુ અને હેતુમાન, અવયવ તથા અવયવી, ભેદ તથા અભેદ પરિણામાદિ ભ્રમ, ભાવ, વિલાસ, વિદ્યા તથા અવિદ્યા અને સુખ તથા દુઃખ એ સર્વમાં જે ભેદની કલ્પના કલ્પી છે તે અજ્ઞાનીના બોધને માટે જ છે અને તે મિથ્યા છે. પણ વસ્તુતઃ તો ભેદ જ નથી. જ્યાં સુધી જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી દ્વૈતપણું જ જણાય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી દ્વૈતપણું મટી જાય છે તથા સર્વ શાંતપણું જણાય છે. કાળે કરી બોધ થયા પછી સર્વ એક આદિઅંતથી રહિત અવિભાગ અને અખંડિત એક જ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, એમ તમારા જાણવામાં આવશે. અજ્ઞાનને લીધે અથવા અજ્ઞાનીના ઉપદેશ માટે ભેદની કલ્પના કરી છે, પણ બોધ થયા પછી દ્વૈતપણું નથી. વાચ્ય તથા વાચકનો સંબંધ દ્વૈત વિના સિદ્ધ થતો નથી, પણ દ્વૈતપણું છે નહિ અને મૌનપણુ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વચનના ભેદમાં અનાદર કરી મહાવાક્યના અર્થમાં નિષ્ઠા રાખી જે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો. જેવી રીતે ભ્રાંતિથી ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મનને લીધે ભ્રાંતિમાત્રથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. હે નિષ્પાપ! ચિત્ત જ આ જગતની માયાનો વિસ્તાર કરે છે; તે હું તમને દૃષ્ટાંત સહિત કહું છું તે તમે સાંભળો. હે રામ! તે સાંભળવાથી આ પ્રત્યક્ષ જણાતું જગત ભ્રાંતિમાત્ર છે એમ તમને નિશ્ચય થશે અને તમે વાસનાને દૂર ત્યજી દેશો. મનના મનનમાત્રથી આ ત્રણ જગતનું નિર્માણ થયું છે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને તમે શાંતપણાથી આત્મપદમાં નિવાસ કરશો. મારા વાક્યના અર્થમાં તમે સાવધાન રહેજો. તમે મનરૂપી રોગની ચિકિત્સા કરવામાં વિવેકરૂપી ઔષધના લેશથી પ્રયત્ન કરજો. એ રીતે પ્રયત્ન કરવાથી જગતનું રૂપ માત્ર ચિત્તથી જ છે અને રેતીમાં જેમ તેલ નથી તેમ શરીર વગેરે કાંઈ છે નહિ એમ તમને નિશ્ચય થશે. રાગદ્વેષ વગેરે ક્લેશથી દૂષિત થયેલું ચિત્ત જ સંસાર છે અને ચિત્તમાંથી જ્યારે રાગ-દ્વેષ વિરામ પામે છે, ત્યારે સંસારનો નાશ થાય છે. આમ આદરપૂર્વક ચિત્ત એ જ સાધ્ય (સાધનથી સિદ્ધ કરવા યોગ્ય) છે અને ચિત્ત એ જ પાલન કરવા યોગ્ય છે; તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ કરવા યોગ્ય છે. તે જ આહરણ કરવા યોગ્ય છે અને તે જ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે.

તે જ સંસાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ ધારણ કરવા યોગ્ય છે. ચિત્ત વિના કોઈ પદાર્થ નથી; પણ ચિત્ત જગતરૂપી આકાશને ધારણ કરીને રહ્યું છે અને તે અહંકારના પ્રવાહની પેઠે કાળે કરી પ્રકાશ પામે છે. ચિત્તમાં પણ ચૈતન્ય તથા જડ એ બે ભાગ રહ્યા છે. તેમાં જે ચૈતન્ય ભાગ છે, તે સર્વ અર્થના બીજરૂપ છે અને જે જડભાગ છે, તેથી ભ્રાંતિરૂપ જગત જણાય છે. સૃષ્ટિના આદિમાં પૃથ્વી વગેરે કાંઈ છે જ નહિ. પણ જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થ નથી છતાં જોવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વી વગેરે સર્વ બ્રહ્માની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવ્યું તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દીર્ઘ-જ્ઞાનથી સૃષ્ટિ બ્રહ્માના જોવામાં આવી. જડજ્ઞાન-થી પર્વત વગેરે જોવામાં આવ્યા, તથા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવામાં આવ્યા, પણ વાસ્ત-વિક રીતે દેહ વગેરે સર્વે શૂન્ય છે. સૂર્યના તેજથી જેમ જળ વ્યાપ્ત છે, તેમ સર્વવ્યાપી આત્માથી મન વગેરે સઘળું વ્યાપ્ત છે. બાળક જેવી રીતે મિથ્યા યક્ષને જુએ છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળક જગતરૂપી યક્ષને જુએ છે; પણ બોધ થવાથી તે નિરામય એવું પોતાનું જ રૂપ જુએ છે. *દ્વૈત તથા એકપણાના ભ્રમને આપનારી દૃશ્યતાને આત્મા જે રીતે પામે છે, તે પ્રકાર હવે પછીના આખ્યાન દ્વારા કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેમ જળમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી તે તેલ જળમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ જે કથામાં હૃદયને મનોહર લગાડે તેવી યુકિત તથા ઉપમા હોય અને મધુરતાથી યુકત પદાર્થ સહિત વાણી હોય, તે કથા સાંભળનારના હૃદયમાં ફેલાઈ જાય છે તથા શંકા મટી જાય છે. જે કથામાં ઉપમા હોય, જેમાં મનોહર પદ ન હોય, જે અસ્પષ્ટ વર્ણોને લીધે બરાબર સાંભળવામાં ન આવતી હોય, જેમાં સંબંધ મળતો આવતો ન હોય અને જેમાં વર્ણ સ્પષ્ટ બોલવામાં આવતા ન હોય, તે કથા સાંભળનારના હૃદયમાં ઊતરતી નથી. જેમ રાખમાં ઘી રેડવાથી (ઘી) નિષ્ફળ જાય છે, તેમ તે કથા શ્રોતાના હૃદયમાં ન આવવાથી નિષ્ફળ જાય છે. જેવી રીતે ચંદ્રનાં કિરણથી મંદિરમાં પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વીમાં જે જે આખ્યાનો છે, જે જે કથાઓ છે, નાટક વગેરે જે જે મનોરંજન ગ્રંથો છે અને જે જે મનોહર શબ્દો છે, તે સર્વનો લોકપ્રસિદ્ધ પ્રમાણથી તથા દૃષ્ટાંતથી પ્રકાશ થાય છે. ૧—૪૭

आख्यानकानि भुवि यानि कथाश्च या या यद्यत्प्रमेयमुचितं परिपेलवं वा । दृष्टांतदृष्टिकथनेन तदेति साधो प्राकाश्यमाशु भुवनं सितरश्मिनेव ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'મનાંકુરોત્પત્તિ' નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો

બ્રહ્મા અને એક સૂર્યનો સમાગમ

वसिष्ठ उवाच

**पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयानघ ।
यदिदं तत्प्रवक्ष्यामि त्वयि पृच्छति राघव ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ! આ પ્રત્યક્ષ જણાતું જગત મનોમાત્ર છે. એ વિષે મેં પ્રથમ બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્માએ તેનો મને જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સર્વ હું તમને પૂછવાથી કહું છું. સાથે બ્રહ્માએ જે કથાનક મને કહેલાં છે તે કથાનક પણ હું તમને કહું છું, તો તે સાંભળો. બ્રહ્માને મેં પૂછ્યું કે બ્રહ્મન્! આ સૃષ્ટિના સમૂહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા છે તે કહો.' એ પ્રમાણે મારાં વચન સાંભળીને લોકપિતામહ બ્રહ્માએ, એક ચૌદવાખ્યાન સાથે આ મહાન અર્થભર્યું વચન કહ્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા : જળમાં જળાશયના વિસ્તાર-થી જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તરંગ તથા ચક્ર (ઘૂમરીઓ) જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને મનથી જ તેનો વિસ્તાર છે. હે વસિષ્ઠ! પહેલા

---

* **આ પંચાસીમા સર્ગમાં બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમની નજરે દશ બ્રહ્માંડ આવ્યાં. તો તેમાંના એક બ્રહ્માંડના સૂર્યની સાથે બ્રહ્માએ તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો, એટલું કહેવાશે.**

કલ્પમાં દિવસના આદિમાં જાગૃત થયા પછી જ્યારે મને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે શું થયું તે હું કહું છું, તે સાંભળ. કોઈ સમયે જ્યારે દિવસનો ક્ષય થયો ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને મેં એકાગ્ર ભાવથી રાત્રિમાં નિદ્રા કરી. રાત વીત્યા પછી હું જાગ્યો. મેં વિધિપૂર્વક સંધ્યા કરી. પછી મેં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ વિસ્તારવાળા આકાશમાં મારી દૃષ્ટિ જોડી. ત્યાં અંત વિનાનું અને તપ તથા તેજથી રહિત એવું શૂન્ય આકાશ મારા જોવામાં આવ્યું. તે વખતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું એવો સંકલ્પ કરી સર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સારુ સૂક્ષ્મ ચિત્તથી જોવા માંડ્યું. ત્યારે વિસ્તારવાળા આકાશમાં મોટાં આરંભવાળાં તથા પ્રતિબંધથી રહિત એવાં દશ જુદાં જુદાં બ્રહ્માંડ મારા જોવામાં આવ્યાં. તે દરેકમાં જાણે મારું પ્રતિબિંબ હોય તેમ જુદા જુદા કમળકોશમાં રહેલા તથા રાજહંસ ઉપર બેઠેલા દસ બ્રહ્મા મારા જોવામાં આવ્યા. દરેક બ્રહ્માંડમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીમાત્રના સમૂહ રહેલા હતા. તેમાં જગતમાં જળ આપનાર મેઘની પંક્તિઓ જણાતી હતી. તેમાં મહાનદીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હતો અને તેનો સમુદ્રના જેવો શબ્દ સંભળાતો હતો. ત્યાં આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો અને વાયુ સ્ફુરી રહ્યો હતો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ ક્રીડા કરતા હતા અને પૃથ્વીમાં માણસો ક્રીડા કરતાં હતાં. ત્યાં પાતાળમાં દાનવો તથા ફણીધર સર્પો રહેતા હતા. બરાબર સમયે ટાઢ, તડકો તથા વર્ષાઋતુ થવાથી ત્યાં સંપૂર્ણ ફળથી યુક્ત એવી ઋતુઓ પૃથ્વીને શોભાવતી હતી. નરક તથા સ્વર્ગનાં ફળ આપનાર અશુભ તથા શુભ આચાર સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ભોગ, મોક્ષ વગેરે ફળની ઇચ્છાવાળાં પ્રાણીમાત્ર કાળ પ્રમાણે ઇષ્ટવસ્તુ મેળવવા સારુ ક્રમે કરી પ્રયત્ન કરતાં હતાં. સાત લોક, સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર તથા સાત પર્વત કલ્પના અંત સુધી સ્ફુરી રહ્યા હતા. અંધકાર કોઈ ઠેકાણે હ્રાસ પામીને રહ્યો હતો, કોઈ ઠેકાણે સ્થિરપણાથી રહ્યો હતો. તો કોઈ કુંજને વિષે તેજની સાથે મળીને રહ્યો હતો. આકાશરૂપી કમળમાં મેઘરૂપી ભ્રમર તથા પ્રકાશ પાકતા તારારૂપી કેશરાઓ રહ્યા હતા. શાલ્મલીના ફળના મધ્યભાગમાં જેવી રીતે રૂ રહ્યું હોય છે, તેવી રીતે મેરુ વગેરે પર્વતની કુંજમાં ઘાટું ઝાકળ રહ્યું હતું. અંતઃપુરમાં રહેલી અંગનાની પેઠે તે બ્રહ્માંડરૂપી અંતઃપુરમાં પૃથ્વીરૂપી અંગના રહી હતી. તે ઘુઘવાટી કરતા સમુદ્રના શબ્દરૂપી શબ્દવાળી લોકાલોક પર્વતરૂપી કટીમેખલા શોભતી હતી. તે અંધકારના ખંડો ઇન્દ્રનીલમણિના જેવી પ્રભાવાળા હતા અને તે પ્રભા પોતાની અંદર રહેલાં રત્નથી શોભતી હતી. તેને ધાન્યરૂપી અધરસુધા હતી અને તેને પ્રાણીમાત્રના શબ્દરૂપી વાણીવિલાસ હતા. અંગનાની જેમ તે જાણે ભુવનરૂપી પોતાના અંતઃપુરમાં રહી હતી. તેને ગૌરવર્ણના અંગની પંક્તિના મધ્યમાં રાત્રીની પંક્તિ શોભતી હતી. અને પદ્મ તથા ઉત્પલના જેવી તેની વત્સરની શોભા જણાતી હતી. ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં રહેલા લોકની કાંતિ દાડમની કાંતિ જેવી લાલ લાલ શોભતી હતી. ત્યાં ઊંચા તથા નીચા ભાગમાં જા—આવ કરતી, ત્રણ લોકમાં જતી અને ત્રણ પ્રવાહમાં વહેતી ગંગાનદી ચંદ્રકલાની જેમ શુદ્ધ રીતે તથા જગતના યજ્ઞોપવીતની જેમ સ્ફુરી રહી હતી. દિશારૂપી લતામાં વીજળીરૂપી પુષ્પ તથા વાયુથી હાલતાં મેઘરૂપી પલ્લવો આમતેમ જઈ રહ્યાં હતાં, ખરી પડતાં હતાં અને ઉત્પન્ન થતાં હતાં. ઉપર પ્રમાણે જોયેલ સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા આકાશની પદવી ગંધર્વનગરમાં રહેલી ઉદ્યાનલતાની પેઠે શોભતી હતી. ઉંબરાના ફળ ઉપર જેવી રીતે મચ્છરો ગણગણે, તેવી રીતે તે બ્રહ્માંડના મધ્યભાગમાં દેવતા, અસુર, મનુષ્ય તથા ઉરગગણ રહ્યા હતા. યુગ, કલ્પ, ક્ષણ, લવ, કલા તથા કાષ્ઠથી યુક્ત અને સર્વનો નાશ કરવાની વાટ જોતો કાળ પોતાનું કામ કરતો હતો. આ પ્રમાણે મેં (બ્રહ્માએ) પોતાના શુદ્ધ ચિત્તથી દસ બ્રહ્માંડ જોયાં અને તેથી વિસ્મય પામી વિચાર કર્યો કે,

'માંસરૂપી બહારનાં નેત્રથી આ બ્રહ્માંડ જોવામાં નથી આવતાં તથા શુદ્ધચિત્તથી અંતઃકરણમાં દેખાય છે તેનું શું કારણ?' એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી વિચાર કરી મેં બ્રહ્માંડમાંના એક સૂર્યને પાસે બોલાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, 'હે દેવદેવેશ! હે ભાસ્કર! હે મહાકાંતિમાન! તમે ભલે પધાર્યા! હે અનઘ! તમે કોણ છો તથા આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? હે ભગવન્! તમને જો આ ખબર હોય તો કહો' એવાં મારાં વચન સાંભળીને સૂર્ય દેવતાએ મને નમસ્કાર કર્યા અને સુંદર વાણીથી મને આ પ્રમાણે કહ્યું:

સૂર્ય દેવતા બોલ્યા: હે ઈશ્વર! તમે આ દૃશ્યપ્રપંચનું નિત્ય કારણ છો, છતાં કેમ નથી જાણતા અને કેમ પૂછો છો? હે સર્વ સ્થળે રહેનારા બ્રહ્મા! જો તમને મારું વચન સાંભળવાનું કુતૂહલ હોય, તો હું આ જગતની અચિંતિત ઉત્પત્તિ તમને કહું તે તમે સાંભળો. હે ઈશ્વરાત્મન્! હે મહાત્મન્! આ જે સત્ તથા અસત્ કળા વડે વિસ્તાર પામ્યું છે અને જે સત્ તથા અસત્‌ના બોધને મોહ આપનારી અવિરત રચનાઓ વડે વિલસે છે, તે માત્ર મનોવિલાસ છે, એમ તમે સમજો. ૧—૩૯

सदसदिति कलाभिराततं यत् सदसद्बोधविमोहदायिनीभिः। अविरतरचनाभिरीश्वरात्मन् प्रविलसतीहमनो महन्महात्मन् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બ્રહ્માદિત્યસમાગમ' નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો ÷

ઇંદુ બ્રાહ્મણની કથા

भानुरुवाच

कल्पनाम्नि महादेव ह्यस्तने दिवसे तव।
तले कैलासशैलस्य जंबूद्वीपैककोणके ॥ १ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા: હે મહાદેવ! કલ્પના અંતે તમારો દિવસ અસ્ત થયો, ત્યારે જંબૂદ્વીપના એક ખૂણામાં કૈલાસપર્વતની તળેટીમાં 'સુવર્ણજટા' નામના એક દેશમાં મરીચિ વગેરે તમારા પુત્રોએ પ્રજાના નિવાસ માટે સુખકારી અને સુશોભિત એવા મંડળની કલ્પના કરી. તે દેશમાં અતિ ધર્માત્મા, બ્રહ્મને જાણનાર, શાંત અંતઃકરણવાળો તથા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઈન્દુ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે બ્રાહ્મણ નિત્ય પોતાના દેશમાં રહેતો હતો અને તેને પોતાની ભાર્યા ઉપર પ્રાણસમાન પ્રેમ હતો. પણ જેમ મરુદેશમાં ખડ થતું નથી, તેમ તે સ્ત્રીથી તે બ્રાહ્મણને પુત્ર થયો નહિ. આથી ફળવિનાની તે સ્ત્રી પણ શોભતી નહોતી. તે સ્ત્રીનું અંગ સમાન હતું, તેનો વર્ણ ગૌર હતો અને પોતે શુદ્ધ હતી, તોપણ શરની લતાની પેઠે તે ફળ વિનાની હતી. ત્યાર પછી પુત્રના દુઃખથી ખેદ પામી તે બંને સ્ત્રી-પુરુષ કૈલાસ પર્વત ઉપર જઈ તપ કરવા માંડ્યું. વનમાં ઊગેલાં જાણે વૃક્ષ હોય તેવી રીતે ભૂતથી વીંટાયેલી કૈલાસ પર્વતની તે શૂન્ય કુંજમાં તે બંને સ્ત્રી-પુરુષ ઊભાં રહ્યાં. દિવસના છેલ્લા ભાગમાં એક ચાંગળું પાણી પીને તેમણે ઝાડની પૂંઠે ઊભાં રહી ઘોર તપ કરવા માંડ્યું. તે બંને એ પ્રમાણે ત્રેતાયુગ તથા દ્વાપરયુગ એ બે યુગ ગયા ત્યાં સુધી વૃક્ષના જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભાં રહ્યાં. પછી દિવસના તાપથી તપી રહેલાં કુમુદો ઉપર જેમ ચંદ્ર પ્રસન્ન થાય, તેમ ચંદ્રકલાને ધારણ કરનાર તે મહાદેવ એ પતિપત્ની ઉપર પ્રસન્ન થયા. જેમ વસંતઋતુ લતા અને વૃક્ષથી ભરેલા ભાગમાં આવે, તેમ તે દેવેશ એ પતિપત્ની જ્યાં જપ કરતાં હતાં ત્યાં આવ્યાં. જેમ બે કુમુદો વિકસિત મુખે ચંદ્રનાં દર્શન કરે, તેમ પ્રસન્ન વદને તે યુગલે ઊમા સાથે આવેલા તે વૃષભવાહન શશધર (શંકર)નાં દર્શન કર્યાં. જેમ આકાશ અને પૃથ્વી પરિપૂર્ણ ઉદય પામેલા ચંદ્રને પ્રણામ કરે, તેમ તે બંનેએ હિમ જેવા ઉજ્જ્વલ તે મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યા.

÷ આ છયાસીમા સર્ગમાં ઈન્દુ નામના બ્રાહ્મણે સ્ત્રી સહિત તપ કર્યું તેથી મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ દસ પુત્ર આપ્યા; તેમાંથી મોટા પુત્રના ઉપદેશથી તે દસે ભાઈઓને બ્રહ્માની અહંભાવના થઈ, એટલી કથા આવશે.

હવે પવને કરીને કંપાયમાન થયેલાં વૃક્ષો ઉપર બેઠેલા તથા શબ્દો કરતા ભ્રમર તથા કોકિલ આદિના શબ્દો કરતાં પણ મધુર શબ્દોથી શિવજીએ ગંદમંદ હસીને આ વચનો કહ્યાં.

મહાદેવ બોલ્યા : હે વિપ્ર! હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તમે ઇચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગો. મધુમાસના રસથી જેમ વૃક્ષને હર્ષ થાય તેમ હર્ષ પામો.

ઇન્દુ બ્રાહ્મણ બોલ્યો : હે ભગવન્ ! મને કલ્યાણ, ગુણ તથા આચારથી શોભના એવા મહાબુદ્ધિમાન દસ પુત્ર થાઓ! એટલે હે દેવ-દેવેશ! પુત્રના લાભથી મને શોક રહે નહિ.

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : પછી તરંગોરૂપી મહાન શરીરવાળો સમુદ્ર જેમ શબ્દ કરીને શાંત થાય, તેમ તે મહેશ્વર 'તથાસ્તુ' કહીને આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ જ્યારે ઉમા, મહેશ્વર આકાશમાં ગયાં ત્યારે શિવજી પાસેથી વરદાન પામેલાં તે દેવ સમાં પતિપત્ની સંતુષ્ટ થઈને પોતાના ઘેર ગયાં. હવે ત્યાં ઘેર એ બ્રાહ્મણી ગર્ભવતી થઈ. જળથી જેમ મેઘલેખા શોભે તેમ પૂર્ણ ઉદરવાળી તે શ્યામા શોભવા લાગી. પછી જેમ પૃથ્વીમાંથી નવાંકુરનો જન્મ થાય, તેમ યોગ્ય કાળે તેને પડવાના ચંદ્ર જેવા દસ કોમળ પુત્રોનો જન્મ થયો. વર્ષાઋતુથી જેમ નવા મેઘની વૃદ્ધિ થાય, તેમ જાતકર્મ વગેરે બ્રહ્મસંસ્કાર પામેલા તે મહાબળવાન બ્રાહ્મણપુત્રો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. સાત વર્ષની અવસ્થા થઈ તેટલામાં તો તેમણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લીધો. પોતાના તેજથી આકાશમાં નિર્મળ ગ્રહ શોભે તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. કેટલાક કાળ પછી તેમનાં માતાપિતાનું શરીર પડી ગયું અને તેમને વિદેહમુક્તિ થઈ. આ પ્રમાણે માતાપિતાના વિરહથી ખેદ પામેલા તે દશ ભાઈઓ પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ગયા અને ઉદ્વેગથી વિચાર કરવા લાગ્યા : 'હે ભાઈ! આ જગતમાં પરમ કલ્યાણ શું છે? પરમ ઉચિત શું છે? તથા જેથી દુઃખ ન થાય તેવું શું છે? મહત્ત્વ શું છે? ઐશ્વર્ય શું છે તથા મહાન વૈભવ શું છે? એક ઘર તથા એક ગામના રાજા કરતાં ઝાઝા માણસનું ઐશ્વર્ય એ વધારે સારું છે. પણ ઝાઝા માણસનો ઈશ્વર હોય તોપણ એક ખંડના રાજા પાસે કાંઈ ગણતરીમાં નથી અને આખા દેશના રાજાની પાસે એક ખંડના રાજાની સંપત્તિ પણ કોણ માત્ર છે? દેશના રાજા કરતાં પણ ચક્રવર્તી રાજા ઉત્તમ મનાય છે, પણ ઇન્દ્રદેવતાની પાસે ચક્રવર્તી પણ હિસાબમાં નથી. ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રપણું પણ બ્રહ્માના એક મુહૂર્તમાં લય થાય છે, તો કલ્પ સુધી પણ જેનો નાશ થતો નથી તેવું શું સુખરૂપ છે?' આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ વિચાર કરે છે તેવામાં 'મહામતિ' નામના તેમના મોટાભાઈએ મૃગના ટોળાને ટોળામાંનો મોટો મૃગ કહે એવી રીતે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે ભાઈઓ ! સર્વ ઐશ્વર્યમય જેનો કલ્પ સુધી પણ નાશ નથી તેવું બ્રહ્મદેવપણું એ જ મને પ્રિય છે, બીજું પ્રિય નથી. તેનાં એવાં વચન સાંભળીને તેના ભાઈઓએ 'સરસ' 'સરસ' કહીને તેના વચનનો સત્કાર કર્યો. તેઓ બોલ્યા : 'હે તાત! સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારું, કમળના આસનવાળું અને જગતપૂજ્ય બ્રહ્મદેવપણું કેવી રીતે મળે? આમ બીજા ભાઈઓનાં વચન સાંભળીને મોટા-ભાઈએ કહ્યું કે, 'અત્યંત તેજવાળા તમે બધા હું કહું તે પ્રમાણે કરો. જ્યાં સુધી બ્રહ્મદેવપણું મળે ત્યાં સુધી હું કમળના આસન ઉપર બેસનાર બ્રહ્મા છું અને તેજે કરી જગત ઉત્પન્ન કરું છું તથા સંહાર કરું છું, એ પ્રમાણે તમે બધા ધ્યાન* કરો.' મોટાભાઈનાં એવાં વચન સાંભળી, તેના

* ભ્રમર—કીટક ન્યાયથી 'જે જેનું ધ્યાન કરે તેને તેવી પદવી મળે,' એવો શાસ્ત્રનો લેખ છે. ભ્રમરી મટોડીનાં દર કરે છે અને બીજા ઝીણા કીડાને પકડી-કરડીને, પોતાના દરમાં મૂકી ભ્રમરી ઊડી જાય છે. ત્યાર પછી 'ભ્રમરી આવી વળી પણ કરડશે' એવી તેને બીક રહે છે; તેથી ભ્રમરીમાં જ તેનું ધ્યાન રહે છે એટલે તે કીડો ભ્રમરીરૂપે થઈ જાય છે, તેને ભ્રમર કીટકન્યાય કહે છે.

વચનને માન્ય કરી મોટાભાઈ સહિત તે દસ ભાઈઓએ બ્રહ્મદેવપણું મેળવવાની ઇચ્છાથી ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાનમાં આસક્તબુદ્ધિ થવાથી ચિત્ર-માં જાણે આલેખેલી પ્રતિમા હોય તેવી રીતે ઊભા રહીને તેઓ આંતર્વૃત્તિથી ચિંતવન કરવા લાગ્યા. 'પ્રફુલ્લિત થયેલું કમળ અમારું આસન છે; અમે જગતને સર્જનાર બ્રહ્મા છીએ; કર્તા, ભોક્તા તથા મહેશ્વર પણ અમે છીએ. અમારી યજ્ઞમૂર્તિ છે તથા શિક્ષા વગેરે અંગ અને પુરાણ વગેરે ઉપાંગ સહિત યજ્ઞ કરનાર મહર્ષિઓ તથા સરસ્વતી અને ગાયત્રીથી યુક્ત મૂર્તિમાન વેદ આ અમારી પાસે છે અને અમે તેમને ઉત્પન્ન કરેલા છે. લોકપાલનું આક્રમણ કરી સિદ્ધમંડળ જેમાં ફરે છે એવો અત્યંત સૌભાગ્યવાળો સ્વર્ગલોક અમારી પાસે છે. આ ભૂમંડળ ત્રિલોકીરૂપી સ્ત્રીના કાનના કુંડળરૂપ છે અને તેની અંદર પર્વત, દ્વીપ, સમુદ્ર તથા વન રહેલાં છે. દૈત્યગણ તથા દાનવગણથી યુક્ત આ પાતાલલોક છે અને તેમાં મર્ત્યધર્મથી રહિત અપ્સરાઓ રહેલી છે. પ્રજાને શોભાવનાર આ મહાબાહુ ઇન્દ્રદેવતા પણ અમારા દેહમાં છે અને પવિત્ર યજ્ઞનો ભાગ ભોગવનાર તે ઇન્દ્ર ત્રૈલોક્યના એક નગરનું પાલન કરે છે. બાર સૂર્યદેવતા પોતાની કાંતિરૂપ પાશથી દિશાના સમૂહને ધારણ કરે છે અને ચૈત્ર વગેરે માસના ક્રમથી પૃથ્વીમાં તપ્યા કરે છે. ગાયોનું પાલન કરનાર પોતાની મર્યાદાથી જેવી રીતે ગાયોના સમૂહનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે લોકપાલ પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી પોતાના લોકનું રક્ષણ કરે છે. જળના તરંગો જેવી રીતે જળમાં ઊંચા ચડે છે, ડૂબી જાય છે, પાછા સ્ફુરે છે અને પાછા પડે છે, તેવી રીતે પૃથ્વીનાં માણસો અનેક પ્રકારના વૈભવને લીધે શોભે છે, ડૂબી જાય છે, વળી વિલસે છે અને વળી પતન પામે છે. આ સર્ગને અમે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, સંહારીએ પણ છીએ અને પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં રહી અમે શાંતિ પામીએ છીએ. આ સંવત્સર ચાલ્યો ગયો, હવે એક યુગનો કાળ ગયો અને આ સૃષ્ટિના સંહારનો કાળ આવ્યો. આ આખો કલ્પ ચાલ્યો ગયો, હવે આ બ્રહ્માની રાત્રિનો વિસ્તાર થયો અને પૂર્ણ આત્માવાળા અમે આત્મા વિષે રહેલા છીએ.' આ પ્રમાણે ધ્યાનબુદ્ધિથી ઇન્દુ બ્રાહ્મણના તે દસે પુત્રો જાણે શિલામાં કોતરેલા હોય તેમ સ્થિરપણે ઊભા રહ્યા. એ પ્રમાણે દર્ભના આસન ઉપર બેઠેલા તે દશે ભાઈઓની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી તેઓ કમળના આસનની કલ્પનાને લીધે તુચ્છવૃત્તિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્માપણાના ભાવથી શોભવા લાગ્યા.

अधिगतकमलासनक्रमास्ते परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः । सततमतितरांकुशासनस्था श्चिरमिति पंकजकल्पने विरेजुः ॥५१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ઐંદવસમાધાન' નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો*

ઇંદુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોનો બ્રહ્મભાવ

भानुरुवाच

पितामह क्रमे तस्मिंस्ततस्ते बहुभावनात् ।
कर्मभिस्तैः समाक्रांतमनस्कास्तस्थुरादृताः ॥१॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : હે પિતામહ! એ પ્રમાણે ઇન્દુબ્રાહ્મણના તે દશ પુત્રો તમારી પેઠે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પાલનમાં પોતાનું મન રાખી રહ્યા. જ્યાં સુધી સુકાયેલાં પાંદડાંની પેઠે તાપ તથા પવનથી કાળે કરીને સુકાઈને તેમનો દેહ પડી ગયો નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ આદરથી તેમ ને તેમ ઊભા રહ્યા. ત્યાર પછી આમતેમ પડેલાં સારાં ફળને જેમ વનવાસી વાંદરાં ખાઈ જાય, તેમ માંસનો આહાર કરનારા વનવાસી મૃગો તથા પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં. એ પ્રમાણે દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી પણ તેમની વૃત્તિ બહારના

* આ સત્યાશીમા સર્ગમાં બ્રહ્મભાવને પામેલા તે બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોના દેહનું પક્ષીઓ ભક્ષણ કરી ગયાં તથા તેમની સૃષ્ટિમાં ભાવના હતી, તેથી દશ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયાં તથા પ્રત્યેક સર્ગમાં તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ છે વગેરે કહેવામાં આવશે.

પદાર્થમાં ન આવી: પણ તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માના ભાવમાં સ્થિર રહી અને ચાર યુગના અંતે કલ્પનો ક્ષય થયો ત્યાં સુધી તેઓ ઊભા રહ્યા. હે વિભુ! પ્રલયસમયે જ્યારે કલ્પનો ક્ષય થવા લાગ્યો, બાર સૂર્ય વધારે તપવા માંડયા, કઠિન શબ્દ કરતા મેઘ વરસવા માંડયા, કલ્પનો તીવ્ર વાયુ વાવા માંડયો અને એકાર્ણવમાં પ્રાણીમાત્રનો ક્ષય થયો, ત્યારે તમે રાત્રિસમયે સર્વનો સંહાર કરીને યોગનિદ્રામાં શયન કર્યું. ત્યાં સુધી તે ઇંદુ બ્રાહ્મણના દસે પુત્રો બ્રહ્માપણાની ભાવનાથી તેમ ને તેમ ઊભા રહ્યા. રાત્રિના અંતે જાગ્રત થઈને તમને આજે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ તે બ્રાહ્મણો તો બ્રહ્મભાવની ઉચ્ચ ભાવના-માં જ તેમના તેમ રહ્યા છે. હે બ્રહ્મદેવ! તેમાં દશ બ્રહ્મા છે તથા મનરૂપી આકાશમાં રહેલા તે જ આ દશ સંસાર છે. હે વિભુ! તે દશ બ્રહ્માંડના એક બ્રહ્માંડનો હું સૂર્ય છું અને કળા વડે કર્મમાં જોડાયેલો છું. આમ હે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવ! આ દસ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ તમે મને પૂછ્યું હતું; તેનો મેં તમને ઉત્તર દીધો. હવે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો અને આ દશ બ્રહ્માંડ મનોમાત્ર છે માટે તમારી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિરોધ નથી. વિવિધ કલ્પનાઓ વડે આકાશથી વ્યાપેલું એવું આ જે ઉત્તમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે માત્ર બહાર તથા અંતરની ઇન્દ્રિયોની જાળની પેઠે બંધનરૂપ છે અને પોતાના ચિત્તમાં ભ્રમરૂપ છે. ૧-૨૧

विविधकल्पनया वलिताम्बरं यदिदमुत्तम-जागतमुत्थितम् । करणजालकमाहितमोहनं तद-खिलं निजचेतसि विभ्रमः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'દશજગદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો+

ઐંદવોપાખ્યાનની સમાપ્તિ

ब्रह्मोवाच

ब्राह्मणो ब्राह्मणाः भानुरित्युक्त्वा ब्राह्मणो मम । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ तूष्णीमेव बभूव सः ॥१॥

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! હે બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠઋષિ! દશ બ્રહ્માંડમાં આ જે દશ બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે, તે ઇન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રો છે, એ પ્રમાણે કહીને સૂર્યદેવત્ ચૂપ રહ્યા. ત્યાર પછી ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મેં સૂર્યદેવતાને કહ્યું કે, 'હે ભાનુ! જ્યારે આ દશ બ્રહ્માંડ રહેલાં છે, ત્યારે બીજું શું ઉત્પન્ન કરું તે તમે કહો. હે ભાસ્કર! આ દશ બ્રહ્માંડ છે, તે છતાં હું નવી સૃષ્ટિ પેદા કરું તેમાં ફળ શું?' હે મહામુનિ! એ પ્રમાણે જ્યારે મેં સૂર્યદેવતાને કહ્યું ત્યારે તેમણે વિચાર કરીને આ પ્રમાણે યોગ્ય વચન કહ્યું.

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : હે પ્રભુ! તમે ચેષ્ટારહિત છો તથા ઇચ્છારહિત છો. તમારે સૃષ્ટિથી શું પ્રયોજન છે? હે જગત્પતિ! આ સૃષ્ટિ તો માત્ર તમારો વિનોદ છે. હે પ્રભુ! સૂર્યથી જળના સૂર્ય-રૂપી પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે નિષ્કામ એવા તમારાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રતિબિંબરૂપે થાય છે. પણ હે ભગવન્! તમને શરીરની પ્રાપ્તિમાં તથા શરીરના ત્યાગમાં રાગ કે દ્વેષ નથી. હે દેવ! તમે વિનોદને માટે આ જગતને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો. હે ભૂતપાલક! સૂર્ય રાત્રિસમયે દિવસનો સંહાર કરીને જેમ પ્રાતઃકાળે પુનઃ દિવસનો ઉદય કરે છે, તેમ તમે જગતનો સંહાર કરીને પુનઃ આ જગતનો ઉદય કરો છો. તમે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો છો તે આસક્તિ રાખ્યા વિના માત્ર વિનોદને માટે જ કરો છો. તમે એ કર્તવ્ય છે એમ

+ આ અઠયાશીમા સર્ગમાં બ્રહ્માની અનાસક્તિએ કરીને સર્ગની સિદ્ધિ કહેવાશે તથા મને કરીને જેની દૃઢ સિદ્ધિ થઈ હોય તેનો બીજાથી નાશ થતો નથી, એમ બતાવવામાં આવશે.

સમજીને કરો છો, પણ તેમાંથી સ્વાર્થ સાધવાની તમે ઈચ્છા કરતા નથી. સૃષ્ટિ કરવી એ તમારું નિત્યકર્મ છે માટે જો તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહિ કરો, તો નિત્યકર્મનો ત્યાગ થવાથી તમને બીજું શું ફળ પ્રાપ્ત થશે? નિર્મળ આરીસો જેવી રીતે પ્રતિબિંબની ક્રિયા કરે છે, તેવી રીતે સત્પુરુષે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ તેમાં આસક્ત થયા વિના કરવું જોઈએ. બુદ્ધિમાન માણસને કર્મ કરવામાં જેમ કામના હોતી નથી, તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ કામના હોતી નથી; માટે પરમાર્થથી તો સુષુપ્તિ જેવી અને પ્રતીતિથી તો સ્વપ્ન જેવી નિષ્કામ બુદ્ધિ વડે યથાપ્રાપ્ત કર્મ કરો. હે સુરેશ્વર! હે જગન્નાથ! જો બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિથી જ તમે સંતોષ પામશો, તો હવે પછી પણ તેઓ પોતાની સૃષ્ટિથી તમને સંતોષ પમાડશે. વળી જે આ સૃષ્ટિ થયેલી છે, તેને તમે ચિત્તરૂપી નેત્રથી જોઈ શકો છો; પણ સાક્ષાત્ ચક્ષુઈન્દ્રિયથી જોઈ શકતા નથી માટે ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવી સૃષ્ટિ તમે કરો. જે માણસે પોતાના મનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોય, તે જ માણસ તે સૃષ્ટિને પોતાનાં નેત્રથી જોઈ શકે છે, પણ બીજો જોઈ શકતો નથી. માટે બ્રાહ્મણોની કરેલી સૃષ્ટિને તમે તમારાં નેત્રથી જોઈ શકશો નહિ. તેમ બ્રાહ્મણોની કરેલી સૃષ્ટિનો કોઈનાથી નાશ પણ થાય તેમ નથી; કારણ કે તેમણે પોતાના ચિત્તના દૃઢપણાથી સૃષ્ટિ કરેલી છે. હે બ્રહ્મન્! કર્મેન્દ્રિયો વડે કરેલા પદાર્થનો નાશ થઈ શકે છે. પણ મનઃકલ્પિતનો નાશ કોઈનાથી થઈ શકતો નથી. જે માણસના મનમાં કોઈ જાતનો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય છે. તે નિશ્ચય પોતાને ફેરવવો હોય તો તે ફેરવી શકે; પણ બીજા માણસથી તેના મનના નિશ્ચયનું નિવારણ થતું નથી. દેહનો નાશ થાય તોપણ ઘણા કાળના અભ્યાસથી મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય તેનો નાશ થતો નથી; વળી તેનો શાપથી પણ નાશ થતો નથી. જે માણસના મનમાં જેવો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચયરૂપ જ તે પુરુષ છે, માટે તેનો નિશ્ચય ફેરવવા સારુ એક માત્ર જ્ઞાન જ ઉપાય છે. પથ્થરમાંથી ફણગો ફૂટવા માટે જેમ તેની ઉપર પાણી રેડવું વ્યર્થ છે, તે પ્રમાણે તે સિવાયના બીજા ઉપાયો પણ વ્યર્થ છે. ૧–૨૧

यद्वद्यपीठमभितो मनसि प्ररूढं तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत्। तद्बोधनादितरमत्र किलाभ्युपायं शैलौघसेकमिव निष्फलमेव मन्ये ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ઐંદવનિશ્ચયકથન' નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો+

ઇંદ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન-મનનો દૃઢ નિશ્ચય

भानुरुवाच

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः परः।
मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥१॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા: મન જ જગતનો કર્તા છે અને મન જ પરમપુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) છે. લોકમાં મનથી જે કર્યું હોય તે જ કર્યું ગણાય છે, પણ શરીરનું કરેલું એ કર્યું ગણાતું નથી. ઈન્દુ બ્રાહ્મણના દસ પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ મનની ભાવનાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા.જુઓ એ મનની શકિત! મનથી ભાવના પામેલા દેહ દેહપણાને પામે છે, પણ દેહની ભાવનાથી તે જોડાયો નથી, તેથી જન્મ—મરણ વગેરે દેહના ધર્મ તેને બાધ કરતા નથી. બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા માણસને સુખદુઃખ વગેરે થાય છે, પણ અંતર્મુખ વૃત્તિવાળા યોગીને પ્રિય–અપ્રિય તથા સુખ–દુઃખ આવતું નથી. માટે મન એ જ આ જગતરૂપી વિવિધ વિભ્રમનું મુખ્ય કારણ છે. તેમાં ઈન્દ્રનું અહલ્યા સાથેનું વૃત્તાંત આ સ્થળે દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

બ્રહ્મા બોલ્યા: હે ભગવન્! હે અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યદેવતા! અહલ્યા તથા ઈન્દ્ર કોણ હતા? તેમનું વૃત્તાંત કહો, એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી પવિત્ર જ્ઞાન થાય.

+ **આ નેવ્યાશીમા સર્ગમાં મનનો દૃઢ નિશ્ચય બીજા યત્નથી મટી શકતો નથી, એ વિષે ઈન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન કહેવામાં આવશે.**

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : હે દેવ! પૂર્વકાળમાં મગધ દેશમાં પુરાણ કાળના ઈન્દ્રદ્યુમ્નરાજાના જેવો પરાક્રમી એક બીજો 'ઈન્દ્રદ્યુમ્ન' નામનો રાજા હતો. જેમ ચંદ્રમાને 'રોહિણી' નામની સ્ત્રી છે, તેમ તે ઈન્દ્રદ્યુમ્નરાજાને 'અહલ્યા' નામની સ્ત્રી હતી. તેનું મુખ ચંદ્રબિંબ જેવું હતું અને નેત્ર કમળ જેવાં હતાં. તે રાજાના ગામમાં 'ઈન્દ્ર' નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ઘણો બુદ્ધિમાન હતો, પણ વ્યભિચારી હતો. એક સમયે રાજરાણી અહલ્યાએ કથાપ્રસંગમાં એવી વાત સાંભળી કે, ગૌતમઋષિને અહલ્યા નામની સ્ત્રી હતી અને તેને ઈન્દ્રદેવતાની સાથે પ્રેમ હતો. આ વાત સાંભળી તે રાજાની સ્ત્રીને પણ ઈન્દ્રના ઉપર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો, તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હું પણ અહલ્યા છું, માટે ઈન્દ્ર મારી પાસે આસકત થઈને કેમ ન આવે?' આવા વિચારથી કપાઈ ગયેલી લતા વનમાં જેમ સુકાય છે, તેમ તે અહલ્યા કેળનાં પાંદડાંની પથારીમાં પણ (ઈન્દ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે કામજ્વરથી) તરવા લાગી. ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી તપી ગયેલી પૃથ્વી ઉપર તરફડતી માછલીની પેઠે તેને તે રાજાની સમગ્ર સંપત્તિમાં પણ ખેદ થવા લાગ્યો. 'આ ઈન્દ્ર છે, આ ઈન્દ્ર છે' એવી રીતે તે પ્રલાપ કરવા લાગી અને પરવશપણાથી તેણે લજ્જાનો પણ ત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે તેનું દુ:ખ દેખી સ્નેહથી તેની સખીએ તેને કહ્યું કે, 'હે પ્રિયે! હું ઈન્દ્રને તારી પાસે તેડી લાવીશ' સખીનાં એવાં વચનો સાંભળીને તેનાં નેત્રો પ્રફુલ્લિત થયાં અને કરમાઈ ગયેલ કમલિની જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલી કમલિનીના પગમાં પડે તેમ સખીના પગમાં પડી. ત્યાર પછી દિવસ અસ્ત થયો અને રાત્રિ પડી ત્યારે તે સખી પ્રથમ કહેલા 'ઈન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણના ઘરે ગઈ. તે તેને યુકિતથી સમજાવીને રાત્રિએ ઉતાવળથી અહલ્યાની પાસે તેડી લાવી. પછી ચંદન તથા પુષ્પના લેપવાળા તે ઈન્દ્રબ્રાહ્મણ સાથે રાજાની રાણી અહલ્યાએ પોતાના ગુપ્ત મંદિરમાં રતિસુખ ભોગવવા માંડયું. વસંતઋતુ જેમ પોતાના રસથી વલ્લીને વશ કરે તેમ હાર તથા બાજુબંધ વગેરે ઘરેણાંથી શોભતા તે બ્રાહ્મણે સુરતક્રીડાથી તે રાણીને વશ કરી લીધી. તે રાણી પણ તેમાં આસકત થવાથી આખું જગત બ્રાહ્મણમય દેખવા લાગી અને પોતાનો પતિ સમસ્ત ગુણથી યુકત હતો તોપણ તે તેનો અનાદર કરવા લાગી. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે રાણીના મુખરૂપી આકાશ ઉપરની ચાંદની ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે, તેને ઈન્દ્રબ્રાહ્મણ ઉપર સ્નેહ છે. સંપૂર્ણ ચંદ્રના ઉદયથી રાત્રિવિકાસી કમળને આનંદ થાય, તેવી રીતે ઈન્દ્રબ્રાહ્મણના ધ્યાનથી તે રાણીનું મુખ-કમળ શોભવા લાગ્યું. સમસ્ત ઈન્દ્રિયોથી આકુળ થયેલો ઈન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ અહલ્યામાં આસકત હતો, તેથી એક ક્ષણ પણ તેનાથી જુદો રહેતો નહોતો. આ પ્રમાણે ગાઢ સ્નેહથી પ્રત્યક્ષ રીત ચેષ્ટા કરનાર તે બંનેનું વૃત્તાંત રાજાએ સાંભળ્યું. તે વૃત્તાંત કટુ વ્યથા કરાવનારું હતું. પોતાની સ્ત્રીનો તથા ઈન્દ્રબ્રાહ્મણનો પરસ્પર સ્નેહ દેખી રાજાએ તે બંનેને દંડ દઈ શિક્ષા કરી. પ્રથમ રાજાએ તે બંનેને શીતળકાળમાં શીતળ જળાશય-માં નાખ્યા છતાં તે બંને ત્યાં ખેદ ન પામ્યાં અને આનંદ પામ્યાં. પછી તે બંનેને જળાશય-માંથી બહાર કાઢી રાજાએ પૂછ્યું કે, 'દુષ્ટ બુદ્ધિ-વાળાં! તમે ખેદ પામો છો કે નહિ?' ત્યારે તેમણે રાજાને જવાબ દીધો કે, 'અમારો બંનેનો પરસ્પરનો ભાવ દૃઢ બંધાયો છે, તેથી એકબીજાની અનિંદિત મુખકાંતિનું સ્મરણ કરતાં અમને દેહની પણ ખબર રહેતી નથી. તમે અમો બંનેને સાથે શિક્ષા કરી, તેથી તો નિશંકપણે અમને સમાગમ રહ્યો. આથી અમને હર્ષ થયો છે. હે મહીપતિ! સ્નેહને લીધે અંગ ચિરાઈ જાય તો પણ અમને મોહ થાય તેમ નથી.' પછી તે બંનેને (અગ્નિની) ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવ્યાં, ત્યાં પણ દુ:ખ થવાને બદલે તેઓ એકબીજાના સ્મરણથી હર્ષ પામીને આનંદ પામવ લાગ્યાં. રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે 'અમને આનંદ જ છે.' એવી રીતે પ્રથમની પેઠે ઉત્તર આપ્યો.

ત્યાર પછી તેમણે હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યાં ત્યાં પણ દુઃખ થવાને બદલે તેઓ અન્યોન્યના સ્મરણથી આનંદ પામ્યાં અને 'અમને આનંદ જ છે' એમ તેમણે કહ્યું. પછી તેમને ચાબખા મારવામાં આવ્યા, તોપણ તેઓ જરા ય ખેદ પામ્યાં નહિ અને પહેલાંની જેમ જ બોલ્યાં. પછી એમને જ્યારે પૂછવામાં આવતું ત્યારે તેઓ એનો એ જ ઉત્તર આપતાં હતાં. પછી ઈન્દ્રબ્રાહ્મણે પ્રથમની પેઠે જવાબ દીધો કે, 'હે મહીપાલક! આ આખું જગત મારે પ્રિયા(અહલ્યા)રૂપ છે માટે મને તમે જે શિક્ષા કરો છો તેનું કાંઈ પણ દુઃખ મને બાધ કરતું નથી. હે રાજન્! તમારી સ્ત્રી(અહલ્યા)ને પણ આ આખું જગત મારામય છે, તેથી તેને પણ તમારી કરેલી શિક્ષાનું દુઃખ નથી. તમે બીજી શિક્ષા કરશો તોપણ અમને બંનેને દુઃખ થશે નહિ. હે રાજન્! હું મનમાત્ર છું; મન છે તે જ પુરુષ છે. આ જે પ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તે પણ મનનો જ વિસ્તાર છે. એકદમ કરેલા દંડના સમૂહથી વીર મનનું કોઈનાથી પણ ભેદન થઈ શકતું નથી. હે મહારાજ! ક્યા માણસની કઈ જાતની એવી શકિત છે કે જે શકિત વડે દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનનું ભેદન થાય? ગમે તો દેહ વૃદ્ધિ પામો અને ગમે તો દેહ વીંખાઈ જાઓ, પણ પ્રિય પદાર્થમાં અભિનિવેશવાળું મન પ્રથમની પેઠે જ રહે છે અને ઈષ્ટ અર્થમાં પ્રવેશ કરેલી મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. તીવ્ર વેગવાળા મન વડે જેની ભાવના થયેલી હોય તેનો બાધ કરવાને શરીરમાં રહેલા ભાવ તથા અભાવ પણ સમર્થ થતા નથી. જે પદાર્થમાં મન બંધાયું હોય છે, તે પદાર્થને જ તે સ્થિરપણે જુએ છે, તે શરીરની ચેષ્ટાને જોતું નથી. હે રાજન્! વરદાન તથા શાપ વગેરે જે જે ક્રિયા છે તે પણ તીવ્ર વેગ વડે પદાર્થમાં પ્રવેશ કરેલ મનને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતી નથી. મૃગલાં જેવી રીતે પર્વતને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતાં નથી, તેવી રીતે મનને ઈષ્ટ હોય એવી વસ્તુમાંથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. દેવાલયમાં જેવી રીતે દેવી ભગવતીની પ્રતિમાની સ્થાપના છે તેવી રીતે મારા મનરૂપી કોશમાં સુંદર કટાક્ષવાળી આ સ્ત્રીની સ્થાપના થયેલી છે. આમ જેને ચારે બાજુ મેઘમાળા વીંટાયેલી હોય તેવા પર્વતને ગ્રીષ્મઋતુના તાપનું દુઃખ થતું નથી, તેમ જીવની રક્ષા કરનારી આ પ્રિયાની સાથે રહીને મને કાંઈ પણ દુઃખ થતું નથી. હે રાજા! જ્યાં જ્યાં હું રહું છું તથા પડું છું, ત્યાં ત્યાં ઇષ્ટસમાગમ વિના બીજો કાંઈ પણ અનુભવ મને થતો નથી. અહલ્યા નામની પ્રિયાની સાથે આ ઈન્દ્રનું મન બંધાયું છે, તે બીજે સ્થળે જાય તેમ નથી. હે ભૂપતિ! મેરુ પર્વત જેમ કોઈથી ચલાયમાન થતો નથી, તેમ એક કાર્યમાં પ્રવેશ થયેલું ધીરજવાળા પુરુષનું મન વરદાન તથા શાપના બળથી પણ ચલાયમાન થતું નથી. હે રાજા! વરદાન તથા શાપથી કદાપિ દેહની સ્થિતિ બદલાય છે, પણ ધીરજવાળું મન તો જેમનું તેમ રહે છે. હે રાજન્! વનમાં ઊગેલાં સર્વે વૃક્ષ તથા લતાના રસમાં જળ જ મુખ્ય કારણ છે, તે જ પ્રમાણે દેહમાં વૃથા ઉત્પન્ન થયેલા હાથ—પગ વગેરે શરીરના કટકા એ મનનું કારણ નથી, પણ મન છે, તે સર્વ શરીરના અવયવનું મુખ્ય કારણ છે. હે મહાત્મન્! આ જગતમાં આદ્ય શરીર મન જ છે અને મન વડે જ જગતમાં બીજા શરીરના સમૂહો કલ્પેલા છે. આદિ શરીર જ્યાં જ્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં ફળ થાય છે. એ આદિ શરીર એવા મન વિના શરીરના બીજા અવયવથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. હે સુભાગ્યશાળી! અંકુરમાંથી વૃક્ષ તથા પલ્લવ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે દેહરૂપી વૃક્ષનું મન જ મુખ્ય અંકુર છે અને એ મનથી જ પલ્લવરૂપે દેહના અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરનો નાશ થવાથી પલ્લવ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી અને પલ્લવનો નાશ થવાથી અંકુરનો નાશ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે દેહનો ક્ષય થાય તોપણ મનરૂપી અંકુર અક્ષય હોવાથી તેમાંથી પાછા વિવિધ દેહના સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે;

પણ મનનો ક્ષય થવાથી દેહથી કાંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. આથી તમે મનરૂપી રત્નનું સારી રીતે પાલન કરો. હે રાજન્ ! જે જે દિશામાં હું નજર નાખું છું, તે તે દિશામાં હરિણના જેવાં નેત્રવાળી આ સ્ત્રીને જ જોઉં છું. મારું મન પ્રિયામાં હોવાથી હું નિત્ય આનંદમાં જ રહું છું. તમારા નગરનાં માણસો તથા કારભારીનાં માણસો મને જે જે દુઃખ આપે છે, તે તે દુઃખ હું થોડી કે ઘણી વાર પણ દેખતો નથી. ૧—૫૪

दिशि दिशि हरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन् प्रिययुवतिमनस्त्वान्नित्यमानन्दितोऽस्मि । तव पुरप्रकृतीनां यत्फलं दुःखदायि क्षणमथ सुचिरं तत्तन्न पश्यामि किंचित् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'કૃત્રિમેંદ્રવાક્ય' નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો*

દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવનાનો નાશ થતો નથી

भानुरुवाच

अथेंद्रेणैवमुक्तोऽसौ राजा राजीवलोचनः । मुनिं भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाच ह ॥१॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : તે ઇન્દ્રબ્રાહ્મણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે કમળના જેવાં નેત્રવાળા તે રાજાએ પોતાની પાસે રહેલા ભરત નામના મુનિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

રાજા બોલ્યો : હે ભગવન્ ! હે સર્વધર્મજ્ઞ! મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આ દુષ્ટ આત્માવાળા બ્રાહ્મણના મુખમાં નિર્લજ્જપણું છે, તેને તમે જુઓ. માટે હે મહામુનિ! આ બ્રાહ્મણે કરેલા પાપને યોગ્ય એવો તમે તેને શાપ આપો; કારણ કે જેનો વધ કરવો ન જોઈએ તેનો વધ કરવાથી જે પાપ થાય છે, તે જ પાપ જેનો વધ કરવો જોઈએ તેનો વધ ન કરવાથી પણ થાય છે. એ રાજસિંહનાં એવાં વચન સાંભળીને મુનિશ્રેષ્ઠ ભરતમુનિએ તે દુરાત્માના પાપનો યથાર્થ વિચાર કર્યો. પછી તેમણે શાપ આપ્યો કે, 'આ સ્ત્રી પતિનો દ્રોહ કરનારી છે; માટે હે દુર્બુદ્ધિવાળાં! તમારો બંનેનો નાશ થાઓ.' એટલે તે બંનેએ તે રાજાને તથા ભરતમુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'તમે તથા ભરતમુનિ દુર્મતિ છો; કારણ કે તમે અમને શાપ દીધો છે, તેથી તમારા તપનો ક્ષય થયો છે અને તમારા શાપથી અમને કાંઈ પણ થશે નહિ. કદાપિ અમારા દેહનો નાશ થશે, તોપણ અમારા મનરૂપી દેહનો નાશ થશે નહિ. મન સૂક્ષ્મ છે, ચૈતન્યરૂપ છે તથા અલક્ષ્ય છે; માટે તેનો નાશ કરવાને કોઈ પણ માણસ સમર્થ નથી.'

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : પછી ગાઢ સ્નેહથી જેમનાં મન બંધાયેલાં છે તેવાં તે બંનેના (ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના) દેહ જેમ વૃક્ષમાંથી ખરી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાં પૃથ્વી ઉપર પડી જાય, તેમ શાપે કરીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. ત્યાર પછી વિષયમાં દૃઢ આસક્તિ હોવાથી તે બંનેનો મૃગની યોનિમાં જન્મ થયો. મૃગશરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી તે બંનેનો પક્ષીની યોનિમાં જન્મ આવ્યો ત્યાર પછી એકબીજાના સ્નેહસંબંધથી અમારી સૃષ્ટિમાં દંપતીરૂપે તે બંનેનો મહાપુણ્યવાન બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ થયો. ભરતમુનિનો શાપ તેના શરીરમાત્રનો નાશ કરવા સમર્થ થયો પણ તેના મનનો નિગ્રહ કરવાને મુનિનો શાપ પણ સમર્થ થયો નહિ. આજ સુધી પણ મોહસંસ્કારના હેતુથી તે બંનેનો જ્યાં જ્યાં જન્મ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષરૂપે જ તેમનો જન્મ થાય છે. ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનો સ્નેહ અકૃત્રિમ પ્રેમરસથી તરબોળ હતો. તેમનો તે સ્વાભાવિક સ્નેહ જોઈને વનમાં રહેલાં વૃક્ષો પણ પ્રેમરસવાળાં થઈને શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવા માટે આકુળ થઈ ગયાં.

अकृत्रिमप्रेमरसानुविद्धं स्नेहं तयोस्तं प्रतवीक्ष्य कांतम् । वृक्षादपि प्रेमरसानुविद्धाः शृंगारचेष्टाकुलिता भवन्ति ॥ १४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'કૃત્રિમેંદ્રાહલ્યાનુરાગ' નામનો સર્ગ ૯૦મો સમાપ્ત

* આ નેવુંમા સર્ગમાં ભરતમુનિના શાપથી ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના દેહનો નાશ થયો. તોપણ તેમની માનસી ભાવનાનો નાશ ન થયો એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૯૧ મો×

સર્વ કંઈ મનનો વિલાસમાત્ર છે

भानुरुवाच

तेनैतद्ब्रच्मि भगवन्यथाकालं मनो मुने।
अनिग्राह्यममेद्यं च शापैरपि दुरासदैः ॥ १ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! ઉપર પ્રમાણે ભરતમુનિનો શાપ ઈન્દ્ર તથા અહલ્યાના મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ થયો નહિ, તેથી હું તમને કહું છું કે શાપથી પણ મનનો નિગ્રહ કે નાશ થતો નથી. આમ હે બ્રહ્મન્ ! ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રોની મનોમય સૃષ્ટિનો તમારાથી નાશ થાય તેમ નથી, તેમ તમારા જેવા મહાત્માએ તે નાશ કરવો ઘટે પણ નહિ. હે નાથ! આ વિવિધ પ્રકારના જગત્માં મહાત્માને 'મારો કરેલો સર્ગ વૃથા છે' એમ દીનતા પણ થતી નથી. મન છે તે જ જગતનો કર્તા છે. મન છે તે જ પુરુષ છે; અને જેવી રીતે મણિના પ્રતિબિંબનો કોઈથી નાશ થતો નથી, તેવી રીતે મનથી જેનો નિશ્ચય થયો હોય તેનો દ્રવ્ય, ઔષધિ તથા દંડથી પણ નાશ થતો નથી. માટે આ પ્રકાશ પામતા સર્ગ ભલે રહ્યા અને તમે પણ બીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો. બુદ્ધિરૂપી આકાશ અનંત છે. ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ તથા મહાકાશ એ ત્રણ અનંત આકાશ છે. તેમાં ચિદાકાશ સર્વનો પ્રકાશ કરનાર છે; માટે હે જગતના પતિ! તમે એક, બે, ત્રણ અથવા બહુ, જેટલા તમારી ઈચ્છામાં આવે તેટલા સર્ગ કરો. તમે સ્વેચ્છાપણાથી આત્માને વિષે રહો. ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રોએ તમારું શું લીધું છે કે જેથી એમના સર્ગોના નાશ માટે વિચાર કરો છો?'

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મહામુનિ વસિષ્ઠ ! આ પ્રમાણે સૂર્યદેવતાએ મને કહ્યું, ત્યારે મેં ઘણી વખત વિચાર કરીને આ પ્રમાણે જવાબ દીધો કે, 'હે સૂર્યદેવતા! તમે સાચું કહ્યું, આકાશ વિસ્તારવાળું છે. વળી મન તથા ચિદાકાશ પણ વિસ્તારવાળું છે; માટે ઇષ્ટ સર્ગરૂપી નિત્યકર્મ હું કરું છું. હે ભાસ્કર! હું પ્રાણીમાત્રના અનેક સમૂહની કલ્પના કરું છું, તેથી મારે સર્ગની ઉત્પત્તિ કરવી છે, તો હે ભગવન્! તેમાં તમે જ પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ થાઓ તથા મારી પ્રેરણાથી સર્ગ કરો.' મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ પ્રભાકરે મારાં એ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. હે તપસ્વીશ્રેષ્ઠ! ત્યાં એ સૂર્ય દેવતાએ પોતાના દેહના બે વિભાગ કર્યા. તેમાંના એક શરીરથી તે સૂર્યરૂપે પોતાના બ્રહ્માંડમાં જઈને દિવસનો પ્રકાશ કરવા લાગ્યા અને બીજા શરીરથી સ્વાયંભુવ મનુરૂપે થઈને તે બ્રહ્માની ઇષ્ટ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. હે મુને! હે વસિષ્ઠ! એ પ્રમાણે મનનું સ્વરૂપ તથા સર્વ કરવાનું સામર્થ્ય મેં તમારી આગળ કહી સંભળાવ્યું. મનુષ્યના મનમાં જેવા જેવા પ્રતિભાસ આવે છે, તેવા તેવા બહાર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ પણ મનની પ્રતિભાથી બ્રહ્માની પદવી પામ્યા, માટે મનમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે તમે જુઓ. જેવી રીતે ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રો બ્રહ્માની પદવીનું ચિંત્વન કરવાથી બ્રહ્માની પદવી પામ્યા, તેવી રીતે અમે ચૈતન્યના ભાવથી ચિત્તપણાને પામી હિરણ્યગર્ભપણાને પામેલા છીએ. ચિત્ત છે તે પ્રતિભાસરૂપ છે અને મન પણ તે જ છે; તથા દેવ વગેરેની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિત્તથી ભિન્ન નથી. સ્વભાવથી જ જેમ મરીમાં તીખાશ છે તથા જેમ લીમડામાં કડવાશ છે, તેમ ચિત્ત પણ સ્વભાવથી જ પોતાની મેળે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. ચિત્તમાં જ્યારે ચૈતન્યભાવ હોય છે, ત્યારે તેનું 'આતિવાહિક' એવું નામ પડે છે. ચિત્તને જ્યારે ગાઢ ભ્રમ થાય છે, ત્યારે તેનું 'દેહ' એવું નામ પડે છે. ચિત્તને જ્યારે સૂક્ષ્મ વાસના થાય છે, ત્યારે તેનું 'જીવ' એવું નામ પડે છે. એવી રીતે એક ચિત્તના

× આ એકાણુમા સર્ગમાં બ્રહ્માએ પોતાની પાસે આવેલા સૂર્યને મનુ કરી સૃષ્ટિ કરી તે કથા ઈન્દુ-બ્રાહ્મણના પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિની પેઠે આખું વિશ્વ મનનો વિલાસમાત્ર છે એમ બતાવવામાં આવશે.

કારણને લીધે જુદાં જુદાં નામ છે અને જેમાં ત્રણે દેહના ચમત્કાર શાંત થયા છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, હું પણ નથી, બીજું કાંઈ પણ નથી અને ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રના સંવિત્ ની પેઠે અસત્ પદાર્થ સત્તા પામેલો છે. જેવી રીતે ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રો મનથી બ્રહ્મા છે, તેવી રીતે હું પણ છું. તેનો કરેલો સર્ગ જેવી રીતે ચિત્તની કલ્પના માત્ર છે, તેવી રીતે મારો કરેલો સર્ગ પણ કલ્પના માત્ર છે. હું બ્રહ્મા છું એમ માનવું એ પણ એક ચિત્તના જ વિલાસ છે; પણ ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતે જ શૂન્ય આકાશમાંથી દેહ વગેરેના ભાવથી ભિન્નપણે જણાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાર્થરૂપ છે, એવી ભાવનાથી જીવ ફરીવાર મનરૂપે થાય છે અને વૃથા દેહપણાને પામે છે. પણ આ જે જોવામાં આવે છે, તે ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગ જેવું છે તેમ જ પોતાની શકિતથી થયેલ દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે. આકાશમાં ભ્રમથી બે ચંદ્ર જોવામાં આવે છે, તેમ ઈન્દુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગની પેઠે ભ્રમથી ચિત્તને લીધે અખિલ જંગત જોવામાં આવે છે. અહંકારનું રૂપ સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી, અને સત્તા તથા અસત્તા પણ તેનું જ રૂપ છે. ઉપલંભનપણાથી (પ્રાપ્તિથી) તે સત્ રૂપ છે તથા તેના વિરોધથી(અપ્રાપ્તિથી) તે અસત્ રૂપ છે. એમ મનનાં પણ જડ તથા અજડ બે રૂપ છે અને તે સંકલ્પરૂપ તથા બૃહત્ છે. મન બ્રહ્મરૂપ છે માટે અજડ છે, અને તે દૃશ્યરૂપ પામે છે માટે જડ છે. કડામાં જ્યાં સુધી સુવર્ણનું ભાન હોય ત્યાં સુધી તે કડું નથી, તથા કડાનું ભાન થયા પછી તે સુવર્ણ નથી; તે જ પ્રમાણે, જ્યાં સુધી મન દૃશ્ય પદાર્થનો અનુભવ કરે છે ત્યાં સુધી તે જડ છે, અને જ્યારે તે સત્ પદાર્થનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે તેથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ તથા જડરૂપ છે. ખરું જોતાં તો માણસથી આરંભીને પર્વત સુધી કોઈ પદાર્થ જડ તેમ જ ચેતનરૂપ પણ નથી. પૃથ્વીમાં જે જે પદાર્થમાં ચૈતન્ય હોય છે, તેનો ચૈતન્યરૂપે અનુભવ થાય છે, તથા જડ હોય છે તેનો જડરૂપે અનુભવ થાય છે. લાકડાં વગેરેમાં ચૈતન્ય નથી, માટે તેની ચૈતન્યરૂપે પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે જો ઉપાલંભ પછી ચેતન જ માનો તો બ્રહ્મના વ્યાપકપણાથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ જ છે; કારણ કે સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. મારવાડદેશના અરણ્યમાં લતા તથા પત્ર વગેરે નથી; તેવી રીતે, પરબ્રહ્મના અનિર્દેશ્ય પદમાં જડ—ચેતન ભાવ તથા શબ્દ—અર્થ વગેરે નથી. ચિત્તમાંના ચૈતન્યની કલના(ભ્રમ)ને મન કહે છે અને તેમાં ચિદ્‌ભાગ તથા જડભાગ એ બંને ભાગ રહેલા છે. તેમાં ચેત્યપણું છે, તે જડનો ભાગ છે તથા અવબોધ (જ્ઞાન) છે તે ચિદ્‌ભાગ છે. એવી રીતે જીવ જગતની ભ્રાંતિને જોઈ ચપળપણાને પામે છે. ચિત્તમાં રહેલું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ દ્વૈતપણાને પામેલું છે. ચૈતન્ય પોતે અન્યપણાથી પોતાનું રૂપ જુએ છે. દૃશ્યપણાથી વિભાગ નથી, તોપણ પોતામાં રહેલા વિભાગની પેઠે તે ભ્રમથી આતુર થઈને ભૂમિમાં ભમે છે. ખરું જોતાં ભ્રાંતિ તથા ભ્રાંતિને ભોગવનાર પુરુષ નથી, પણ પરિપૂર્ણ સમુદ્રની ઉપમાવાળું ચૈતન્ય જ ભ્રાંતિરૂપે જણાય છે અને તે ચૈતન્યનું જે જડરૂપ છે, તે પણ ચૈતન્યરૂપ છે; કારણ કે તે જડપણામાં આત્માના વ્યાપકપણાથી ચૈતન્યપણું રહેલું છે. પદાર્થમાં જ્ઞાનભાગ છે તે ચૈતન્ય છે અને તેમાં અહંતાથી જડપણાનો ઉદય થાય છે; પણ જડમાં તરંગ વગેરે જેમ જુદા નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વમાં અહંતા વગેરે કાંઈ છે નહિ. આદિ તથા અંતમાં અહંતા રહેતી નથી. માત્ર તે વચ્ચે જોવામાં આવે છે; માટે ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે તે છે અને નથી. જેવી રીતે શીતળતા ઘનરૂપ થવાથી હિમ(બરફ)રૂપે જણાય છે, તેવી રીતે વાસના વડે ઘનરૂપે થયેલું ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ અહંતારૂપે જણાય છે. સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ ન થયું હોય તોપણ મરણ થયાનું ભાન થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય પોતે જ જડ ન હોવા

છતાં જડપણાનો અનુભવ કરે છે. પદાર્થોના આદિપણાથી મન સર્વરૂપે પ્રકાશ પામે છે. અનેકરૂપે જણાતો ચિત્તરૂપી દેહ આકાશની પેઠે નિર્મળ આકૃતિવાળો છે. સ્થૂળ દેહ તથા દેહની પ્રતિભાનો ત્યાગ કરનાર અધિકારી પુરુષ પોતાના ચિત્તથી, ચિત્ત છે પણ તે પ્રતિભાસરૂપ છે એમ વિચારે છે. ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી જેમ તેમાંથી સુવર્ણ થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે ચિત્તરૂપી ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી પરમાર્થરૂપ સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અકૃત્રિમ આનંદ થાય છે. તો એવો આનંદ થયા પછી દેહરૂપી પથ્થરના કટકાનું શું કામ? જે છે અને જેની શોધ થાય છે, તેમાં બોધ જ ફળવાન છે. આકાશમાં રહેલાં ઝાડનું કોઈએ શોધન કર્યું હોય એમ જાણવામાં નથી; માટે દેહ તથા અવિદ્યા જો સત્ય હોય, તો તેમની શોધ કરવાનો આગ્રહ ઘટે છે. જે અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનને લીધે જે પદાર્થ છે જ નહિ તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેમને નરપશુ સમજવા. ઈન્દ્રદ્યુમ્નરાજાની સ્ત્રી અહલ્યાને ઈન્દ્રદેવતા ઉપર જ્યારે આસકિત થઈ, ત્યારે પોતાના મનથી પોતાના નગરમાં રહેનાર ઈન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ ઈન્દ્રદેવતા છે એવો તેનો નિશ્ચય થયો; એ જ પ્રમાણે જે માણસ પોતાના મનથી જેવી ભાવના કરે છે, તેવો તેને દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. અને પ્રતિભાસ્વરૂપ ચિત્ત જેનો જેનો જે જે પ્રકારે સંકલ્પ કરે છે, તે તે દેહાદિ પદાર્થો તેને તે તે પ્રકારે જણાય છે; પરંતુ ખરું જોતાં દેહ પણ નથી તથા પ્રત્યક્ષ જણાતો અહંકાર પણ નથી, જે તે એક વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. આમ જાણીને તમે ઈચ્છાનો ત્યાગ કરો. જેવી રીતે બાળકને અમુક સ્થળે યક્ષ છે એવી કલ્પના થવાથી ભય થાય છે અને યુકિતથી યક્ષનું ભાન મટયા પછી ભય દૂર થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતાની કલ્પનાના સ્વભાવથી આ દેહ છે તથા આ દેહને ભોગવવા યોગ્ય પ્રપંચ છે એવો અનુભવ કરે છે અને તેથી અનેક પ્રકારના સુખ-દુ:ખ તેને થાય છે; પણ દેહપણાનો નાશ થયા પછી સર્વનો નાશ થાય છે. ૧—૫૪

देहोयमेव च किलायमिति स्वभावाद्देहोऽयमेतदखिलं तत एति नाशम् । यक्षादिकल्पनवशाद्भयमेति बालो निर्यक्षदेहगत एक कयापि युक्त्या ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'જીવવાતરણક્રમોપદેશ' નામનો સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો*

મનની અચિંત્ય શક્તિ

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्तवान् स भगवान् मया कमलसंभवः ।
रघूद्वह पुनः पृष्टो वाक्यमाक्षिप्य भूतपः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રઘુવર! કમળમાંથી પ્રકટેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે મને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેના વચનનો આક્ષેપ (શંકા) કરીને મેં આ ભૂતપાલક(બ્રહ્મા)ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! 'શાપ તથા મંત્રની શકિત અમોઘ છે' એમ તમે કહ્યું છે અને વળી પાછા 'શાપ તથા મંત્રની શકિત નિષ્ફળ છે' એમ કેમ કહો છો? શાપ તથા મંત્રના પરાક્રમથી મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયો પણ મૂઢ થઈ જાય છે, એમ સર્વ પ્રાણીમાં જોવામાં આવે છે. (ભરતમુનિનો શાપ ઈન્દ્રબ્રાહ્મણના દેહનો પરાભવ કરવા સમર્થ થયો, પણ મનનો પરાભવ કરી શકયો નહિ. એમ તમે કહ્યું) પણ પવન તથા તેનું સ્ફુરણ અને તલ તથા તેલ એ જેમ જુદાં નથી, તેમ મન અને દેહ એ બે પણ જુદાં નથી. કદાપિ એમ કહો કે જેમ મૃગતૃષ્ણા તથા બે ચંદ્રમા ભ્રમથી જોવામાં આવે છે, તેમ મન છે તે જ દેહરૂપે જોવામાં આવે છે. તો એકનો નાશ થતાં બેનો નાશ થવો જોઈએ એટલે કે, મનનો નાશ થાય ત્યારે મનનો નાશ થવો જોઈએ. માટે હે પ્રભુ! શાપ વગેરેના દોષથી મનનો કેવી રીતે પરાભવ

* આ બાણુમા સર્ગમાં મનની શકિત નિષ્ફળ નથી તથા પુરુષના યત્નના દૃઢપણાથી મનની શકિત ઈષ્ટ વસ્તુ આપવાને સમર્થ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

નથી થતો તથા કેવી રીતે પરાભવ થાય છે, હે પરમેશ્વર! તમે તે કહો.

બ્રહ્મા બોલ્યા : આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે શુભ કર્મને અનુસરનારા શુદ્ધ પૌરુષથી ન મળે. આ જગતમાં બ્રહ્મલોકથી માંડી ખડના તણખલા સુધી સર્વને બે શરીર હોય છે. તેમાંનું એક મનરૂપી શરીર હોય છે અને તે તરત કામ કરનાર તથા ચંચળ હોય છે. બીજું માંસનિર્મિત શરીર હોય છે અને તે કાંઈ પણ કરી શકે તેવું નથી. એ બે શરીરમાંથી માંસરૂપી શરીરનો શાપ, અભિચાર તથા શસ્ત્ર વગેરેથી પરાભવ થાય છે. તે મૂકપ્રાય (મૂવા જેવું), અશક્ત, દીન, ક્ષણવારમાં નાશ પામે તેવું, કમળ ઉપરનાં પાણીનાં ટીપાંની પેઠે ચંચળ અને દૈવ વગેરેથી પરવશ છે. ત્રણે ભુવનમાં દેહધારી માણસને મનરૂપી બીજું શરીર હોય છે તે સ્વાધીન છે, તોપણ અસ્વાધીન છે. જો કોઈ માણસ પોતાના મનથી ધીરજ રાખી પુરુષાર્થ કરે છે, તો તે આનંદિત પુરુષનો દુ:ખથી પરાભવ થતો નથી. દેહધારી માણસ પોતાના મનરૂપી દેહથી જે પ્રમાણે યત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે તેને ફળસિદ્ધિ થાય છે. માંસરૂપી દેહનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મનરૂપી દેહનું સર્વ ચેષ્ટિત સફળ થાય છે. મન સર્વદા પવિત્ર અનુસંધાનનું સ્મરણ કરે છે, તો પર્વતમાં નાખેલાં બાણ જેમ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ શાપ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ તેને વિષે નિષ્ફળ જાય છે. શરીર ગમે તો અગ્નિમાં પડો અને ગમે તો કાદવમાં પડો, પણ મન જેનું અનુસંધાન કરે તે તેને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ! સર્વ દેહાદિભાવ મસળાઈ જાય, તો પણ મન વડે કરેલો પુરુષાર્થ નિર્વિઘ્ન ફળ આપે છે; કારણ કે પુરુષાર્થ પણ મનનો જ ભેદ છે. 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણે પોતાના પુરુષાર્થના બળથી મનને પ્રિયારૂપ કર્યું, તેથી તેણે રાજાએ દીધેલું દુ:ખ જરા પણ દીઠું નહિ. માંડવ્ય ઋષિનો[×] શૂળીમાં પરોવ્યા હતા, તોપણ તે પુરુષાર્થથી પોતાના મનને રાગ તથા જ્વરથી રહિત કરીને સર્વ ક્લેશને જીતી ગયા હતા. 'દીર્ઘતપા' નામના એક ઋષિ[+] અંધારા કૂવામાં પડી ગયા હતા, ત્યાં તેમણે માનસિક યજ્ઞ કર્યો, તેથી તેમને દેવનું પદ મળ્યું. ઇન્દુબ્રાહ્મણના દસ પુત્રોએ પુરુષાર્થથી ધ્યાન વડે બ્રહ્માનું પદ સંપાદન કર્યું છે અને તે પદનું મારાથી પણ ખંડન થાય નહિ. બીજા પણ સાવધાન તથા ધીરજવાન ઋષિઓ પોતાના ચિત્તથી જરા પણ અનુસંધાનનો ત્યાગ કરતા નથી. શિલા ઉપર કમળપુષ્પ પછાડવાથી શિલા ખંડિત થતી નથી; તેમ જે માણસનું ચિત્ત ધ્યાનમાં એકાગ્ર લાગેલું છે, તેને આધિ, વ્યાધિ, શાપ તથા રાક્ષસ, પિશાચ વગેરે પણ પરાભવ કરી શકતાં નથી. જે માણસ ધીરજથી મન વડે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી તથા જે જ્ઞાનમાં અસમર્થ છે, તેનો શાપથી તથા કામ-ક્રોધથી પણ પરાભવ થાય છે. સાવધાન મનવાળા માણસનો આ સંસારમાં જાગ્રત અવસ્થામાં તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ દોષથી જરા પણ પરાભવ થતો નથી. એટલા માટે દરેક માણસે પુરુષાર્થથી પોતાના જ મન વડે પોતાના મનને પવિત્ર માર્ગમાં જોડવું. હે મુનિ! જેમ બાળકને ભૂત પ્રથમ તો થોડું સરખું દેખાય છે અને પછી તે તેને મહાન,ભયકારી લાગે છે અને પછી તે જ પ્રમાણે મનને થોડો જણાયેલો પદાર્થ વખત જતાં પુષ્ટ થાય છે અને પછી સત્ય હોય તેમ તેનો અનુભવ થાય છે. કુંભારે માટીના પિંડામાંથી

× કોઈ વખત દેશમાં ચોર લોકો ચોરી કરી ત્યાંથી નાસી જઈ માંડવ્ય ઋષિના આશ્રમમાં સંતાયા. ત્યાર પછી રાજાના સેવકો ચોરને શોધતા શોધતા એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા અને ચોરને તથા ઋષિને પકડી ગયા. પછી ચોરની સાથે ઋષિને પણ શૂળી ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા એ કથા મહાભારતમાં છે.

+ દીર્ઘતપા ઋષિને યજ્ઞ કરવો હતો; તેથી યજ્ઞનો સામાન ભેગો કરવા માટે ગયા ત્યાં કૂવામાં પડી ગયા અને યજ્ઞનો ધારેલો વખત આવી ગયો; તેથી કૂવામાં પડ્યા પડ્યા માનસિક યજ્ઞ કર્યો તે દેવતાઓએ માની લીધો, તેથી તેમને દેવતાનું પદ મળ્યું એ કથા મહાભારતમાં છે.

ઘડો બનાવ્યો પછી, તે ઘડો પૂર્વની માટીની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે માણસે કોઈ વાતનો પોતાના મનથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછી તેની પ્રથમની સ્થિતિનો ત્યાગ થાય છે. હે મુનિ! પ્રથમ સ્પંદરૂપે રહેલું પાણી મોટાં મોજાંરૂપ થાય છે; તેવી રીતે, પ્રથમ પ્રતિભાસરૂપે રહેલું મન તેના અર્થપણાને પામે છે. ચંદ્રબિંબ એક છતાં નેત્રના દોષથી જેમ બે જોવામાં આવે છે, તેમ દિવસે પણ રાત્રિ છે એવું પોતાના મનથી અનુસંધાન કરવાથી દિવસે રાત્રિનો અનુભવ થાય છે. માણસ પોતાના મનથી જેવું જુએ છે, તેવું તેને ફળીભૂત થાય છે તેમ જ હર્ષ અને ખેદ સહિત તેવું ફળ ભોગવે છે. પ્રતિભાને અનુસરનારું ચિત્ત (ચંદ્રબિંબમાં અગ્નિ છે એમ મનમાં વિચાર કરવાથી) ચંદ્રબિંબમાં હજારો અગ્નિની શિખા દેખે છે, તેથી તેને દાહ થાય છે તથા દાહ થવાથી તાપ પણ થાય છે. ક્ષારપદાર્થમાં મધુર રસાયણપણાની ભાવના થવાથી મન તેનું પાનકરી તૃપ્ત થાય છે અને નૃત્ય કરે છે. આકાશમાં પણ વન છે; એવું વનમાં ભાન થવાથી તેમાં વન જોવામાં આવે છે અને તેથી તે વનનાં ઝાડ કાપીને પાછાં રોપે છે. હે તાત! એ પ્રમાણે માણસ પોતાના મનથી જેવી ઈન્દ્રજાળની કલ્પના કરે છે, તેવું તત્ક્ષણ જોવામાં આવે છે. પણ આ જગત સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી એમ જાણીને વિવિધ પ્રકારની ભેદદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરો. ૧—૩૭

इत्थं यदेव परिकल्पयतींद्रजालं क्षिप्तं तदेव परिपश्यति तात चेतः। नासज्जगन्न च सदित्यवगम्य नूनं लूनां दृशां विविधभेदवर्ती जहीहि ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'મનોમાહાત્મ્યવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો*

વિશ્વોત્પત્તિનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

(गद्यम्) इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेतदद्य तुभ्यं कथितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે મારી પાસે બ્રહ્માએ પૂર્વે જે કહેલું હતું, તે મેં તમારી પાસે કહ્યું. પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે અને તેનાથી સર્વ અનિર્વચનીય પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પોતે જ ઘનપણાને પામી મનરૂપે થાય છે. તે મન તન્માત્રાની કલ્પનાપૂર્વક સ્વપ્નના શરીરની પેઠે વાસનામય પુરુષાકાર થાય છે; તેમાંથી તૈજસપુરુષ થાય છે, તેને બ્રહ્મા કહે છે. તેથી હે રામ! જે બ્રહ્મા છે તે મન છે, એમ તમે સમજો. એ પ્રમાણે મનતત્ત્વના આકારવાળા અને સર્વકાર્ય કરવાને સમર્થ એવા બ્રહ્મા સંકલ્પમય છે; તેથી તે જેવો સંકલ્પ કરે છે તેવું જ તે જુએ છે. તેણે જ્ઞાનાત્મા વિષે આત્માના અભિમાનવાળી અવિદ્યાની કલ્પના કરી; તથા પર્વત, તૃણ અને સમુદ્રમય આખું જગત ક્રમે કરીને રચ્યું. એ પ્રમાણે ક્રમ વડે બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવેલી આ સૃષ્ટિ અન્ય સ્થળેથી આવેલી હોય એમ જણાય છે. એટલા માટે જેમ તરંગની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાંથી છે, તેમ ત્રૈલોકયની અંદર રહેનાર સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે એ પ્રમાણે વિવર્તપણાથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પણ પરમાર્થથી ઉત્પન્ન થયું નથી. તેની અંદર બ્રહ્માનું મનોમય ચૈતન્ય અહંકારરૂપી ઉપાધિમાં પ્રવેશ થવાથી તે પરમેષ્ઠીપણાને પામે છે. વ્યષ્ટિ અહંકારમાં રહેલ ચિદાભાસ સર્વ શક્તિથી અભિન્ન છે. જ્યારે જગતનો વિસ્તાર થાય છે, ત્યારે તે શકિત પિતામહરૂપે કરીને, સમષ્ટિ મનોભાવથી પ્રથમ ઉલ્લાસ પામે છે. આમ

* આ ત્રાણુમા સર્ગમાં પ્રથમ મન થયું, ત્યાર પછી તેજસ બ્રહ્મા થયા, ત્યાર પછી મોહથી અહંકાર થયો અને ત્યાર પછી વિશ્વ થયું એવો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

ભમતા તે હજારો જીવ કહેવાય છે. તે જીવ પ્રથમ ચૈતન્ય આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે માયાકાશમાં ભૂતતન્માત્રાથી વીંટાય છે. પછી આકાશમાંના પવનની અંદર ચૌદ જાતના લોકમાં, કર્મની વાસનાવાળા જે જીવ રહ્યા છે તેની પ્રાણ-શકિત દ્વારા તે સ્થાવર અથવા જંગમ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને શુક્ર તથા શોણિતરૂપે બીજ-પણાને પામે છે. ત્યાર પછી તે જીવ યોનિ દ્વારા જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કાકતાલીયયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ વાસનાના પ્રવાહને યોગ્ય એવા કર્મફળને ભોગવે છે. ત્યાર પછી સારી અથવા નઠારી પુણ્ય-પાપરૂપી કર્મની દોરડીથી બંધાયેલું લિંગશરીર ભમતાં ભમતાં કોઈ વાર ઊંચા તો કોઈ વાર નીચા લોકમાં પડે છે. પ્રાણીમાત્રનો તે સમૂહ કામમય છે. તેમાંના કેટલાક જીવ વાયુથી જેમ વનનાં સુકાયેલાં પાંદડાં ભમ્યા કરે છે, તેમ જ હજારો જન્મ સુધી જગતમાં આવે છે તથા કર્મરૂપી વાયુથી ભમ્યા કરે છે. અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા કેટલાક જીવને ઘણા કલ્પ સુધી પૃથ્વીમાં જન્મ—મરણ થયા કરે છે. કેટલાક જીવો અયોગ્ય જન્મો ભોગવીને હાલમાં શુભ જન્મ ધારણ કરીને પવિત્ર કર્મો કરે છે. વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ સમુદ્રના જળનાં બિંદુઓ જેમ સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ પરમ આત્મજ્ઞાનને પામેલા કેટલાક જીવો થોડા કાળમાં પરમ(મોક્ષ)ને પામી જાય છે. એ પ્રમાણે આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવથી યુકત એવી સર્વે જીવની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થયેલી છે. તે ઉત્પત્તિ વાસનારૂપી વિષના વૈષમ્ય-જ્વરને ધારણ કરનારી છે અને અનંત સંકટ તથા અનંત અનર્થના કાર્યનો સત્કાર કરનારી છે. તે અનેક પ્રકારની દિશા, દેશ તથા કાળમાં તેમ જ પર્વત તથા ગુફામાં કર્મફળના ભોગ સારુ સંચાર કરે છે; તેમાં ઉત્તમ વિચિત્રતા રચેલી છે અને તેની ચારે બાજુ ભ્રમ રહેલો છે. હે રામભદ્ર! આ જગત તો મોહથી જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલી એક જૂની વેલ છે. અનેક વિક્ષેપ-વાળું મન તેનું શરીર છે. આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને જો તે વેલને જ્ઞાનરૂપી કુહાડાથી કાપી નાખવામાં આવે, તો તે પાછી ઊગતી નથી. ૧—૨૪

एषा जगज्जांगलजीर्णवल्ली सम्यक्समालोक्य कुठारकृत्ता वल्लीव विक्षुब्धमनःशरीरा भूयो न संरोहति रामभद्र ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં 'ઉત્પત્તિદર્શન' નામનો સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૪ મો*

બાર જાતિના જીવોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

उत्तमाधममध्यानां पदार्थानामितस्ततः ।
उत्पत्तीनां विभागोयं शृणु वक्ष्यामि राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ! ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્યમ પદાર્થની ઉત્પત્તિનો વિભાગ હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. પૂર્વકલ્પમાં છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન થવાથી શમ—દમ વગેરે સાધન સંપત્તિ હોય, છતાં પણ કોઈ પ્રતિબંધને લીધે કોઈને જ્ઞાન ન થયું હોય, તેનો આ કલ્પમાં જન્મ થયા પછી તેને પહેલા જ જન્મમાં શમદમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય છે, તો તેને **ઇદંપ્રથમતા**÷ કહે છે. એ જીવજાતિને તે એક

---

* આ ચોરાણુમાં સર્ગમાં ઉપાધિના ગુણના વૈચિત્ર્યપણાથી ચિરમુકિત તથા અચિરમુકિતને પામનાર બાર જાતની જીવ જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

÷ સત્ત્વગુણ, તમોગુણ તથા રજોગુણના ભેદે કરીને ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્ય પદાર્થની જીવોપાધિની ભિન્ન ભિન્ન ભુવનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે. તેના (૧) ઈદંપ્રથ-મતા, (૨) ગુણપીવરી, (૩) સસત્ત્વા, (૪) અધમસત્ત્વા, (૫) અત્યંતતામસી, (૬) રાજસી, (૭) રાજસાત્ત્વિકી, (૮) રાજસરાજસી, (૯) રાજસતામસી, (૧૦) રાજસાત્યંતતામસી, (૧૧) તામસી, (૧૨) તામસસત્ત્વા, (૧૩) તમોરાજસી, (૧૪) અત્યંતતામસી એ પ્રમાણે ચૌદ ભેદ છે. સર્ગ ૧૩ મા તથા ૧૪ મા ભેદનો પાંચમા તથા નવમા સર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી મુખ્ય ૧૨ ભેદ રહ્યા. એ બાર ભેદનું વર્ણન આ સર્ગમાં કર્યું છે.

જ જન્મમાં મોક્ષ થાય છે. શુભલોકના આશ્રયવાળી તથા શુભકાર્યને અનુસરનારી તે **ઇદંપ્રથમતા** જાતિને વિચિત્ર સંસારની વાસનાએ કરીને, ભોગે કરીને વાસનાનો ક્ષય થયા પછી દસ—પંદર જન્મ થાય અને પછી જ્યારે તેને મોક્ષ થાય છે, ત્યાર તેને **ગુણપીવરી** કહે છે. પૂર્વ કલ્પમાં કરેલાં પુણ્ય—પાપનું અનુમાન કરનાર સુખ—દુઃખ આ કલ્પમાં ભોગવ્યા બાદ જેનો સો જન્મ પછી મોક્ષ થાય છે, તેને **સસત્ત્વા** કહે છે. પૂર્વ કલ્પમાં કરેલાં ઘણાં દુષ્કર્મને લીધે કોઈમાં અત્યંત મલિનપણું હોય છે તથા તેનામાં વિચિત્ર સંસારની વાસના હોય છે; તેથી તે કલ્પમાં કરેલ ધર્મ તથા અધર્મનું અનુમાન કરનારને સુખ—દુઃખ ભોગવ્યા પછી હજારો જન્મે મોક્ષ થાય છે, તેને **અધમસત્ત્વા** કહે છે. અધમસત્ત્વાને જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિમુખપણાથી ઘણા જન્મ થયા પછી મોક્ષમાં સંદેહ હોય છે, ત્યારે તેને **અત્યંતતામસી** કહે છે. પૂર્વ કલ્પની વાસનાને અનુસરીને ચરિત્ર કરનારને બે ત્રણ જન્મ થયા પછી જ્યારે મનુષ્યજન્મ આવે છે, ત્યારે તે સ્વર્ગ અથવા નરકની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષમાં સંદેહ રહે એવાં કર્મો કરે છે, તો તેને **રાજસી** કહે છે. રાજસ દુઃખનો અનુભવ થયા પછી વૈરાગ્ય થવાને લીધે જેને જ્ઞાન થાય છે તથા મરણ માત્રથી જ મોક્ષને યોગ્ય થાય છે, તેને તેવા કાર્યના અનુમાનથી **રાજસસાત્ત્વિકી** કહે છે. રાજસસાત્ત્વિકીને મનુષ્યથી અતિરિક્ત એવા યક્ષ તથા ગંધર્વના જન્મ મળે છે અને ક્રમે કરી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, ત્યારે તેને **રાજસરાજસી** કહે છે. રાજસરાજસીને સેંકડો જન્મ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તથા રાજસ અને તામસ કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે એવો જે આરંભ કરે છે તેને **રાજસતામસી** કહે છે.રાજસતામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે કે જેથી હજારો જન્મો સુધી મોક્ષનાં સંદેહ રહે, ત્યારે તેને **રાજસાત્યંતતામસી** કહે છે. એક કલ્પમાં હજારો જન્મ ભોગવ્યા પછી કલ્પાંતરમાં જેનો મોક્ષ થાય તે જાતિને **તામસી** કહે છે. તામસી એવાં કાર્યનો આરંભ કરે કે જેથી તેનો એક જ જન્મમાં મોક્ષ થાય, ત્યારે તેને **તામસસત્ત્વા** કહે છે. રજોગુણ તથા તમોગુણના ફળથી યુક્ત જેને ઘણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ થાય છે, તેને **તમોરાજસી** કહે છે. પ્રથમ હજારો જન્મો થયા હોય તોપણ જે જાતિને શતાવધિ જન્મ થયા પછી મોક્ષની યોગ્યતા થાય તે જાતિને **તામસતામસી** કહે છે. પ્રથમ લાખો જન્મ થયા હોય અને તે પછી લાખો જન્મ થતાં સુધી પણ જેને મોક્ષમાં સંદેહ રહે, તે જાતિને **અત્યંતતામસી** કહે છે.* આ પ્રમાણે સર્વ જાતિ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કાંઈક ચલાયમાન થયેલા સમુદ્રમાંથી જેવી રીતે મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે સર્વ જીવરાશિ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. જેમ પોતાના તેજથી સ્ફુરણાયમાન થતી દીવાની શિખામાંથી મરીચિ (કાંતિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસ્વી અગ્નિમાંથી જેમ સ્ફુલિંગ (તણખા) ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જેમ મંદિર તથા મંજરીરૂપ કિરણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ એક શાખામાંથી વિચિત્ર શાખાની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ સુવર્ણમાંથી કડાં, બાજુબંધ તથા મુકુટ વગેરે થાય છે, જેમ નિર્મળ જળના ઝરણામાંથી જળનાં બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમાત્મા અજન્મા છે અને સર્વ ભૂતસમૂહની કલ્પના તે પરમાત્માની જ કરેલી છે. ઘટાકાશ તથા સ્થાલીરંધ્રાકાશ (પાત્રની અંદર છિદ્રમાં રહેલ આકાશ) એ જેમ આકાશનો ભાગ છે, તેવી રીતે સર્વ લોકની કલના બ્રહ્મના પદથી જ થયેલી છે. જળમાંથી જેવી રીતે શીતળ કણ, ઘૂમરી, મોજાં તથા બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી સર્વ દૃશ્યસૃષ્ટિ થયેલી છે.

* પ્રથમ ટીકામાં બાર જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે એમ લખ્યું છે; પણ ગ્રંથમાં ઉપર ૧૫ ભેદ થાય છે. ટીકામાં ૧૪ ભેદ લખાય છે અને ૧૩ તથા ૧૪ નો, ૫ અને ૯માં સમાવેશ છે એમ લખ્યું છે; તેમાં પણ તામસતામસી લખેલ નથી.

સૂર્યના તેજમાંથી જેમ મૃગતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જેમ જ્યોત્સ્ના ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજમાંથી જેમ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને છતાં તે તેનાથી જુદાં નથી; તેમ ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂત—પ્રાણીમાત્રનો સમૂહ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ભૂત—પ્રાણીમાત્રની જાતિ જેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં જ પાછી લય પામે છે. કોઈ જાતિ હજારો જન્મ ભોગવ્યા પછી બ્રહ્મમાં લય પામે છે, તો કોઈ થોડા જન્મ ભોગવી બ્રહ્મપદને પામે છે. એ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તણખાની પેઠે વિવિધ પ્રકારના જગતમાં પરમાત્માની ઈચ્છાથી ઈશ્વરના વ્યવહારવાળી ઉપર લખેલી ભૂતસમૂહની જાતિ આવે છે, જાય છે, પડે છે અને ઊંચે ચડે છે. ૧—૩૨

इत्थं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपास्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः । आयांति यांति निपतंति तथोत्पतंति रूपश्रियः कणघटा इव पावकोत्थाः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બ્રાહ્મણઃ સર્વમુત્પદ્યતે ઈતિ કથન' નામનો સર્ગ ૯૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૫ મો×

અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अभिन्नौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदात् ।
स्वयं प्रकटतां यातो पुष्पामोदौ तरोरिव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! કર્મ અને કર્તા એ બંનેનું રૂપ અભિન્ન છે. જેમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પ અને સુગંધ એ બંને એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિમાં કર્મ અને કર્તા એ બંને પોતાના સ્વભાવથી એક જ સમયે પરમાત્માના પદથી પ્રકટ થયેલ છે. આકાશમાં જેવી રીતે નીલિમા (કાળાશ) સ્ફુરે છે, તેવી રીતે સર્વ સંકલ્પથી મુક્ત તથા નિર્મળ એવા પરબ્રહ્મમાંથી જીવ સ્ફુરે છે. હે રામ! જે સ્થળે અજ્ઞાની માણસનો આચાર છે, તે સ્થળે તમને સમજાવવા માટે 'બ્રહ્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે; પણ હે રાઘવ! જ્ઞાનવાનના આચારમાં 'બ્રહ્મમાંથી આ થયું છે, અથવા નથી થયું' એમ કહેવામાં શોભતું નથી. હે રામ! જ્યાં સુધી બીજી કોઈ કલ્પના પ્રથામાં આવી નથી, ત્યાં સુધી લોકમાં ઉપદેશ્ય તથા ઉપદેશયોગ્યતા શોભતી નથી. એટલા માટે જ્યાં સુધી વ્યવહાર છે, ત્યાં સુધી ભેદદૃષ્ટિથી દ્વૈતકલ્પનાનો અંગીકાર કરી આ બ્રહ્મ તથા જીવ, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે વાણીનો ક્રમ છે. પરબ્રહ્મ તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. તેમાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે રૂપ જ છે. મેરુ તથા મંદર પર્વત સમાન હજારો જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થઈ થઈને તે બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ લય પામે છે. જેમ વૃક્ષમાં અનેક પ્રકારના પલ્લવો સ્ફુરે છે, તેમ દિશાઓરૂપી કુંજોમાં અનંત પ્રકારના હજારો જીવસમૂહો સ્ફુરે છે. જેમ વસંતઋતુમાં નવા અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મા વિષે જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં વસંતના રસો વિલય પામે છે, તેમ તે પરમાત્મામાં જ જીવો પાછા લય પામે છે. આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જીવસમૂહો નિરંતર રહે છે, થાય છે અને લય પામે છે. હે રામ! પુષ્પ તથા સુગંધ એ જેમ અભિન્ન છે, તેમ પુરુષ તથા કર્મ અભિન્ન છે. તે બંને પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વિષે જ લય પામે છે. દૈત્યગણ, ઉરગગણ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે વસ્તુતઃ ઉત્પન્ન થયા નથી, તોપણ વાસનામય ઉપાધિના ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તત્કાળ સ્ફુરણા પામે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વિહાર કરવામાં આત્માનું વિસ્મરણ જ એક મુખ્ય કારણ છે. તે વિના જન્માંતરનું ફળ આપ-

× આ પંચાણુમા સર્ગમાં અજ્ઞાની જનસમૂહને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની એક જ સમયે ઉત્પત્તિ છે એમ આક્ષેપથી કહેવામાં આવશે.

નાર બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી.

રામ બોલ્યા : પ્રામાણિક દૃષ્ટિવાળા તથા રાગરહિત એવા મનુ વગેરેએ ધર્મ તથા અધર્મરૂપી અર્થમાં, અવિરુદ્ધપણાથી સ્મૃતિ—પુરાણ વગેરેમાં જે જે નિર્ણય કરેલા છે, તેને 'શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે. જેઓ અત્યંત શુદ્ધ છે, સત્ત્વગુણથી યુક્ત છે, ધીરજવાન છે, સમદૃષ્ટિવાળા છે અને અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર કળાથી યુક્ત છે, તે સાધુપુરુષ કહેવાય છે. જેમને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેમના સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ઉપર કહેલ સત્પુરુષનો આચાર તથા શાસ્ત્ર એ બે નેત્ર છે. (એટલે કે સત્પુરુષના આચાર તથા શાસ્ત્રને અનુસરીને જે માણસ વર્તે છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય, તોપણ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.) શાસ્ત્રમાં સત્પુરુષના વ્યવહારનો અર્થ કહ્યો છે. જે માણસ તેને અનુસરીને ચાલતો નથી, તેતો સર્વ કોઈ ત્યાગ કરે છે તથા તે દુઃખમાં ડૂબી જાય છે. હે પ્રભુ! આ લોકમાં તથા વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે, 'કર્મ અને કર્તા એ બંને ક્રમે કરી સાથે રહેનાર છે.' એટલે કે કર્મે કરી કર્તા થાય છે તથા કર્તા કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે અને આ બીજાંકુરન્યાય લોકમાં તથા વેદમાં સિદ્ધ છે. જેમ બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કર્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરમાંથી જેમ પાછું બીજ થાય છે, તેમ જીવમાંથી પાછાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. જે વાસનાએ કરીને જંતુ ભવપંજરમાં જન્મે છે, તે વાસનાને અનુસરીને તેને ફળનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ છે, છતાં તમે કર્મરૂપી બીજ વિના કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ભૂત—પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેનું કારણ શું? હે ભગવન્! તમારા મત પ્રમાણે જો કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ઉપર પ્રમાણે જગતમાં થતી જંતુ અને કર્મની અવિનાભાવિતાનો (પરસ્પર એકબીજામાંથી એકબીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિનો) તમે તિરસ્કાર કર્યો કહેવાય. પછી માયાશબલ બ્રહ્મમાં આકાશ વગેરે સ્થૂળ દેહરૂપી ફળ છે તથા બ્રહ્માદિમાં ભોગસામગ્રીયુક્ત સ્વર્ગરૂપી ફળ છે, એવી જે લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે પણ ધોવાઈ જાય. જો કર્મ નિષ્ફળ હોય તો નરકાદિના ભયના અભાવથી અને લોકમાં સંકર થવાને લીધે મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને મારી નાખે છે, તેવી રીતે (માત્સ્યન્યાયથી) લોકનો નાશ થાય માટે હે ભગવન્! કરેલ કર્મ ફળરૂપ થાય છે કે નહિ, તે તમે યથાર્થ રીતે કહો. હે વેદવેત્તા! મારા મનનો આ મોટો સંશય તમે મટાડો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તમે આ ઘણો સારો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તમને જ્ઞાનનો ઉદય થાય એવો હું ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો. ક્રિયામાં કુશળપણાના અનુસંધાનથી માણસના મનનો જે વિકાસ છે તે જ કર્મનું બીજ છે અને તેને જ ફળ થાય છે. સૃષ્ટિના આદિમાં પરમાત્માના પદથી જ્યારે મન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે જ જીવનું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થયું અને જીવ પૂર્વની વાસના અનુસાર દેહભાવે રહ્યો. પુષ્પ અને તેની સુગંધમાં જેમ ભેદ નથી, તેમ કર્મ અને મનમાં ભેદ નથી. આ જગતમાં ક્રિયાની સ્ફુરણા થવી તેને કર્મ કહે છે. પ્રથમ મનરૂપી દેહ છે તેમાં કર્મના ધર્મ છે, માટે મન છે તે જ કર્મ છે. એવો કોઈ પર્વત નથી, એવું કોઈ આકાશ નથી, એવો કોઈ સમુદ્ર નથી અને એવું બીજું કોઈ પણ સ્થાન નથી કે જેમાં કર્મફળ નથી. આ જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલ ફળરૂપ થાય છે; કારણ કે પૌરુષમય (ઉદ્યમ) કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતો નથી. કાજળમાંથી કાળાશનો ક્ષય થતાં જેમ કાજળનો ક્ષય થાય છે, તેમ સ્પંદાત્મક કર્મના ક્ષય થવાથી મનનો ક્ષય થાય છે. કર્મનો નાશ થવાથી મનનો નાશ થાય છે અને મનનો નાશ એ જ અકર્મતા છે. આ પ્રમાણે અકર્મપણું મુક્તને થાય છે, પણ અમુક્તને થતું નથી. અગ્નિ અને ઉષ્ણતા એ બંને જેમ સાથે જ રહે છે તેમ ચિત્ત અને કર્મ સાથે જ રહે છે. એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય છે, તો તે બંનેનો નાશ થાય છે. હે રામ!

ચિત્ત સદા સ્ફુરણવિલાસને પામીને વિહિત તથા નિષિદ્ધ કર્મનું સંપાદન કરી, પુણ્ય—પાપરૂપ ધર્મ તથા અધર્મરૂપ પરિણામ પામે છે. ત્યાર પછી ચિત્તથી થયેલ કર્મ, શુભ તથા અશુભ ફળના ભોગને અનુકૂળ એવા સ્ફુરણને પામીને ચિત્તરૂપે પરિણામ પામે છે. આમ ચિત્ત અને કર્મ એ બે ધર્મ અને કર્મ એવાં નામથી લોકમાં કહેવાય છે. ૧—૩૮

चित्तं सदा स्पंदविलासमेत्य स्पंदैकरूपं ननु कर्म विद्धि। कर्माथ चित्तं किल धर्मकर्म पदंगतै एव परस्परेण ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'કર્મ તથા પુરુષનું ઐક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો*

મનના સ્વરૂપનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

मनो हि भावनामात्रं भावनास्पंदधर्मिणी ।
क्रिया तद्भाविता रूपं फलं सर्वोनुधावति ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મન ભાવનામાત્ર છે, ભાવના સ્ફુરણધર્મવાળી છે, સ્ફુરણ ક્રિયા-રૂપ છે, અને તે ક્રિયાના સ્ફુરણથી સર્વને ફળ મળે છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! મન કે જે જડ છતાં અજડ આકૃતિવાળું છે, તે મનનું રૂઢ સંકલ્પવાળું સ્વરૂપ વિસ્તારથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અનંત અને સર્વશકિતમાન માયાશબલ આત્મતત્ત્વનું સંકલ્પશકિત વડે રચેલું જે રૂપ છે તેને જ મન કહે છે. 'અમુક વસ્તુ આમ હશે કે આમ હશે' એવી રીતે માણસના ચિત્તમાં 'સંકલ્પ-વિકલ્પથી જે બે પક્ષ આવે છે, તે જ મનનું રૂપ છે. આત્મા ચૈતન્યપણાથી સર્વદા પ્રકાશ પામે છે, તોપણ તેને 'હું નથી જાણતો તથા કર્તા નથી તે છતાં 'હું કરું છું' એવો જેને લીધે નિશ્ચય થાય છે, તે મનનું રૂપ છે. ગુણ વિના જેવી રીતે ગુણનો સંભવ નથી, તેવી રીતે સંકલ્પ—વિકલ્પરૂપ કર્મ શકિત વિના મનનો સંભવ નથી. જેવી રીતે અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની સત્તા ભિન્ન નથી, તેવી રીતે કર્મ તથા મન અને જીવની તથા મનની સત્તા ભિન્ન નથી. એ મન ચિત્તરૂપી ફળધર્મવાળા કર્મરૂપ છે. એવું શરીર સંકલ્પમય છે અને તે વિવિધ વિસ્તારથી શોભે છે. આ આખુંય જગત એ મન વડે વ્યાપ્ત છે અને એ જગત દ્વૈતરૂપ છે, માયામય છે, નિષ્કારણ છે, સ્થિતિ વિનાનું છે અને વાસનાથી થતી કલ્પનાથી વ્યાકુળ છે. જે માણસ વાસનાનું જેવી રીતે આરોપણ કરે છે, તે વાસના તેવી રીતે તેને ફળ આપે છે. વાસનારૂપી વૃક્ષને કર્મ-રૂપી બીજ છે અને મનના સ્ફુરણરૂપી શરીર છે. એને અનેક પ્રકારની ક્રિયા એ શાખા છે તથા તેમાં વિચિત્ર ફળ રહેલું છે. મન જેવું અનુ-સંધાન કરે છે તેવી રીતે કર્મેન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પ્રમાણે તે સંપાદન કરે છે. માટે કર્મ એ જ મન છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, કર્મ, કલ્પના, સંસૃતિ, વાસના, વિદ્યા, પ્રયત્ન, સ્મૃતિ, ઇન્દ્રિય, પ્રકૃતિ, માયા અને ક્રિયા—આ પ્રમાણે શબ્દની વિચિત્ર ઉકિત બ્રહ્મમાં સંસારના ભ્રમના હેતુરૂપ છે. કાકતાલીયયોગથી (અક-સ્માત્) ચૈતન્યને જ્યારે બાહ્ય કલ્પનાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પર્યાયથી તેનાં મન, બુદ્ધિ વગેરે નામ પડે છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! પરસંવેદનની વિચિત્ર અર્થની કલ્પનાવાળી આ મનબુદ્ધિ વગેરેની પર્યાયવૃત્તિ રૂઢિમાં કેમ આવી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરસંવિત્ જ્યારે અવિ-દ્યાએ કરી કલંકપણાને પામી સંકલ્પ—વિકલ્પરૂપે અનેક પ્રકારે થાય છે, ત્યારે તેને મન કહે છે. સંકલ્પ—વિકલ્પ થયા પછી અથવા પહેલાં એક જ વસ્તુનો નિશ્ચય કરી પરસંવિત્ જ્યારે સ્થિર-પણે રહે છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિ કહે છે. દેહ વગેરે

---

* આ છન્નુમા સર્ગમાં અનેક પ્રકારની આકૃતિ-વાળા મનની, કર્મની વિચિત્રતાથી તેના જુદા જુદા ભેદ તથા મનની શુદ્ધિ માટે તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

મિથ્યા પદાર્થમાં અભિમાન કરી જ્યારે તે પોતાની જ સત્તાની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને અહંકાર કહે છે અને તેથી સંસારમાં બંધન થાય છે. જ્યારે એક વિષયનો ત્યાગ કરી બીજા વિષયનું સ્મરણ કરે છે તથા પૂર્વાપર વિચારનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે સંવિતને **ચિત્ત** કહે છે. સ્ફુરણ થવું એ સંવિતનો ધર્મ છે, એટલે તે અસત્ સ્ફુરણાને લીધે જ્યારે કર્તાના શરીરને તથા અવયવને દેશાંતરનો સંયોગ સંપાદન કરે ત્યારે તે સંવિત્‌ને **કર્મ** કહે છે. એક ઘનરૂપ પરમાત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયનો અકસ્માત્ ત્યાગ કરી જ્યારે સંવિત્ ઈચ્છા પ્રમાણે અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને **કલ્પના** કહે છે. અમુક પદાર્થ પ્રથમ જોયેલ છે અથવા નથી જોયેલ, એવી રીતે સ્મરણથી નિશ્ચય કરી જ્યારે તે ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેને **સંસૃતિ** કહે છે. પ્રથમ અનુભવ કરેલ પદાર્થની શકિત જ્યારે આકાશની પેઠે શૂન્ય પદાર્થમાં કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, ત્યારે તેને **વાસના** કહે છે. આત્મતત્ત્વ છે તે જ નિર્મળ છે અને પ્રપંચની પ્રતિભા ત્રણ કાળમાં પણ નથી. એમ જાણવામાં આવે તેને **વિદ્યા** કહે છે. તે આત્માના અદર્શનને માટે સ્ફુરણા કરે છે તેથી તેને **પ્રયત્ન*** કહે છે. તે વિવિધ પ્રકારના પદાર્થનું સ્મરણ કરાવે છે તેથી તેને **સ્મૃતિ** કહે છે. તે શ્રવણ કરી, સ્પર્શ કરી, દર્શન કરી, ભોજન કરી, સુગંધનું ગ્રહણ કરી અને વિચાર કરી જીનભાવે રહેલ કર્મેન્દ્રિયના સ્વામીને આનંદ પમાડે છે માટે તેને **ઇંદ્રિય** કહે છે. પરમાત્મા અદૃશ્ય છતાં સર્વ દૃશ્યસમૂહના ઉપાદાનકારણરૂપ હોવાથી તેને **પ્રકૃતિ** કહે છે. તે સત્‌પદાર્થમાં અસત્‌પણું તથા અસત્‌પદાર્થમાં સત્‌પણું કરે છે. એમ તેને સત્તા તથા અસત્તાના વિકલ્પને લીધે **માયા** કહે છે. દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શ, રસન તથા ઘ્રાણ ઈત્યાદિ કર્મે કરીને તેને **ક્રિયા** કહેવામાં આવે છે અને તે ક્રિયા સંસૃતિનાં બીજરૂપ છે. ઉપર પ્રમાણે ચૈતન્યને અનુસરનાર ચૈતન્યનું જેવું રૂપ સ્ફુરે છે, તેવાં તેનાં પર્યાયથી નામ પડે છે. ચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થઈ સંસારપદવીમાં જવાથી પોતાના જ હજારો સંકલ્પથી મન, બુદ્ધિ વગેરે નામ રૂઢિમાં આવેલાં છે. ચિત્ત વિષયવાસનારૂપ યા દ્વૈતવાસના રૂપકલંકથી પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપની વિકલતાથી આકુલ હોય તેમ, દેહાદિક જડતાની જાળમાં પડે છે; માટે એક જ ચિત્તની મન તથા બુદ્ધિ આદિ વિભાગની કલ્પના છે. એ જ ચિત્ત લોકમાં 'જીવ' કહેવાય છે અને 'મન' પણ કહેવાય છે. વળી તે 'ચિત્ત' કહેવાય છે તેમ જ 'બુદ્ધિ' પણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માના પદમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા એ અજ્ઞાનરૂપી કલંકવાળા ચિત્તના ભિન્ન ભિન્ન નામો અનેક સંકલ્પથી પડયાં છે, એમ પંડિતો કહે છે.

રામ બોલ્યા : હે તત્ત્વજ્ઞ! હે બ્રહ્મન્! મન જડરૂપ છે કે ચેતનરૂપ છે? મારા મનમાં તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! મન જડ પણ નથી તેમ ચૈતન્યરૂપ પણ નથી. પ્રથમ ચૈતન્યરૂપે રહેલ અજડ દૃષ્ટિ સંસારની ઉપાધિને લીધે જ્યારે મલિન થાય છે, ત્યારે તેને મન કહે છે. તે મન સત્-અસત્‌થી વિલક્ષણ છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ભિન્ન ભિન્ન રહેલ છે. જગતના કારણરૂપ છે અને ચિત્ત પણ તેને જ કહે છે. નિશ્ચયપણાથી પરમાત્માનું શાશ્વત એક રૂપ છે. તે વિના ચિત્તની સ્થિતિ નથી અને તે ચિત્તથી જ જગત થયેલ છે. જડ તથા અજડ દૃષ્ટિમાં હીંચકાની પેઠે સંકલ્પ—વિકલ્પવાળું જે ચૈતન્યનું રૂપ છે તેને મન કહે છે. હે રામ! સાક્ષીપણાને લીધે અંદરથી કલંકરહિત અને બહારથી મલિન એવું ચૈતન્યનું જે ઉપાધિકૃત ચલન છે, તેને પણ 'મન' કહેવામાં આવે છે. તે જડ પણ

* **પ્રયત્ન** તથા **સ્મૃતિ**ને બદલે **વિસ્મૃતિ** તથા **મલ પણ** લખેલ છે: **આત્માના અત્યંત અદર્શનમાં વિસ્મૃતિ કરાવે છે તેથી વિસ્મૃતિ કહે છે. મિથ્યા વિકલ્પના સમૂહે કરી તેને મલ કહે છે. એટલે કે આવરણ (ઢાંકી દેવું અથવા ભુલાવવું) શકિતના પ્રધાનપણાથી મલ કહે છે તથા વિક્ષેપશકિતના પ્રધાનપણાથી વિસ્મૃતિ કહે છે.**

નથી તેમ ચેતન પણ નથી. એ મનમાં અહંકાર, મન, બુદ્ધિ તથા જીવ વગેરે વિચિત્ર નામ કલ્પેલાં છે. જે પ્રમાણે નટ જુદા જુદા વેશ લે છે. તે પ્રમાણે મન જુદાં જુદાં કર્મ કરે છે અને તેથી જુદાં જુદાં નામ ધારણ કરે છે. જેવી રીતે એક જ માણસ જુદાં જુદાં કામ કરતો હોય તો જેવું કામ તેવું તેનું નામ પડે છે; (જેમ કે, રસોઈ કરતી વખતે રાંધનાર, પાઠ કરતી વખતે પાઠ કરનાર, તથા કથા કહેતી વખતે વકતા તથા સાંભળતી વખતે શ્રોતા વગેરે) તેવી રીતે નામનાં જુદાં જુદાં કાર્યને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડેલાં છે. હે રામચંદ્રજી! મેં તમારી પાસે મનની જે જે સંજ્ઞા કહેલી છે, તે જ સંજ્ઞા અન્ય મતવાળાએ પોતાની કપોલકલ્પિત યુકિતથી જુદી રીતે કહેલ છે. જેવો જેનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખીને ઈચ્છામાં આવે તે રીતે મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોના વિચિત્ર નામના ભેદો કહેલા છે. જીવથી ભિન્ન જે જડ પ્રકૃતિ છે તેને કેટલાક મન કહે છે, કેટલાક અહંકૃતિ કહે છે અને કેટલાક બુદ્ધિ કહે છે. હે રઘુનંદન! અહંકાર મન તથા બુદ્ધિ વગેરે સૃષ્ટિની કલ્પના છે તથા તે એકરૂપ જ છે; પણ ન્યાયમતવાળાએ તેની જુદી કલ્પના કરી છે, સાંખ્યમતવાળાએ તેથી જુદી કલ્પના કરી છે અને ચાર્વાકમતવાળાએ સાંખ્યથી પણ જુદી કલ્પના કરી છે. વળી જૈમિનિ મતવાળાએ તેથી પણ વિચિત્ર કલ્પના કરી છે, તે જ પ્રમાણે, આર્હત, બૌદ્ધ, વૈશેષિક તથા પાંચરાત્ર—એ સર્વેએ પણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદી જુદી કલ્પના કરી છે. છતાં એક નગરમાં જવાના જુદા જુદા માર્ગો હોય અને તે સર્વ માર્ગેથી તે નગરમાં જવાય, તે પ્રમાણે તે સર્વ કલ્પનાથી એક પારમાર્થિક પદને પહોંચવું એ જ સર્વનો ઉદ્દેશ છે અને તે પરમપદમાં સર્વની એકતા છે. પણ પરમાર્થના અજ્ઞાનથી અને વિપરીત બોધને લીધે માત્ર તેઓ વિવાદ કરે છે. વટેમાર્ગુ જેમ નગરમાં જવાના જુદા જુદા માર્ગમાંથી જે માર્ગે પોતાને ઈચ્છિત હોય તે માર્ગનાં વખાણ કરે છે, તેમ જુદા જુદા મતવાદીઓ પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરે છે. પણ હે રામ! તે સર્વનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે કર્મમાર્ગમાં પ્રીતિ હોવાથી પોતાના વિકલ્પિત અર્થથી તેઓએ વિચિત્ર યુકિત કરેલી છે; પણ મર્મ જોતાં સર્વ મનનો જ વિલાસ છે. એક માણસ સ્નાન કરતો હોય ત્યારે તે સ્નાનકર્તા કહેવાય છે તથા દાન કરતો હોય ત્યારે દાન કરનાર કહેવાય છે; અને એમ કાર્ય પ્રમાણે તેનું નામ પડે છે. તે જ પ્રમાણે આ મન ક્રિયાના ભેદથી વિચિત્રતાને પામે છે. વિવિધ કાર્યો કરવાને પરિણામે એ મન જીવ, વાસના અને કર્મ આદિ નામરૂપી ભેદોવાળું થાય છે. જે અખિલ અનુભવ થાય છે તે માત્ર ચિત્તનો છે અને ચિત્ત વિનાનો માણસ જુએ છે, તોપણ જોતો નથી. શુભ તથા અશુભ સાંભળવાથી, સ્પર્શ કરવાથી, જોવાથી, ભોજન કરવાથી અને સૂંઘવાથી અંતઃકરણમાં હર્ષ થવો અથવા ખેદ થવો એ મનવાળા માણસને જ થાય છે. પ્રકાશ છે એ જ રૂપનું કારણ છે. જે તેવી રીતે મન છે તે જ પદાર્થોનું કારણ છે. જે માણસનું મન બંધાયું છે (વાસનાવાળું છે), તેને બંધન થાય છે અને જેનું મન મુકત (વાસનારહિત) છે તેની મુકિત થાય છે. જડ બુદ્ધિવાળો માણસ મનને પણ જડ માને છે અને ચૈતન્યવાન માણસ મનને ચૈતન્યસ્વરૂપ જાણે છે; પણ વસ્તુતઃ મન જડ પણ નથી તેમ ચેતન પણ નથી, અને વિચિત્ર સુખ—દુઃખની ચેષ્ટાવાળું ઉદ્ભવેલું જગત પણ મનમાંથી જ ઊઠેલું છે. એકરૂપ મનમાં આખા સંસારનો લય થઈ જાય છે. અજ્ઞાન વડે ચિત્ત જ્યારે મલિન થાય છે, ત્યારે ભ્રાંતિ વડે સંસારના કારણરૂપ મન વડે જગત ઉત્પન્ન થાય છે. હે રામ! મન અજડ છે એમ માનીએ, તોપણ તે સંસારનું કારણ નથી. એ પથ્થર જેવું જડ છે એમ માનીએ, તોપણ તે સંસારનું કારણ નથી. એટલા માટે હે રામ! આ જગતમાં રૂપનું કારણ જેમ પ્રકાશ છે, તેમ મન કે જે જડ નથી તેમ ચેતન પણ નથી, તે જ પદાર્થનું કારણ છે,

ચિત્ત વિના જગત નથી; કારણ કે ચિત્તનો લય થવાથી સર્વ જગતનો લય થાય છે. કાળ એક જ છે. પણ ઋતુઋતુને લીધે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે; તે જ પ્રમાણે, મનનાં કર્મને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડે છે. કદાપિ મન વિના અહંકાર વગેરે ક્રિયા શરીરને ક્ષોભ કરતી હોય, તો જેને મન નથી તેને પણ ક્ષોભ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે મન વિના બીજી શકિત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં ભેદ કહેલા છે, તે પોતાના તર્કથી જ કહેલા છે; અને તેવા તર્કોને તત્ત્વજ્ઞાની માનતા નથી તથા તેનું શાસન પણ કરતા નથી. હે રામ! અનેક પ્રકારના તર્ક—વિતર્ક થવા એ મનની સ્વાભાવિક શકિત છે અને તે શકિતને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ ભિન્ન ભિન્ન તર્ક કરેલા છે તથા સર્વથી શ્રદ્ધાના જડપણાથી સર્વના તર્કમાં વિચિત્રતા રહેલી છે. ચેતનરૂપ કરોળિયામાંથી જેમ જડતાંતુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ નિત્ય પ્રબુદ્ધ પરપુરુષમાંથી પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અવિદ્યાના પરવશપણાથી ચિત્તની ભાવનાઓ સ્થિરતાને પામી છે, તેથી વાદીઓના મતમાં મનનાં જે નામભેદ અને રૂપભેદ છે તે શાંતિ વડે કલ્પિત છે. મલિન ચિત્તની જીવ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકૃતિ એવી સંજ્ઞા પડેલી છે અને તે જ આ જગતમાં ચેતન, ચિત્ત તથા જીવ એવી રીતે કહેવાય છે: પણ સર્વની એકતા હોવાથી એમાં વિવાદનું કારણ નથી. ૧—૭૩

जीवो मनश्च ननु बुद्धिरहंकृतिश्चेत्येवं प्रथामुपगतेयमनिर्मला चित् । सैषोच्यते जगति चेतनचित्तजीवसंज्ञागणेन किल नास्ति विवाद एषः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'મનઃસંજ્ઞાવિચાર' નામનો સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૭ મો*

આકાશત્રયનું વર્ણન

राम उवाच

ब्रह्मन्मनस एवेदमन्तश्चाडम्बरं सृतम् ।
यतस्तदेव कर्मेति वाक्यार्थादुपलभ्यते ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આ જગતરૂપી સર્વ આડંબર મનથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે, માટે જગત એ જ મનનું કર્મ છે, એમ પ્રથમ તમારે જણાવેલા વાક્યના અર્થથી મારા સમજવામાં આવે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મરુદેશનો પ્રચંડ તાપ પ્રકાશના આવરણરૂપ મૃગતૃષ્ણિકાનો× જેમ અંગીકાર કરે છે, તેમ દૃઢ ભાવથી આસક્ત થયેલું મન આત્માના આવરણરૂપ અજ્ઞાન વડે આ જગતનો અંગીકાર કરે છે. આ બ્રહ્મરૂપ જગતને વિષે તે મન એક આકૃતિપણાને પામે છે. કોઈ સમયે તે મનુષ્યભાવને પામે છે અને કોઈ સમયે તે દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સમયે તે દૈત્યપણાથી ઉલ્લાસ પામે છે, કોઈ સમયે તે યક્ષપણાથી ઉદય પામે છે, કોઈ સમયે તે ગંધર્વપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઈ સમયે તે કિન્નરરૂપે રહે છે. વળી કોઈ સમયે તે આકાશ અને નગરરૂપે પણ થાય છે. એ પ્રમાણે વિસ્તારવાળી આકૃતિથી મન જ સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામે છે. શરીરનો સમૂહ તૃણ, કાય અને લતા જેવો છે. માટે શરીરનો વિચાર કરવાથી કાંઈ ફળ નથી. માત્ર મન છે તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. મન વડે આકુળ થયેલું આ જગત વિસ્તાર પામેલું છે અને તે વિના પરમાત્મા એ જ અવશેષ રહે છે. આત્મા પોતે સર્વપદથી અતીત છે, સર્વ સ્થળે ગમન કરનાર છે, સર્વના આશ્રયરૂપ છે અને તેના પ્રસાદે કરીને સંસારમાં મન દોડે છે તથા નાચે છે. મનનું કર્મ છે તે જ શરીરના કારણભૂત છે

---

* આ સત્તાણુંમા સર્ગમાં સર્વ અકાશથી મનના સંસ્થાનનું તથા ચિત્તાકાશ' ચિદાકાશ અને ભૂતાકાશનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

× ઝાંઝવાનાં પાણી

અને જન્મ-મરણ પણ તેનાં જ થાય છે. આત્માને વિષે તેવા ગુણ નથી. વિચાર કરવાથી મન લય પામે છે અને મનના લયમાત્રથી મોક્ષ છે. મનનો ક્ષય થયા પછી પ્રાણીની મુકિત થાય છે અને આ પ્રમાણે મુકિત થયા પછી ફરી વાર જન્મ થતો નથી.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! તમે પ્રથમ માણસની ત્રણ× પ્રકારની જાતિ કહી છે અને સદસદાત્મક મન છે તે જ તેમાં પ્રથમ કારણ છે એમ કહ્યું છે. માટે બુદ્ધિથી વર્જિત એવા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી તત્ત્વમાંથી જગતરૂપી વિચિત્રતા કરનાર મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તથા કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! (૧) ચિત્તાકાશ, (૨) ચિદાકાશ અને (૩) ભૂતાકાશ—એવી રીતે વિસ્તીર્ણ જઠરવાળાં ત્રણ જાતનાં આકાશ છે. એ ત્રણ આકાશ સર્વસામાન્ય છે તથા સર્વત્ર તેમની વ્યવસ્થા છે. શુદ્ધચૈતન્યની શકિતથી તેમને સત્તા મળેલી છે. સઘળા પ્રાણીમાત્રની અભ્યંતર (અંદરની) વસ્તુ તથા બાહ્ય વસ્તુની સત્તા અને અસત્તામાં જે સાક્ષી તથા વ્યાપક છે તેને **ચિદાકાશ** કહે છે. પ્રાણીમાત્રના સર્વ વ્યવહારના હેતુપણાથી જે હિતરૂપ છે, જે સર્વ કાર્ય—કારણના નિયંતાપણાથી શ્રેષ્ઠ છે અને જેણે પોતાની કલ્પનાથી આ જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેને **ચિદાકાશ** કહે છે. દશ દિશાના મંડળના ભોગ વડે જેનું અવિચ્છિન્ન શરીર છે તથા મેઘ વગેરેના જે આશ્રયભૂત છે, તેને **ભૂતાકાશ** કહે છે. ભૂતાકાશ તથા ચિત્તાકાશ એ બંને ચિદાકાશના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને દિવસ જેમ સર્વ કાર્યસમૂહનું કારણ છે તેમ ચૈતન્ય સર્વનું કારણ છે. 'હું જડ છું,' 'હું જડ નથી' એવો મલિન ચિત્તને નિશ્ચય થાય છે, તે જ મન છે એમ જાણો અને તે મને આકાશાદિ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. આવી રીતે ત્રણ આકાશની કલ્પના કરવી, એ પણ જ્યાં સુધી વિષય(આત્મા)નું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનીને બોધ કરવા માટે છે; તે કલ્પના જ્ઞાનીને માટે કરવામાં આવતી નથી. જ્ઞાનીને તો નિશ્ચય થાય છે કે, એક પરબ્રહ્મ જ છે અને તે સર્વરૂપ છે, સર્વને પૂર્ણ પૂરક છે, નિત્ય છે અને સર્વ કલ્પનાથી વર્જિત છે. દ્વૈત તથા અદ્વૈતના ભેદવાળા વાકયના ગર્ભિત સંદર્ભથી અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનીને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી. હે રામચંદ્રજી! જ્યાં સુધી તમને જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન થવા માટે ત્રણ આકાશની કલ્પનાથી હું તમને ઉપદેશ કરું છું. દાવાનળ જેવા પ્રચંડ તાપમાંથી જેમ મરુદેશમાં મૃગતૃષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિદાકાશમાંથી ભૂતાકાશ તથા ચિત્તાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્તપણાને પામેલું મન મલિનપણાને પામે છે, તેથી તે આકુળપણાથી ત્રણ જગતરૂપ ઈન્દ્રજાળને ઉત્પન્ન કરે છે. મૂર્ખ માણસને છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ વિદ્વાનને તેવી ભ્રાંતિ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને મલિનપણાને લીધે આ જગત ચિત્તના કાર્યરૂપી જોવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે જોવામાં આવતું નથી; એટલે કે મૂર્ખપણાથી બંધન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧-૨૭

चित्तत्वमस्य मलिनस्य चिदात्मकस्य तत्त्वस्य दृश्यत इदं ननु बोधहीनैः । शुक्तौ यथा रजतता न तु बोधवद्भिर्मौर्ख्येण बंध इह बोधबलेन मोक्षः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિદાકાશમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

× ચોરાણુમા સર્ગમાં બાર પ્રકારની જાતિ લખી છે; પણ તે સર્વના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણમાં અંતર્ભાવ થવાથી મુખ્ય ત્રણ જાતિ માનેલ છે.

સર્ગ ૯૮ મો*

ચિત્તાખ્યાન-વનનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

यतः कुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किंचिदेव हि ।
नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेद्यत्नतोऽनघ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે અનઘ! ચિત્ત ગમે તેમ ઉત્પન્ન થયું હોય તોપણ તેને નિરંતર મોક્ષ માટે આત્માને વિષે જોડવું. હે રામ! પરમાત્માના વિષે જોડેલું ચિત્ત શુદ્ધ અને વાસનારહિત થાય છે અને ત્યાર પછી તે ચિત્ત કલ્પનાથી શૂન્ય થવાથી આત્માપણાને પામે છે. હે રામ! સ્થાવર અને જંગમરૂપી આ જગત ચિત્તને આધીન છે. અને બંધ તથા મોક્ષ પણ ચિત્તને જ આધીન છે. હે રામ! આ સમયે બ્રહ્માએ પ્રથમ મને કહેલું ચિત્તાખ્યાન હું તમને કહું છું; તે તમે પ્રયત્નથી સાંભળો. હે રામચંદ્રજી! શૂન્ય, શાંત અને ભયંકર એવું એક વન હતું. તેમાં સો યોજન પણ એક કણ માત્ર જણાતા હતા તે વનમાં હજાર હાથ તથા હજાર નેત્રવાળો એક પુરુષ હતો. તેની બુદ્ધિ આકુળ થયેલી હતી. તે ભયંકર અને વિશાળ આકૃતિનો હતો. તે પોતાના હજાર હાથમાં પરિઘ (એક જાતનું હથિયાર) લઈને પોતાના શરીરના પાછળના ભાગ ઉપર પ્રહાર કરતો હતો અને પોતાની મેળે પલાયન થતો હતો. આ પ્રમાણે પોતાના શરીર ઉપર પોતાની જાતે દૃઢ પ્રહાર કરીને ભયભીત થઈને તેણે કેટલાક યોજન સુધી દોડવા માંડયું. આ પ્રમાણે રાડો પાડતાં આ તરફ અને તે તરફ ઘણે દૂર સુધી દોડવાથી શ્રમને લીધે તેનું શરીર પરવશ થઈ ગયું અને તેના હાથ—પગ વીંખાઈ ગયા. ત્યાં તે પરવશપણાથી અંધારી રાત્રિના અંધકાર સમાન ભયંકર તથા આકાશ સમાન ગંભીર એવા પોલાણવાળા અંધારા કૂવામાં પડયો. ત્યાર પછી કેટલેક કાળે તે અંધારા કૂવામાંથી બહાર નીકળ્યો અને ફરી પણ પ્રથમની પેઠે પોતાના શરીર ઉપર પોતાની જાતે પ્રહાર કરીને તેણે ચારે બાજુ દોડવા માંડયું. ફરીથી કેટલેક દૂર ગયા પછી પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પડે, તેમ તેણે કેટલાક કાંટાથી વ્યાપ્ત એવા કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં કરંજના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે પોતાના શરીર ઉપર જાતે પ્રહાર કરતાં કરતાં દોડવા માંડયું. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેણે ચંદ્રમાનાં કિરણથી શીતળ અને મનોહર એવા એક કેળના વનમાં આનંદથી પ્રવેશ કર્યો. થોડી વાર પછી કેળના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે જાતે પ્રહાર કરતાં દોડવા માંડયું. ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા પછી ફરીથી તે જ અંધારા કૂવામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે તેના અવયવો તથા આકૃતિ વીંખાઈ ગયાં હતાં. પછી અંધારા કૂવામાંથી ઊઠીને તે કેળના વનમાં ગયો. એ કેળના વનમાંથી નીકળીને તે કરંજના વનની ઝાડીમાં ગયો. હવે એ કરંજના વનની ઝાડીમાંથી નીકળીને તે કૂવામાં ગયો અને એ કૂવામાંથી નીકળી તે કેળના વનમાં ગયો. આમ પ્રથમની પેઠે પ્રહાર કરતો રહી તેણે તે તે સ્થાનમાં પ્રવેશવા માંડયું. તે માણસનો આવા પ્રકારનો આચાર ઘણી વાર જોયા પછી મેં તેને બળાત્કારથી માર્ગ પર રોકયો અને તેને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે? આ તું શું કરે છે? શા માટે આવી રીતે તું પ્રહાર કરે છે? આવી રીતે પ્રહાર કરીને તું શું ઈચ્છે છે? અને શા માટે તુ વૃથા ખેદ પામે છે? હે રઘુનંદન, આવી રીતે પૂછવાથી તેણે ઉત્તર દીધો કે, 'હે મુનિ! હું કોઈ પણ નથી, હું કાંઈ કરતો પણ નથી. તમે મારા કામમાં અંતરાય નાખ્યો છે. માટે તમે મારા શત્રુ છો. દુ:ખને માટે તેમ જ સુખને માટે તમે મને જોયો છે અને મારો નાશ થયો છે.' એ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાનાં પીડાયેલાં અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પૃથ્વી પર મેઘ પડતો હોય તેમ અસંતોષથી તેણે દીન થઈને રુદન કરવા માંડયું. થોડી વાર પછી રુદન કરવું

* આ અઠ્ઠાણુંમા સર્ગમાં બોધ થવા સારુ ચિત્તનું આખ્યાન કહેવાશે તથા ચિત્તના તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી ચિત્તનો નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

બંધ કરી, પોતાના અંગ તરફ નજર કરીને તેણે હાસ્ય કર્યું તથા નાદ કર્યો. એવું અટ્ટહાસ્ય કર્યા પછી તેણે મારી સમક્ષ ક્રમે કરી પોતાના અંગનો ત્યાગ કર્યો. પ્રથમ તેનું પરમ દારુણ મસ્તક પડી ગયું, ત્યાર પછી તેના હાથ પડી ગયા, ત્યાર પછી તેના વક્ષઃસ્થળનો નાશ થયો અને ત્યાર પછી તેનું ઉદર પડી ગયું. ત્યાર પછી ક્ષણમાત્રમાં ક્રમે કરી સર્વ અંગોનો ત્યાગ કરીને તે પુરુષ કોઈ સ્થળે જવાને તત્પર થયો. થોડી વાર પછી એ જ પ્રકારનો બીજો માણસ મારી નજરે આવ્યો; તે પણ પોતાના શરીર ઉપર પોતાના જ જાડા હાથથી પ્રહાર કરતો હતો અને દોડતો હતો; તે કૂવામાં પડતો હતો અને તેમાંથી બહાર નીકળી પાછો દોડતો હતો. ત્યાંથી પાછો તે કૂવામાં પડતો હતો અને આતુર થઈને ફરી દોડતો હતો. ફરી તે ખાડામાં પડતો હતો અને ક્ષણવારમાં તેણે શીતળ કદલીવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી પણ કષ્ટ પામીને પાછો પોતાના શરીર ઉપર પ્રહાર કરતો તે પલાયન કરતો હતો. આવો તેનો આચાર જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. મેં તેને ઊભો રાખ્યો અને પ્રથમ જોયેલા માણસને જે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું તે જ પ્રમાણે મેં તેને પૂછ્યું, ત્યારે તે માણસ પણ પ્રથમના માણસની પેઠે ક્રમપૂર્વક રુદન, હાસ્ય અને પોતાના અંગનો ત્યાગ કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયો. તેણે નિયતિની શક્તિનો વિચાર કરી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. થોડી વાર પછી મેં એવા જ પ્રકારના ત્રીજા માણસને જોયો. તે પણ જાતે પ્રહાર કરતો હતો અને નાસી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે પલાયન કરતાં તે માણસ એક અંધારા કૂવામાં પડયો. થોડી વાર સુધી તેની કૂવામાંથી બહાર નીકળવાની વાટ જોઈને હું ઊભો રહ્યો; પણ ઘણી વાર સુધી જ્યારે તે બહાર ન નીકળ્યો, ત્યારે હું તેને જોવા માટે ઊભો થઈને ત્યાં ગયો. તે સમયે તેવા જ આકારનો તથા તેવી જ રીતે પડતો મેં તેને જોયો, એટલે તેને ઊભો રાખીને, મેં તેને પણ પ્રથમની પેઠે જ પૂછ્યું. છતાં હે કમળલોચન! તે મારું કહેવું સમજ્યો નહિ; એટલું જ નહિ, પણ તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો અવિવેકી હોવાથી મને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે પાપી! અરે ભૂંડા બ્રાહ્મણ! તું કાંઈ જાણતો નથી.' પછી પોતાના જ વ્યાપારમાં પરાયણ થયેલો તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમાણે તે અરણ્યમાં ફરતાં, એવા જ પ્રકારના બીજા પણ ઘણા પુરુષોને મેં જોયા; તેમાંના કેટલાક તો મારો પ્રશ્ન સાંભળી સ્વપ્નના સંભ્રમની પેઠે શાંતિ પામી ગયા. કેટલાક મારા વચનની ઉપેક્ષા કરી નિંદા કરવા લાગ્યા. તો કેટલાક અંધારા કૂવામાં પડી તેમાંથી બહાર નીકળ્યા. કેટલાકે કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી ઘણી વાર સુધી બહાર ન નીકળ્યા. કેટલાક ઘોર કરંજના વનમાં જ અંતર્ધાન થયા. કેટલાક કામ્ય કર્મોમાં પરાયણ હતા તેથી ક્યાંય સ્થિતિ ન પામ્યા. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે તે મહાટવી વિસ્તાર પામેલી છે તે આજ સુધી છે અને તેમાં એવા જ પ્રકારના પુરુષો છે. હે રામ! તે જંગલ તમે જોયું છે, પણ તમારી બુદ્ધિ અપ્રૌઢ હોવાથી તેનું તમને સ્મરણ નથી. તે જંગલ અતિ ભયંકર છે, વિવિધ પ્રકારના કાંટાને લીધે સંકટવાળું છે, ઘોર છે અને ગાઢ અંધારાને લીધે ગહન છે. છતાં લોકમાં નિવૃત્તિનું સાધન મળ્યા છતાં અજ્ઞાની માણસ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી તે ઘોર જંગલનું, સુગંધીવાળાં પુષ્પોથી યુક્ત એવી વાટિકા(વાડી)ની જેમ સેવન કરે છે. ૧—૪૫

सा भीषणा विविधकंटकसंकटांगी घोराटवी घनतमोगहनापि लोके। आगत्य निर्वृत्तिमलब्धपदाबबोधैरासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥४५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૯૮ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો*

ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાંત

राम उवाच

क्वासौ महाटवी ब्रह्मन् कदा दृष्टा कथं मया ।
के च ते पुरुषास्तत्र किं तत्कर्त्तुं कृतोद्यमाः ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! તમે કહેલી મહાટવી (મોટું જંગલ) ક્યાં છે? મેં તે ક્યારે અને કેવી રીતે જોયેલી છે? ત્યાં પુરુષો હતા તે કોણ હતા? તથા તેઓ શું કરવાનો ઉદ્યમ કરતા હતા?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનાથ! હે મહાબાહુ! હે રામ! મેં તમને કહેલી મહાટવી દૂર નથી, તેમ તે પુરુષો પણ દૂર નથી. હે રામ! ગંભીર, અપાર પોલાણવાળી, શૂન્ય તથા વિકારથી યુક્ત જે આ સંસારપદવી છે તે જ મહાટવી છે, એમ તમે સમજો. વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી તે સંસાર—પદવીરૂપ મહાટવી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે તે એક અદ્વિતીય વસ્તુથી પૂર્ણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે શૂન્ય છે. તે સંસારઅટવીમાં મોટા આકારવાળા પુરુષો ભ્રમણ કરતા હતા એમ મેં તમને કહ્યું છે. પુરુષો નહિ, પણ સંસારમાંનાં માણસોના મનરૂપી તે પુરુષો સમજવા અને એ મન દુ:ખમાં ડૂબેલાં છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! હે નિષ્પાપ! વિવેક છે તે જ મનરૂપી પુરુષનો દૃષ્ટા છે અને વિવેક વડે જ મેં તેને જોયેલા છે. સૂર્યદેવના પોતાના પ્રકાશથી કમળને જાગ્રત કરે છે, તેવી રીતે વિવેકથી હું મનને બોધ કરું છું. હે મહામતિમાન! મારા બોધનો અંગીકાર કરીને, મારા પ્રસાદથી કેટલાંક મનો શાંતિ પામીને પરમ પદવીને પામી ગયાં છે. મોહને લીધે જે મારું અભિનંદન કરતાં નથી તથા જેઓ મારો તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ અંધારા કૂવામાં પડે છે. હે રઘુવર! પૂર્વના સર્ગમાં જે અંધારા કૂવા કહ્યા છે, તે નરક સમજવાં. જેમણે કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન સ્વર્ગના રસવાળાં છે એમ સમજવું. જેમણે અંધારા કૂવામાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને ત્યાંથી બહાર નિર્ગમન કર્યું નથી, તે મન મહાપાપથી યુક્ત હોવાથી નરકમાંથી નીકળ્યાં નથી એમ સમજવું. હે રાઘવ! કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે વનમાંથી જેણે બહાર નિર્ગમન ન કર્યું, તે મન પુણ્યના સંભારથી યુક્ત હોવાથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં છે એમ સમજવું. હે રઘુનંદન! કરંજના વનમાંથી જે બહાર ન નીકળ્યાં, તે મનુષ્યજાતનાં મન સમજવાં. જેને બોધ થયો તે બંધનથી મુક્ત થયા. બહુ રૂપવાળાં કેટલાંક મન એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં પ્રવેશ કરીને નરક તથા સ્વર્ગમાં આવ—જા કર્યા કરે છે. પ્રથમના સર્ગમાં કરંજનું ગાઢ વન કહેલું છે, તે સંસારમાં સ્ત્રીનો રસ તથા દુ:ખ અને કંટકરૂપી વિવિધ વાસનાથી યુક્ત મનુષ્યપણું સમજવું. જેણે કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન મનુષ્યજાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને સંસારના રસમાં આસક્ત થયા એમ સમજવું. હે રઘુનંદન! ચંદ્રમાનાં કિરણથી શીતળ એવું કેળનું જે વન કહેવામાં આવ્યું છે, તે મનને આનંદ કરનાર વર્ગ છે એમ સમજો. કેટલાંક મન પુણ્ય કરવાથી, તપ તથા ધારણા વડે શરીરને ધારણ કરીને રહેલાં છે. જેણે પોતાના અજ્ઞાનથી બુદ્ધિ અને ચિત્ત વડે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેણે આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી પોતાના જ વિવેકનો તિરસ્કાર કર્યો છે. તમે મને જોયો છે, મારો નાશ થયો છે તથા તમે મારા શત્રુ છો એમ જે પુરુષે કહ્યું, તે બોધ થવાથી નાશ થવા સમયે ચિત્તે પ્રલાપ કર્યો. એમ સમજવું. હે રાઘવ! રાડો પાડીને પુરુષે રુદન કરવા માંડ્યું એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે મનો રુદન કર્યું એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળ પદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તને અતિશય પરિતાપ થાય છે. રુદન કરતાં પોતાનાં અંગ ઉપર દૃષ્ટિ કરી એમ કહેલું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ

* આ નવ્વાણુમા સર્ગમાં પ્રથમ ચિત્તાખ્યાનનું ક્રમથી તથાવ્યુત્ક્રમથી રામચંદ્રજીના પ્રશ્ન દ્વારા તાત્પર્ય કહેવામાં આવશે.

કરવા સમયે સ્ત્રી—પુત્રના સ્નેહને લીધે તેમના પર દયાથી આ સર્વનો ત્યાગ કરી જવું એ કષ્ટરૂપ છે એમ વિચાર કરીને રુદન કર્યું એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળ પદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય તો સ્નેહ તથા લોભ વગેરેથી અંગનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તમાં તાપની વૃદ્ધિ થાય છે. હે રામ! જેમણે હાસ્ય કર્યું તેમને મારા જ્ઞાન વડે વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી તેમને ચિત્તમાં સંતોષ થઈને આનંદ થયો છે એમ સમજવું. વિવેકની પ્રાપ્તિ થયા પછી જેણે સંસારની સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા ચિત્તને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષોએ પોતાના અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં હાસ્ય કર્યું, તેમણે પોતાના મનથી એવો વિચાર કર્યો કે, ‘ આ મારાં અંગો, એ જ મને છેતરવાનું સ્થાન છે! અહો ! મિથ્યા વિકલ્પથી રચિત અંગો વડે હું ઘણી વાર છેતરાયો ’ આમ પોતાના મનથી વિચાર કરીને તેણે હાસ્ય સહિત અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી. વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી પરમ-પદમાં વિશ્રાંતિ પામેલું મન પૂર્વની દીનતાના આધારભૂત પદાર્થોને દૂરથી હાસ્ય કરતાં કરતાં જુએ છે. મેં તેને માર્ગમાં રોકીને પ્રયત્નથી પ્રશ્ન કર્યો. તે વિવેક બળાત્કારથી પોતાના ચિત્તને રોકે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. મારી આંખ આગળ તેનાં અંગો ચુરાઈને અંતર્ધાન થઈ ગયાં, તે ઉપરથી વિવેકને લીધે મનનો નાશ થતી વખતે અર્થની અનેક પ્રકારની આશાનો પણ નાશ થાય છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષને હજાર નેત્ર તથા હજાર હાથ હતા, એમ પ્રથમના સર્ગમાં વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી ચિત્તને અનંત આકૃતિપણું છે એમ સમજવાનું છે. પુરુષ પોતાના જ શરીર ઉપર પોતાની મેળે પ્રહાર કરતો હતો એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી અનેક પ્રકારની કુકલ્પનાથી મન પોતાના જ શરીરને પ્રહાર કરે છે એમ સમજવું. પુરુષ પ્રહાર કરતાં ચારે બાજુ દોડતો હતો એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી માણસનું મન પોતાની વાસનારૂપી પ્રહારથી વાસના અનુસાર દોડયા કરે છે એમ સમજવાનું છે. મન પોતાની મેળે પોતાને પ્રહાર કરે છે અને સ્વેચ્છાથી પલાયન કરે છે. જુઓ, અજ્ઞાનનું એ કેવું કૌતુક છે! પોતાની વાસનાથી તાપ પામેલાં સર્વ મન સ્વેચ્છાથી પોતાના પદને પામવા માટે પલાયન કરે છે. આ જગતમાં દુઃખનો જે વિસ્તાર થયો છે, તે પણ મનને લીધે જ છે. અને મન પોતે ખેદ પામી ચારે બાજુ દોડયા કરે છે. જેમ કોશેટો કરનાર કીડો પોતાની લાળરૂપી જાળથી બંધન પામે છે, તેમ મન પોતાની સંક-લ્પિત વાસનારૂપી જાળથી પોતાની મેળે બંધન પામે છે. બાળક રમત કરવા સમયે પાછળથી પોતાને જ દુઃખ થાય એવી રમત પણ અજ્ઞાન-થી રમે છે, તેવી રીતે મન પોતાની ચંચળતાને લીધે ભાવિ દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના પાછળથી અનર્થ થાય એવી રીતે પણ ક્રીડા કરે છે. લાક-ડાંને વહેરનાર વહેરણિયા પોતાની કરવતથી લાક-ડાંનો થોડો ભાગ ચીરીને તેમાં વચ્ચે ખીલી ભરાવી ચાલ્યા જાય છે. પાછળથી કોઈ વાંદરો તે જ લાકડા પર બેસીને પોતાની ચપળતાને લીધે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તેમાંથી ખીલી કાઢી નાખે છે તો ચીરેલા ભાગમાં પોતાના વૃષણ દબાવાથી તેનું મરણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે, માણસનું મન પોતાથી ચંચળતાને લીધે વિચાર કર્યા વિના એવાં કામ કરે છે કે, પાછળથી તેને અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે મનનું ઘણી વખત પાલન કરવું, ઘણી વખત મન વડે આત્મવિચાર કરવો અને યોગાભ્યાસથી મનને વશ કરી લેવું, એટલે ફરી વાર શોક કરવો પડે નહિ. મનના પ્રમાદથી દુઃખના પહાડ વધે છે. સૂર્યોદય-થી જેમ હિમનો નાશ થાય છે, તેમ મનનો વશ રાખવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે. જે મનુષ્યનું મન શાસ્ત્રના અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી અનિંદ્ય વાસનાઓ વડે મુનિની પેઠે મૌનવૃત્તિથી સંસારના રાગમાં રમ્યા કરે છે, તે મનુષ્યનું મન પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે પરમ પવિત્ર થાય છે તથા જન્મ અને મરણથી રહિત એવા પરમ પદને

પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને મહાન આપત્તિમાં પણ શોક થતો નથી. ૧—૪૪

यावज्जीवमनिंद्यया च रमते शास्त्रार्थसंज्ञा-तया तुल्यं वासनया मनो हि मुनिवन्मौनेन रागादिषु । पश्चात्पवनपावनं पदमजं तत्प्राप्य तच्छीतलं । तत्संस्थेन न शोच्यते पुनरलं पुंसा महापत्स्वपि ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો*

બ્રહ્મ સર્વશક્તિવાળું છે તથા બંધ-મોક્ષ અજ્ઞાનથી જ છે

वसिष्ठ उवाच

चित्तमेतदुपायातं ब्रह्मणः परमात्पदात् ।
अतन्मयं तन्मयं च तरंगः सागरादिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ ચિત્ત બ્રહ્મના પરમ પદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. સાગર-માંથી ઉત્પન્ન થયેલ તરંગ જેમ સાગરમય છે તથા સાગરમય નથી, તેમ તે ચિત્ત બ્રહ્મમય છે અને બ્રહ્મમય નથી. હે રામ! સામાન્ય જળની બુદ્ધિવાળા માણસને જેમ સમુદ્રથી તરંગ જુદા નથી, તેમ જ્ઞાનીને બ્રહ્મથી કાંઈ પણ વસ્તુ ભિન્ન નથી. જળનું સામાન્યપણું ન જોનાર માણસને જેમ જળ અને તરંગોમાં જુદાપણું જોવામાં આવે છે, તેમ અપ્રબુદ્ધ માણસને મન છે, તે જ સંસારના ભ્રમના કારણરૂપ છે. વાચ્ય અને વાચકનો સંબંધ પણ અજ્ઞાની માણસના ઉપદેશ માટે સંસારમાં કલ્પિત છે. બ્રહ્મ સર્વશકિતમાન છે, પર છે તથા નિત્ય, પૂર્ણ અને અવ્યય છે; તેમ જ એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે બ્રહ્મને વિષે ન હોય. પરમાત્મા ભગવાન સર્વશકિતમાન છે. જે સ્થળે જેવી ઇચ્છા થાય, તે સ્થળે તે તેવી શકિતનો પ્રકાશ કરે છે. હે રામ! શરીરને વિષે બ્રહ્મની ચૈતન્યશકિત જોવામાં આવે છે, વાયુને વિષે સ્પંદશકિત રહેલી છે અને પથ્થરમાં જડ શકિત રહેલી છે. જળમાં દ્રવશકિત રહેલી છે, અગ્નિમાં તેજશકિત રહેલી છે; આકાશમાં શૂન્ય-શકિત રહેલી છે અને સંસારસ્થિતિમાં અસ્તિત્વ-(હોવાપણા)ની શકિત રહેલી છે. વિનાશમાં નાશશકિત છે, શોકવાળામાં શોકશકિત છે, આનંદ પામેલામાં આનંદશકિત છે, શૂરવીરમાં પરાક્રમ-શકિત છે, સર્ગમાં સર્ગશકિત છે અને આ કલ્પના અંતમાં સર્વ શકિત છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની સર્વ શકિત દસે દિશામાં દેખાય છે. વૃક્ષના બીજમાં જેવી રીતે ફળ, પુષ્પ, લતા, પત્ર, શાખા તથા મૂળ-વાળું વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે આ જગતમાં રહેલું છે. બ્રહ્મને વિષે પ્રતિભાસના વશ-પણાથી ચૈતન્ય તથા જડના મધ્યમાં રહેલું જીવ નામનું ચિત્ત દેખાય છે. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ, લતા, ગુલ્મ તથા પલ્લવની કલ્પનાની પેઠે જ્યાં સુધી તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી આ જગતની કલ્પના છે. હે રાઘવ! અહંપ્રત્યયથી ભાસમાન થતું આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. આત્મા સર્વ સ્થળે રહેનાર છે તથા તેનું નિત્ય પ્રકાશરૂપ મહાન શરીર છે. આકાશમાં જેવી રીતે પીંછાની ભ્રાંતિ થાય છે તથા જળમાં જેવી રીતે તરંગની બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે આત્માની મનન કરવાની શકિતને મન કહે છે. આત્માને વિષે જીવ તથા મન પ્રતિભાસની કળા માત્ર છે. મન-નાત્મક મનના રૂપનો જે ઉદય થયો છે તે પણ બ્રહ્મની જ શકિત છે તેથી હે રિપુનાશન! તે બ્રહ્મરૂપ જ છે. આ જે દૃશ્ય વિભાગ જોવામાં આવે છે, તે પણ પ્રાતિભાસિક છે, પણ વસ્તુતઃ વિભાગ નથી. વળી બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી કામ, કર્મ, વાસના આદિ જે કાંઈ લોકમાં જીવનું કારણ કહ્યું છે, તે સર્વ મન વિષે જ સદસદાત્મક છે; એટલે મનરૂપ બ્રહ્મની શકિત જ જીવનું કારણ છે. જેમ મનઃસત્તાત્મક બ્રહ્મનું રૂપ સંસ-ર્ગના અભ્યાસથી મનમાં રહેલું છે અને જેમ વસંત વગેરે ઋતુની શકિત વૃક્ષમાં રહેલી છે, તેમ જીવની ચેષ્ટા વગેરે મનના ધર્મ પણ બ્રહ્મને વિષે

* આ સોમા સર્ગમાં મનની શકિતએ કરીને બ્રહ્મનું સર્વશકિતપણું તથા અજ્ઞાન માત્રથી બંધ-મોક્ષની કલ્પના છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

રહેલા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ઋતુઓ તથા સર્વ પુષ્પ વગેરેની શકિત રહેલી છે, તે છતાં પૃથ્વી, બીજ, સંસ્કાર તથા દેશના ભેદથી વ્યવસ્થા વડે પુષ્પ વગેરેને ધારણ કરે છે; તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે સર્વ શકિત રહેલી છે, તે છતાં તે વ્યવસ્થાથી સર્વ શકિતને ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી જેવી રીતે પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે લોકના કર્તા બ્રહ્મા ચિત્તને ધારણ કરે છે. જેવી રીતે પૃથ્વીના તળમાંથી દેશકાળની વિચિત્રતા વડે શાળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી પણ અનેક સ્થળે અનેક પ્રકારની શકિતઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે સંકર બ્રહ્મ અને જગતને સંકર (ભેળસેળ) માનીએ, તોપણ કંઈ પ્રાતિભાસિક નથી અને તેને કોઈ પણ જોતું નથી. ભિન્નને ભિન્ન કરનાર જે સંખ્યા તથા રૂપ આદિ છે તેથી સંકર(ભેળસેળ) થશે નહિ. એ ભેદ કરવાવાળા સંખ્યા આદિ પણ મનથી જ બ્રહ્મ વિષે કલ્પાયેલાં છે માટે તે પણ બ્રહ્મરૂપ જ જાણો. ઈન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ મનની કલ્પનાથી દસ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યાં, તેવી રીતે પ્રત્યેક માણસ મનમાં જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પોતાની મેળે ક્ષોભ ન પામેલા નિર્મળ જળમાં જેવી રીતે સ્પંદ થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે જીવ છે તે જ સંસારનું કારણ છે. જળમાં થતાં કલ્લોલ, ઊર્મિ તથા તરંગ એ સઘળું જેમ જળરૂપ છે, તેમ જ્ઞાનવાન માણસને આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે. તરંગવાળા સમુદ્રમાં જળથી જુદી જેમ તરંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ નામ, રૂપ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, પણ વસ્તુતઃ એક બ્રહ્મની જ સત્તા રહેલી છે, જે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, જાય છે તથા સ્થિતિ પામે છે, એ સઘળું વિવર્તપણાથી બ્રહ્મને વિષે જણાય છે, સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ જેમ મૃગજળરૂપે જણાય છે, તેમ પરમાત્મા નામરૂપથી રહિત છે તોપણ વિચિત્ર રૂપથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. કરણ, કર્મ, કર્તા, જનન, મરણ, તથા સ્થિતિ, એ સઘળું બ્રહ્મને આધીન છે, તે વિના કાંઈ પણ કલ્પના નથી, લોભ નથી, મોહ નથી. તૃષ્ણા નથી તથા ચતિ આસક્તિ પણ નથી. આત્માને વિષે લોભ, તૃષ્ણા અથવા મોહ કેવા અને કયાં ઘટે ? સુવર્ણમાંથી જેમ બાજુબંધ વગેરે આભૂષણો થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત આત્મામાંથી જ મનની કલ્પનાના ક્રમે કરીને છે. અજ્ઞાનથી વીંટાયેલા ચિત્તને જીવ કહે છે. પોતાનો બંધુ હોય તેને પણ જ્યાં સુધી જાણ્યો નથી. ત્યાં સુધી તે અબંધુ છે. (તે પ્રમાણે ચિત્તને આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી તેની જીવ સંજ્ઞા કહેવાય છે.) આકાશે જેવી રીતે શૂન્યતા પ્રકટ કરેલી છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આત્માને અજ્ઞાન વડે પોતાના સંકલ્પથી જીવપણું પ્રકટ કરેલું છે. આત્મા છે તે જ અનાત્માની પેઠે જગતમાં જીવરૂપે જણાય છે. નેત્રદોષથી જેમ આકાશમાં બે ચંદ્રમા દેખાય છે, તેવી રીતે સત્—અસત્ રૂપે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. મોહના નિમિત્તરૂપ બંધ અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનું પણ અત્યંત અસંભવપણું છે; કારણ કે આત્માને સત્યપણું હોવાથી તેને બંધન અથવા મોક્ષ કેમ જ ઘટે ? બંધ કે જેનો નિત્ય અસંભવ છે, તેનો સંભવ માની 'હું બંધાયો છું' એમ મા[illegible] એ પણ કુકલ્પના છે; તેમ જ મોક્ષ પણ કલ્પનામાત્ર છે, વાસ્તવિક રીતે નથી.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનમાં જેવો નિશ્ચય થાય છે, તે પ્રમાણે થાય છે, પણ તેના અન્યથા થતું નથી. ત્યારે જે માણસે મનથી બંધનની કલ્પના કરી છે, તેને કાલ્પનિક (કલ્પનાથી થયેલો) બંધ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેવી રીતે સ્વપ્નમાં થયેલી કલ્પના મિથ્યા છે, તેવી રીતે મૂર્ખ માણસને થયેલી બંધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે. અને તેવી જ રીતે મોક્ષની કલ્પના છે, તે પણ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે બંધ અને મોક્ષ એ બંને અજ્ઞાનથી જ થયેલ છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! વાસ્તવિક રીતે બંધ પણ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી. જ્યાં સુધી

અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી દોરીમાં સર્પની કલ્પના થાય છે. પણ હે પ્રાજ્ઞ! જ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પના થતી નથી. તે જ પ્રમાણે, બંધ—મોક્ષની કલ્પના પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પનાની શાંતિ થાય છે. હે રાઘવ! અજ્ઞાની માણસને બંધ—મોક્ષનો મોહ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને બંધ—મોક્ષનો મોહ થતો નથી. હે સુભગ! પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું, ત્યાર પછી બંધ અને મોક્ષની દૃષ્ટિ થઈ અને ત્યાર પછી ભુવનરૂપ પ્રપંચની રચના થઈ. એ પ્રમાણે બાળકની આખ્યાયિકાની પેઠે દૃઢ મૂળવાળી આ સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ૧-૪૩

आदौ मनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टी पश्चात् प्रपंचरचना भुवनाभिधाना । इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठामाख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'ચિત્તચિકિત્સાપૂર્વક ચિત્તોત્પત્તિવર્ણન' નામનો
સર્ગ ૧૦૦મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો*

બાલક-આખ્યાયિકા

राम उवाच

किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः ! क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! બાળકની આખ્યાયિકાનો ક્રમ લોકમાં કેવી રીતે કહેવાય છે? જે મનના વર્ણનનું કારણ છે, તે તમે મને ક્રમપૂર્વક કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! એક સમયે કોઈ એક મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા (યુક્ત તથા અયુક્તના વિચારથી રહિત) બાળકે પોતાની ધાવને કહ્યું કે, "હે ધાત્રી! વિનોદ થાય એવી કોઈ પણ કથા (કહાણી) કહે. હે મહામતિમાન! બાળકનાં આવાં વચન સાંભળીને, તેણે બાળકના વિનોદને માટે નિર્મળ તથા મીઠાં વચનોવાળી આ કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો.

ધાત્રી બોલી : 'અત્યંત અસત્' નામના એક નગરમાં ત્રણ સુંદર મહાત્મા રાજપુત્રો રહેતા હતા. તેઓ ધાર્મિક તથા શૂરવીર હતા. વિસ્તારવાળા તે શૂન્ય નગરમાં, તેઓ જાણે આકાશમાં જળતારકો હોય એવી રીતે રહેતા હતા. તે ત્રણમાંથી બેનો જન્મ નહોતો થયો તથા એક ગર્ભમાં જ રહેલો નહોતો. હવે કોઈ કાળે તે રાજપુત્રોના બાંધવોનું મરણ થયું તેથી તેઓ ખેદ પામ્યા અને શોકથી તેમનું ચિત્ત હરાઈ ગયું. પછી તે ત્રણે જણ પોતાના નગરના સમાજ સાથે એકમત થઈને કોઈ ઉત્તમ નગરનો લાભ લેવા માટે તે શૂન્ય નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા. તે સમયે આકાશમાંથી બુધ, શુક્ર અને શનૈશ્ચરે જાણે પ્રયાણ કર્યું હોય એવા તે જણાતા હતા. તે ત્રણે રાજપુત્રોનાં અંગ શિરીષનાં× પુષ્પ જેવાં કોમળ હતાં. તેમને પાછળથી સૂર્ય તપાવતો હતો. ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી ખેદ પામેલાં પલ્લવો જેમ કરમાઈ જાય તેમ તેઓ માર્ગમાં દિવસને વખતે કરમાઈ ગયા. માર્ગમાં તપી ગયેલી રેતીથી તેમનાં ચરણકમળ દાઝી જતાં હતાં અને તેથી તેઓ જૂથમાંથી જુદા પાડેલા મૃગની પેઠે 'હાય! બાપલા!' એમ કહી શોક કરતા હતા. દર્ભના અગ્રભાગથી તેમના પગ વીંધાઈ જતા હતા. તાપથી તેમનાં અંગના સાંધાઓમાં દુઃખ થતું હતું અને ધૂળ ઊડવાથી તેમનું શરીર ધૂળમય થઈ રહેતું હતું. એવી રીતે તેમણે ઘણો લાંબો પંથ કાપ્યો એટલે તેમણે ત્રણ વૃક્ષો જોયાં. તે ત્રણે વૃક્ષો મંજરીના સમૂહથી યુક્ત હતાં. ફળ—પલ્લવથી શોભતાં હતાં અને માર્ગમાં મૃગ તથા પક્ષીગણના આધારરૂપ હતાં. તે ત્રણ વૃક્ષમાંથી બે વૃક્ષ કાંઈ પણ ઊગ્યાં નહોતાં અને ત્રીજા વૃક્ષમાં સારી રીતે ઊગવાનું બીજ પણ નહોતું.

* આ એકસો એકમા સર્ગમાં હજારો વિકલ્પવાળી સંસૃતિમાં મનના સંકલ્પ વિના કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, એમ બતાવવા માટે બાળકની આખ્યાયિકા દૃષ્ટાંતરૂપે કહેવાશે.

× સરસડો.

થાકી ગયેલા તે ત્રણ રાજપુત્રોએ તેમાંના એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ લીધી. સ્વર્ગમાં પારિજાતના વૃક્ષ તળે ઈન્દ્રલોકમાં રહેનારને જેવો આનંદ થાય, તેવો તેમને ત્યાં આનંદ થયો. તેમણે તે અમૃત સમાન વૃક્ષના ફળનું ભોજન કર્યું, તેના રસનું પાન કર્યું, તેની મંજરીની માળા કરી અને ઘણી વાર વિશ્રાંતિ લઈને ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કર્યું. થોડે દૂર ગયા પછી મધ્યાહ્ન સમયે ત્રણ નદીઓ તેમના જોવામાં આવી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં. તે ત્રણ નદીમાંથી એક નદી સુકાઈ ગઈ હતી અને બે નદીમાં કાંઈ પણ પાણી હતું નહિ. આથી તે આંધળાની આંખો જેવી હતી. તે ત્રણ નદીમાંની જે નદી સુકાઈ ગયેલી હતી, તેમાં તે રાજપુત્રોએ આદરથી સ્નાન કર્યું. ઉનાળાના તાપથી દુઃખ પામતાં માણસો જેમ નદીમાં ક્રીડા કરે છે તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેમ ગંગામાં જળક્રીડા કરે છે, તેમ તેમણે તેમાં ઘણી વાર સુધી જળક્રીડા કરી. પછી દૂધ જેવા જળનું પાન કર્યું અને તેમણે હર્ષ પામીને ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યું. દિવસને અંતે સૂર્ય અસ્ત થવાને સમયે ભવિષ્યમાં જેનું નિર્માણ થવાનું છે એવા અને પર્વતના જેવા ઊંચા એક નગર પાસે આવ્યા. તે નગરની ઉપર સુંદર ધજા હતી અને નીચે કમલિની શોભતી હતી. તેમાં નીલ આકાશના જેવાં સુંદર જળાશય હતાં. ત્યાં નગરમાં થતા ગાનની સ્વરમૂર્છના દૂરથી સાંભળવામાં આવતી હતી. તે નગરમાં તેમણે સુંદર ત્રણ ભવનો જોયાં. તે ભવનો જાણે મહાપર્વતનાં મણિમય તથા સુવર્ણમય શિખરો હોય તેમ શોભતાં હતાં. તે ત્રણ ભવનમાંથી બે ભવનનું તો નિર્માણ જ થયેલું નહોતું અને એક ભવન ભીંત વિનાનું હતું. એ ત્રણ ભવનમાં જે એક ભીંત વિનાનું સુંદર ભવન હતું, તેમાં તે ત્રણ રાજપુત્રોએ પ્રવેશ કર્યો. તે ભવનમાં પ્રવેશ કરી, વિહાર કરતા હતા, તેવામાં તપાવેલા સોના જેવાં ત્રણ સ્થાલીપાત્રો તેમને પ્રાપ્ત થયાં. તે ત્રણ પાત્રમાંથી બે પાત્ર ભાંગેલાં હતાં અને એકનો ભૂકો હતો. તેમાંથી દીર્ઘ બુદ્ધિવાળા તે રાજપુત્રોએ ભૂકારૂપી સ્થાલીનું ગ્રહણ કર્યું. તેમાં તે બહુ ખાનારાઓએ નવ્વાણું દ્રોણ તથા એક દ્રોણથી ન્યૂન એવા સો દ્રોણ ચોખા રાંધ્યા અને ત્રણ બ્રાહ્મણને જમવાનું આમંત્રણ દીધું. તે ત્રણ બ્રાહ્મણમાંથી બેના દેહ જ નહોતા અને એકને મુખ નહોતું. તેમાંથી મુખ વિનાના બ્રાહ્મણે સો દ્રોણ ચોખાનું ભોજન કર્યું તથા અવશેષ રહેલા અન્નનું રાજપુત્રોએ ભોજન કર્યું. એ પ્રમાણે હે પુત્ર! ભવિષ્યમાં નિર્માણ થનાર તે નગરમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો પરમ તૃપ્તિ પામ્યા તથા મૃગયા રમતા આજ સુધી સુખે રહ્યા છે. હે અનઘ! આ પ્રમાણે એ મનોહર કથા મેં તમારી પાસે કહી સંભળાવી, હૃદયમાં આ કથાનું મનન કરજે, તેથી તું પંડિત થઈશ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પ્રમાણે હે રામ! ધાત્રીએ બાળક પાસે શુભ કથા કહી અને તે આખ્યાયિકા સાંભળીને બાળકને આનંદ થયો. કમળનાં જેવાં સ્વચ્છ નેત્રવાળા હે કમળલોચન રામચંદ્રજી! મેં પ્રથમ તમારી પાસે ચિત્તાખ્યાન કહ્યું અને ત્યાર પછી આ બાળકની કહાણી કહી સંભળાવી. મેં જે પ્રમાણે તમને બાળકની કહાણી કહી, તે પ્રમાણે કલ્પેલા ઉગ્ર દૃઢસંકલ્પથી આ સંસારની સ્થિતિની રચના રચાયેલી છે. હે અનઘ! વિકલ્પના સમૂહથી બંધ—મોક્ષની કલ્પના વડે પ્રતિભાસરૂપ આ જગત જોવામાં આવે છે. સંકલ્પ વિના કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. જે કાંઈ આ જોવામાં આવે છે, તે સંકલ્પથી જ છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વત, નદી અને દિશાઓ એ સઘળું સ્વપ્નની પેઠે સંકલ્પથી રચાયેલું છે. ભવિષ્યમાં તમારા નગરમાં જે પ્રમાણે રાજપુત્રો છે તથા જે પ્રમાણે સંકલ્પની રચના છે, તે પ્રમાણે આ જગતની સ્થિતિ છે. જળમાં જેમ જળમય એવા ચંચળ સમુદ્રની સ્ફુરણા થાય છે, તેમ આત્માને વિષે સંકલ્પમાત્રની સ્ફુરણા થાય છે. સૂર્યના તથા જનસમૂહના વ્યાપારથી જેમ દિવસ વૃદ્ધિ પામે તેમ પ્રથમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ

આ જગત પરમાત્માના વ્યાપારથી વૃદ્ધિ પામે છે. આ સમગ્ર જગત સંકલ્પના સમૂહની કલ્પનામાત્ર છે. મનોવિલાસ તથા રાગ વગેરેની વૃત્તિઓ પણ સંકલ્પમાત્ર છે; માટે હે રામ! સંકલ્પમાત્રનો ત્યાગ કરીને તથા નિશ્ચયપણાથી નિર્વિકલ્પ પદનો આશ્રય કરીને તમે શાંતિ પામો. ૧—૩૯

संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं संकल्पमेव ननु विद्धि विलासचैत्यम् । संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शांतिम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બાલકઆખ્યાયિકા' નામનો સર્ગ ૧૦૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૨ મો*

અહંકાર અને સંકલ્પના નાશનો ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पंडितः । अक्षये क्षयसंकल्पान्मुह्यते शिशुरेव हि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મૂઢ માણસ પોતાના સંકલ્પના વશપણાથી મોહ પામે છે, પણ પંડિત મોહ પામતો નથી. અક્ષય વસ્તુમાં બાળક હોય તે જ ક્ષયના સંકલ્પથી મોહ પામે છે.

રામ બોલ્યા: હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! તમે કહેલ સંકલ્પિત ક્ષય કયો તથા કોણે કરેલો છે? કોને લીધે આ આત્મા અસત્‌ના નિમિત્તે કરી મહામોહરૂપ સંસારના ભ્રમનું ગ્રહણ કરે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બાળક જેવી રીતે મિથ્યા ભૂતની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે અસત્‌ ભૂતસમૂહે 'અહંકાર' નામના ક્ષયની કલ્પના કરેલી છે. સર્વ વસ્તુ એક પરમ વસ્તુને વિષે રહેલી છે, ત્યારે અહંકાર કેવી રીતે અને કયાંથી ઉદય થયો? વાસ્તવિક રીતે અભેદરૂપ પરમાત્મામાં અહંકાર છે નહિ, છતાં જેમ તીવ્ર તડકામાં મૃગજળ દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી તે દેખાય છે. જેમ જળના આશ્રયથી જળ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્માના આશ્રયથી મનરૂપી ચિંતામણિમાંથી સંસારનો આરંભ જણાય છે. માટે હે રામચંદ્રજી! આશ્રયરહિત અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને આશ્રય સહિત સત્ય આનંદરૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય કરો. વિચાર કરવો એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે, માટે મોહ અને સંરંભનો ત્યાગ કરી સત્ય વસ્તુનો વિચાર કરો અને અસત્યનો ત્યાગ કરો. બંધન નથી તે છતાં બંધન છે, એવી રીતે કહી શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો? આત્મતત્ત્વ અનંત છે, માટે કોનું કેવી રીતે બંધન થાય છે? અવિભિન્ન મહાત્માને વિષે અનેક તથા એકની કલ્પના છે નહિ અને આ સર્વ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, માટે તેને વિષે બંધ અથવા મોક્ષ હોય જ કયાંથી? દુઃખરહિત છતાં તે દુઃખવાળું હોય એમ જણાય છે. અંગ કપાઈ ગયા પછી શા માટે ખેદ કરવો? ભેદ તથા અભેદના વિકારરૂપી દુઃખ આત્માને વિષે નથી, દેહનો નાશ થયો તથા ક્ષતનો ક્ષય થયો તેમાં આત્માને શી હાનિ પ્રાપ્ત થઈ? ધમણ બળી જવાથી ધમણમાં રહેનાર વાયુનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. પુષ્પનો નાશ થાય તોપણ આકાશનો આશ્રય કરીને રહેનાર આમોદ(ગંધ)નો નાશ થતો નથી; તેમ દેહ પડી જાય અથવા દેહનો ઉદય થાય તેમાં આત્માને શી હાનિ છે? શરીરરૂપી કમળમાં સુખઃદુખ રૂપી હિમ પડે, તેમાં આકાશમાં ઊડનારા આપણા જેવા ભ્રમરને શી હાનિ પ્રાપ્ત થઈ? ગમે તો દેહ પડી જાય, ગમે તો તે ઉદય પામે અને ગમે તો તે ગગનાંતરમાં જાય, તોપણ મારું રૂપ તેનાથી વિલક્ષણ છે, માટે તેમાં મને શી હાનિ થાય? હે રામચંદ્રજી! મેઘને તથા વાયુને અને કમળને તથા ભ્રમરને જેવો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ તમારા શરીરને અને આત્માને છે. હે રામ! મન છે તે જ સકળ જગતનું શરીર છે અને મન તે જ આદિશક્તિ છે. ચિદાત્મા તો મનથી પણ આદિ છે તેથી તેનો નાશ થતો નથી. હે પ્રાજ્ઞ! આત્માનો કોઈ દિવસ નાશ નથી, તેમ તે કયાંય જતો પણ નથી. માટે તમે શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો? વાદળાં વિખેરાઈ જાય છે, ત્યારે વાયુ આકાશના અનંતપદમાં પ્રયાણ કરે છે અને કમળ સુકાઈ જાય છે, ત્યારે

* આ એકસોબેમા સર્ગમાં અહંકાર તથા સંકલ્પના ક્ષયના ઉપાયનું તેમ જ પરમાત્માની નિત્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ભ્રમર પણ આકાશમાં ઊડી જાય છે; તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ આકાશનો આશ્રય કરે છે. આ સંસારમાં વિહાર કરતા મનનો પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વિના નાશ થતો નથી, ત્યારે આત્માના નાશની તો વાત પણ કેમ જ સંભવે? જેવી રીતે કુંડબદરન્યાય તથા ઘટાકાશનો ન્યાય છે, તેવી રીતે દેહ અને આત્માની વિનાશ અને અવિનાશમાં સ્થિતિ છે. હાથમાં રાખેલું કૂંડુ ફૂટી જાય ત્યારે કૂંડામાં રાખેલાં બોર હાથમાં રહે છે, તેવી રીતે દેહ નષ્ટ થાય ત્યારે આત્મા (જીવ) વાસનારૂપ આકાશમાં રહે છે. ઘડો જ્યારે ફૂટી જાય છે, ત્યારે ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે, તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દેહી (આત્મા) નિરામય રહે છે. જંતુનો મનરૂપી દેહ, દેશ અને કાળથી અંતર્હિત છે અને મરણરૂપી લૂગડાથી ઢંકાઈ જાય છે માટે શઠ મનને વિષે શા માટે ખેદ કરવો? હે મહાબાહુ મૂઢ માણસ દેશ તથા કાળના અદૃશ્ય થવારૂપી મરણમાં શા માટે ભય રાખે છે? આત્માનો નાશ થયો એવું કોઈએ જોયું નથી. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! જેમ આકાશમાં ઊડનાર પક્ષી પાંખ આવ્યા પછી ઇંડાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે અહંકારરૂપી મિથ્યા વાસનાનો ત્યાગ કરો. રાગદ્વેષ વડે માનસી શકિત ઈષ્ટ તથા અનિષ્ટને બંધનરૂપ છે અને તે શકિતથી જ સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિની વૃથા કલ્પના થાય છે. અવિદ્યા દુરંત (મુશ્કેલીથી નાશ કરાય એવી) છે, દુઃખને માટે વૃદ્ધિ પામી છે અને જાણવામાં આવે તેવી નથી. તે અવિદ્યા આ અસત્ જગતનો વિસ્તાર કરે છે. આકાશનું મલિન દેખાવું એ જેમ ઝાકળનો સ્વભાવ છે, તેમ આ અસત્ સત્ય જગત દેખાવું એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે. દીર્ઘકાળના સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાએ આ અસત્ જગત સત્ રૂપ કલ્પેલું છે. જેવી રીતે અનિર્મળ નેત્રને ભાવનામાત્રથી આકાશમાં બે ચંદ્રનું કર્તાપણું જણાય છે, તેવી રીતે મનને પણ ભાવનામાત્રથી જગતનું કર્તાપણું જણાય છે. હે રામ! સૂર્યદેવતા પોતાના તાપથી બરફને ઓગાળી નાખે છે, તેવી રીતે તમે વિચારથી અવિદ્યાના સ્વરૂપનો લય કરો. સૂર્યના ઉદયથી હિમનો નાશ ન થાય તો તેના ઉદયમાં ઈષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી, તેવી રીતે સદ્વિચારથી મનનો નાશ ન થાય તો ઈષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી. જેમ ઈન્દ્રજાળ રચનાર અસુર અસત્ સુવર્ણનો મેઘ વરસાવે છે, તેમ તત્ત્વ જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો અવિદ્યા અનર્થનો વિસ્તાર કરે છે. મન પોતાના નાશની ક્રિયા કરે છે અને 'આત્મસંહાર' નામના નાટકમાં મન નૃત્ય કરે છે. ચિત્ત પોતાના નાશ માટે જ આત્માને જુએ છે, પણ દુર્બુદ્ધિને લીધે પાસે આવેલા વિનાશને જોતું નથી. જે વિવેકી પોતાના મનના નાશનો ઉપાય શોધે છે, તેને સંકલ્પમાત્રથી મન જ તેવો ઉપાય બતાવે છે, માટે તેમાં કલેશ ઘટતો નથી. વિવેકના સંસ્કારવાળું મન પોતાના સંકલ્પ—વિકલ્પના અંશનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. મનના નાશથી સર્વ પુરુષાર્થનો લાભ થતાં દુઃખનો નાશ થાય છે; માટે મનના બહિર્વ્યાપારના પ્રયત્નનો ત્યાગ કરીને મનનો નાશ થવામાં પ્રયત્ન કરો. કોઈથી પણ નાશ ન થાય એવા આ સંસારરૂપી મહાવનમાં સુખ—દુઃખરૂપ ઘાટાં વૃક્ષોના સમૂહ છે અને તેમાં વિષમ મૃત્યુરૂપી મોટા સર્પ રહેલા છે. હે સુભગ! તેમાં વિવેકહીન સમર્થ મન જ મહાન આપત્તિના કારણરૂપ છે. વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટલામાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે રાત્રિ વીતી અને સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧—૪૧

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો સાતમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો*

અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

परस्मादुत्थितं चेतस्तत्कल्लोल इवार्णवात् ।
स्फारतामेत्य भुवनं तनोतीदमितस्ततः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે; તેવી રીતે પરમાત્મામાંથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે વૃદ્ધિ પામીને આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે. ચિત્ત હ્રસ્વ વસ્તુને દીર્ઘ કરે છે; દીર્ઘ વસ્તુને હ્રસ્વ કરે છે; પોતાપણાને અન્યપણું કરે છે અને પોતે અન્યપણાને પામે છે. જે વસ્તુ પ્રાદેશ (તર્જની તથા અંગુઠાને પહોળાં કરવાથી જે પ્રમાણ થાય તે) માત્ર હોય તેને પોતાની ભાવનાથી તે મોટા પર્વતના જેવી પ્રકાશમાન કરે છે. આવી રીતે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન તે પરમાત્માની જ સત્તાથી શક્તિ મેળવી નિમિષમાત્રમાં સંસાર કરે છે ને તેનો લય પણ કરે છે. સ્થાવર તથા જંગમ જે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ ચિત્તમાંથી જ થયેલું છે. દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યશક્તિથી આકુળ થયેલું મન નટની પેઠે ચપળપણાથી એક વસ્તુના આકારમાંથી બીજી વસ્તુના આકારને પામે છે. મન સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે, સત્તાને અસત્તારૂપ કરે છે તથા સુખદુઃખને ગ્રહણ કરે છે. ચંચળ મન જે સમયે જે પ્રમાણે કામ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે સમયે હાથ—પગ વગેરે અવયવો પણ તે જ પ્રમાણે કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જળથી સિંચન કરેલી લતા સમય જતાં જે પ્રમાણે ફળ આપે છે, તે પ્રમાણે મન જેવી ક્રિયા કરે છે, તેવું તેને ફળ મળે છે. હે રામ! ઘરમાં રહેલો બાળક ભીના કાદવમાંથી જેવી રીતે વિચિત્ર રમકડાં કરે છે, તેવી રીતે મન પોતાના વિકલ્પથી વિચિત્ર જગતને રચે છે. બાળક રમતમાં જે જે રમકડાં રચે છે, તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ મનથી કલ્પિત જગત પણ મિથ્યા છે. ઋતુનો વિભાગ (ફેરફાર) કરનાર કાળ જેવી રીતે કોઈ સમયે વૃક્ષનું અન્યથારૂપ કરે છે, તેવી રીતે ચિત્ત પદાર્થમાં અન્યથાપણું કરે છે. ચિત્તના મનોરથમાં સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં ઘણા યોજનનો સમૂહ પણ ગાયનાં પગલાં જેટલો અલ્પ જણાય છે. મન કોઈ સમયે એક કલ્પને ક્ષણ જેવો કરે છે તથા એક ક્ષણને કલ્પ જેવો કરે છે; તેથી દેશ અને કાળનો ક્રમ પણ મનને આધીન છે. તીવ્રપણું, મંદપણું, બહુપણું તથા અલ્પપણું ઈત્યાદિ ભેદથી મનની સર્વ શક્તિનો ત્યાગ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. વૃક્ષમાંથી જેમ પલ્લવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મોહ, સુભ્રમ, અનર્થ, દેશ તથા કાળ એ સઘળું ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે જળ એ જ સમુદ્ર છે તથા ઉષ્ણતા એ જ અગ્નિ છે, તેવી રીતે ચિત્ત એ જ વિવિધ આડંબરવાળો સંસાર છે. કર્તા, કર્મ અને કરણ, ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ, તેમ જ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ નવ પ્રકારનો સંચાર ચિત્તરૂપ જ છે. સુવર્ણની પરીક્ષા કરનાર માણસ જેમ કુંડળ, મુકુટ, કડાં તથા બીજાં આભૂષણથી શોભતા આકારનો ત્યાગ કરીને જેમ તે સુવર્ણ છે એમ જ જાણે છે, તેવી રીતે વિવેકી માણસ જગતમાં રહેલ ભુવન તથા વનની વિચિત્રતાનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ (જગત તથા તેમાંની વસ્તુ) ચિત્તરૂપ જ છે એમ જાણે છે. ૧—૧૯

चित्तं जगन्ति भुवनानि वनान्तराणि संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदः । केयूरमौलिकटकश्च लसत्स्वरूपं त्यक्त्वैव काञ्चनधियेव जनेन हेम ॥ १९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાંનો 'ચિત્તમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

---

* આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં મુમુક્ષુના વિવેક સારુ, અવિવેકી મનથી જે જે અનર્થ થાય છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સર્ગ ૧૦૪ મો*

લવણાખ્યાન-ઇંદ્રજાળથી થયેલી રાજાની સ્થિતિ

वसिष्ठ उवाच

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
जागतीन्द्रजालश्रीश्चित्तायत्ता यथा स्थिता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! કેવી રીતે જગતરૂપી ઈન્દ્રજાળની શોભા ચિત્તને અધીન રહેલ છે તે વિષે હું તમને એક વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર અનેક પ્રકારનાં વનોથી યુક્ત એવો 'ઉત્તરપાંડવ' નામનો એક મોટો દેશ હતો. તે દેશનાં ગાઢ અને ગહન વનોમાં તપસ્વી લોકો વિશ્રાંતિ લેતા હતા, ત્યાં ઉપવન તથા નગરમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓએ લતાના હિંડોળા બાંધેલા હતા. વાયુને લીધે કમળના કેસરાઓ ઊડતા હતા; તેથી પર્વત પિંગળા રંગના લાગતા હતા. ત્યાં પુષ્પના સમૂહરૂપી વનમાળાનાં ઘરેણાં શોભતાં હતાં. ગામની પાસેના અરણ્યમાં કરંજની મંજરીની કુંજમાં તેના ગુચ્છ લાગેલા હતા. ઊંચાં વધેલાં ખજૂરીનાં ઝાડથી ગામ ઢંકાઈ ગયાં હતાં તથા તેના શબ્દથી આકાશ શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું. પાકેલી ડાંગરના ક્યારા ઉત્કૃષ્ટ પીળા મણિના વર્ણ જેવા શોભતા હતા. વન તથા જંગલમાં મયૂરોના નાદ સંભળાતા હતા, સારસપક્ષીના શબ્દથી આખું વન શબ્દ કરતું હોય એમ જણાતું હતું, તમાલનાં વૃક્ષોથી કાળા લાગતા પર્વતો કુંડળરૂપે રહેલા હતા. વિચિત્ર પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમૂહ કાકલી સ્વરથી શબ્દ કરતા હતા. નદીને કાંઠે પુષ્પવાળાં પારિભદ્રનાં ઝાડથી રતાશ છવાયેલી હતી. ક્યારાનું રક્ષણ કરવા રહેલી કન્યાના ગાયનથી કામદેવનું હરણ થતું હતું, પુષ્પ તથા ફળને પૃથ્વી પર પાડવા માટે ચાલતા વાયુથી પુષ્પરૂપી મેઘ ઢંપતા હતા. મેરુ વગેરે પર્વતની ગુફા જેવા ગૃહમાંથી સિદ્ધ, ચારણ તથા બંદીગણ બહાર નીકળતા હતા, તેથી સ્વર્ગની શોભાનું પૃથ્વી ઉપર નિર્માણ કરેલું હોય એમ જણાતું હતું. કેળનાં વૃક્ષોના સમૂહથી બનાવેલા મંડપમાં કિન્નર તથા ગંધર્વગણ ગાયન કરતા હતા. મંદ મંદ પવનના શબ્દથી દેશની ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી હતી તથા પુષ્પના સમૂહથી યુક્ત ઉપવનને લીધે દેશનો પાંડુ (કાંઈક ધોળો ને પીળો) વર્ણ જણાતો હતો. ઉપર પ્રમાણે શોભીતા દેશમાં પૃથ્વી ઉપર ઉદય પામેલો જાણે સૂર્ય હોય, તેવી રીતે પરમ ધર્મવાળો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો 'લવણ' નામનો એક રાજા હતો. તે રાજાના યશરૂપી પુષ્પની રજ વડે પાંડુ (ધોળા) વર્ણનાં થયેલાં શિખરવાળા પર્વતો જાણે ભસ્મ ચોળેલા શંકર હોય એવા શોભતા હતા. તેણે પોતાના ખડ્ગથી શત્રુના સમૂહનો નિઃશેષ નાશ કર્યો હતો તે રાજાના સ્મરણમાત્રથી તેના શત્રુને જ્વર આવતો હતો. જેવી રીતે લોકો હરિના ચરિત્રનું સ્મરણ કરે છે, તેવી રીતે પવિત્ર લોકો આર્યલોકોનું પાલન કરવામાં ઉદાર, સમારંભવાળા તેના ચરિત્રનું બહુ સ્મરણ કરતા હતા. મેરુપર્વતના શિખર ઉપર દેવોના મંદિરમાં રહેલી અપ્સરાઓ પણ તે રાજાના ગુણનું ગાન કરતી હતી. અપ્સરાના ગાયનથી દેવોએ સાંભળેલા તે રાજાના ગુણગાનનું બ્રહ્મદેવના અભ્યાસી હંસો અનુકરણ કરતા હતા. તેની ઉદાર ચમત્કૃતિ અસાધારણ હતી. દીનતાનો દોષ સ્વપ્નમાં પણ તે રાજામાં સાંભળવામાં આવતો નહોતો. કપટને તો તે રાજા જાણતો જ નહોતો અને અવિનયપણું તેણે નજરે પણ જોયું નહોતું. બ્રહ્મા જેમ અક્ષરમાળાને ધારણ કરે, તેમ તેણે ઉદારતાને અંગીકાર કરી હતી. કોઈ એક દિવસ બે પ્રહર દિવસ ચડ્યા પછી મોટી સભા ભરીને તે રાજા સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો. તે સભામાં આકાશમાં ચંદ્રમાની પેઠે સુખાસન ઉપર રાજા શોભતો હતો. સામંતની સેના ત્વરાથી સભામાં પ્રવેશ કરતી હતી, સુંદરીઓ ગાન કરતી હતી, સામંત લોકો

---

* આ એકસોચારમા સર્ગમાં લવણરાજનું આખ્યાન કહેવાશે; તેમાં રાજાના દેશની તથા રાજસભાની સ્થિતિ અને ઇન્દ્રજાળ જોતાં વિસ્મયની સ્થિતિનું વર્ણન આવશે.

સભામાં બેઠા હતા અને વીણાના મનોહર શબ્દો માણસના મનને આનંદ ઉપજાવતા હતા. ત્યારે હાથમાં મનોહર ચામર ગ્રહણ કરીને, દાસીઓ રાજાને ચામર ઢોળતી હતી અને બૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય જેવા મંત્રીમંડળે સભામાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી. મંત્રીલોકો રાજ્યનું કામ ચલાવતા હતા અને કેટલાક નિપુણ માણસો દેશની વાતો કરતા હતા. એક બાજુ ઈતિહાસમય પવિત્ર પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને પાસે જ બંદીલોકો વિનયપૂર્વક પુણ્યકારક સ્તુતિપાઠ કરતા હતા. ઉપર પ્રમાણે સભા ભરાઈ હતી તેવામાં મેઘ જેમ વરસાદ કરવા મોટા મોટા દળથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એક ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ મોટા ખટાટોપથી (ઉચિત વેશ—અલંકાર અને ગુણદર્શક ચાંદ આદિને ધારણ કરતો) સભામાં આવ્યો. ફળવાળું વૃક્ષ જેમ પાસે રહેલા પર્વતને પ્રણામ કરે, તેમ તેણે શિખર સમાન ઉન્નત સ્કંધવાળા તે રાજાને પ્રણામ કર્યો. સારી છાયાવાળા, ઊંચી શાખાવાળા, ફળ-વાળા અને પુષ્પથી શોભતા ઝાડ પાસે આવીને જેમ વાંદરો બેસે, તેમ તે ઇન્દ્રજાળ કરનારો રાજા પાસે આવીને બેઠો. જેમ ભ્રમર કમળને કહે, તેમ ચપળ તથા અર્થના લંપટ તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે ઊંચી કાંધવાળા તો રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે વિભુ! આકાશમાંનો ચંદ્ર પૃથ્વી જુએ, તેવી રીતે હું તમને એક મિથ્યા રમત બતાવું, તે તમે તમારા આસન પર બેઠા બેઠા જુઓ.' એ પ્રમાણે કહીને અનેક પ્રકારની રચનાના બીજરૂપ જાણે પર-માત્માની માયા હોય, તેમ તેણે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર મોરપીંછની મૂઠ ફેરવી. જેમ વિમાનમાં બેઠેલા ઇન્દ્રદેવતા પોતાની ધનુષ્યરૂપી લતાને જુએ, તેમ તે રાજાએ અનેક પ્રકારના વર્ણથી શોભતી તે ઇન્દ્રજાળ કરનારની મોરપીંછની મૂઠ દીઠી. થોડી વાર થયા પછી ત્યાં જેમ તારાના સમૂહથી શોભીતા આકાશમાર્ગમાં મેઘ આવે તેમ તે સભામાં એક અશ્વનું પાલન કરનાર માણસ આવ્યો.દેવલોકમાં પ્રસન્ન થયેલ ઇન્દ્ર પાસે જેમ ઉચ્ચૈ:શ્રવા ઘોડો આવે, તેમ સૌમ્ય તથા પરમ વેગવાળો એક ઘોડો તેને અનુસરીને ત્યાં આવ્યો. ઉચ્ચૈ:શ્રવા ઘોડા સાથેનો ક્ષીરસમુદ્ર જેમ ઇન્દ્ર કહે, તેમ તે ઘોડાને ગ્રહણ કરીને તેનું પાલન કરનાર માણસે રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે. હે મહીપતિ આ ઘોડો ઉચ્ચૈ:શ્રવા ઘોડાની જેમ રત્નરૂપ છે અને એ વેગથી ચાલવા-માં મૂર્તિમાન પવન જેવો છે. હે પ્રભુ! અમારા રાજાએ આ ઘોડો આપને ભેટ તરીકે મોકલ્યો છે; કારણ કે મોટા માણસને વસ્તુ અર્પણ કરવાથી શોભા વધે છે. આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, જેમ મેઘની ગર્જના શાંત થાય પછી ચાતક મેઘને પ્રાર્થના કરે છે, તેમ તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે રાજાને કહ્યું કે, 'હે પ્રભુ! જેવી રીતે પોતાના પ્રતાપથી અધિક શોભાવાળી પૃથ્વીમાં સૂર્યદેવતા ફરે છે, તેવી રીતે તમે આ સુંદર ઘોડા ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં વિહાર કરો.' તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મયૂર જેમ ગડગડાટ કરતા મેઘ તરફ દૃષ્ટિ કરે, તેમ તે રાજાએ ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી, તેણે ક્ષણવાર ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી, ત્યાં તો ઘોડાને જોતાંજોતાં એ રાજા ચિત્રમાં આલેખેલો હોય તેવો થઈ ગયો. પાન કરવાને તત્પર થયેલા અગસ્ત્ય ઋષિને જોઈને જેમ પ્રથમ ક્ષોભ પામેલો સમુદ્ર પોતાની અંદર રહેલાં જળચર સહિત સ્થિર થઈ રહે, તેમ તે ઘોડાને જોતાં આસન પર બેઠેલા રાજાનાં નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં. રાગરહિત મુનિ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થઈને જેમ સમાધિમાં રહે, તેવી રીતે બે મુહૂર્ત સુધી તે રાજા આત્મામાં ધ્યાનથી આસક્ત હોય તેવી રીતે આસન પર બેસી રહ્યા. તે સમયે પોતાના પ્રતાપથી બીજા બળવાનને જીતનાર આ રાજા કાંઈક વિચાર કરે છે, એમ ધારી સભાના કોઈ પણ માણસે તે રાજાને જાગ્રત કર્યા નહિ, છતાં ચંદ્રમાનાં સ્થિર કિરણવાળી રાત્રિઓ જેવી ચામર ઢોળનારી તે સ્ત્રીઓનાં ચામર માત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતાં. જેમ માટીનાં કરેલા કમળકેસરાંઓ સ્પંદરહિત હોય છે, તેમ ત્યાં

વિસ્મયમાં મગ્ન થયેલા સર્વ સભાસદોની ચેષ્ટા બંધ પડી ગઈ હતી. જેવી રીતે વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી મેઘની ગર્જના શાંત થાય. તેવી રીતે સભાસ્થાનમાં માણસોનો કોલાહલ શાંત થઈ ગયો. દૈત્યની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ દેવો ચિંતામાં ડૂબી ગયા હતા, તેમ સંદેહરૂપી સાગરમાં મગ્ન થયેલા રાજાના મંત્રીઓ ચિંતામાં ડૂબી ગયા. આમ આસન ઉપર બેઠેલા રાજાનાં નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતાં, ત્યારે વિસ્મયના ઉત્સાહરહિત થયેલા અને ભય તથા મોહથી ખેદ પામેલા તે જનસમૂહની કાંતિ કરમાઈ ગયેલ કમળના વન જેવી જણાવા લાગી. ૧–૪૯

विततविस्मितजिह्मितया तया जनतया भयमोहविषण्णया । स्तिमितचक्षुषि भूमिपतौ स्थिते मुकुलिताब्जवनस्य धृता द्युतिः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'નૃપવ્યામોહ' નામનો સર્ગ ૧૦૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો*

લવણરાજાનું મોહથી સ્વસ્થ થવું

वसिष्ठ उवाच

मुहूर्तद्वितयेनाथ बोधमाप महीपतिः ! प्रावृषेण्यांबुनिर्मुक्तमंभोरुहमिवोत्तमम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ત્યાર પછી વર્ષાઋતુના જળથી મુકત થયેલ કમળ જાગૃત થાય તેવી રીતે રાજા બે મૂહૂર્ત પછી જાગૃત થયા. જેમ ભૂકંપ થતી વખતે પર્વત સમગ્ર વન તથા શિખર સહિત કંપવા લાગે તેમ આસન ઉપરથી આભરણ સહિત રાજાનો દેહ કંપવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પાતાળના દિગ્ગજ ચલાયમાન થવાથી ક્ષોભ પામેલા કૈલાસ પર્વત પડી જવા માંડે, તેવી રીતે જાગ્રત થયેલો તે રાજા કંપ થયાથી આસન પરથી પડી જવા લાગ્યો. તે સમયે પ્રલયથી ક્ષોભ પામેલા મેરુ પર્વતને પાસેના પર્વતો ધારણ કરી રાખે, તેવી રીતે સભામાં તેની પાસે રહેલા માણસોએ રાજાને ભુજ વડે ધારણ કરી રાખ્યો. આમ ચિત્તમાં વ્યાકુલ થયેલો તે રાજાને આગળ રહેલા માણસોએ ઝાલી રાખ્યો, તેથી તેની શોભા સમુદ્રતરંગથી વ્યાકુળ થયેલા ચંદ્રના જેવી થઈ રહી. કમળકોશમાં રહેલા ભ્રમરની જેમ રાજાએ ધીરેથી અસ્પષ્ટ અક્ષરથી કહ્યું કે, 'આ કોનો પ્રદેશ છે તથા આ કોની સભા છે?' ત્યારે જેમ ભ્રમરીથી ગુંજતી કમલિની રાહુથી મુકત થયેલા સૂર્યદેવતાને કહે, તેમ તે સભાએ આદરપૂર્વક રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે દેવ! આ શું? એટલે દેવો જેમ પ્રલયના ઉલ્લાસથી ત્રાસ પામેલા માર્કંડેય ઋષિને પૂછે, તેમ પાસે રહેલા મંત્રીઓ તે રાજાને નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે દેવ! તમારી આવી સ્થિતિ જોઈને અમે અત્યંત આકુળ થયા છીએ. મન અભેદ્ય છે, તે છતાં ભ્રમથી નિમિત્ત વિના પણ ભેદ પામે છે. રાગને લીધે પ્રથમ સર્વ રીતે રમણીય તથા અંતે રસરહિત એવા ભોગોમાં અન્ય માણસનું મન મોહ પામે, તેવી રીતે તમારું મન ક્યા પદાર્થમાં મોહ પામ્યું છે? તમારું મન નિરંતર ઉદાર આચરણવાળી કથામાં વિવેકથી શીતળ થયું છે અને નિર્મળ છે, છતાં આ સમયે તે કેમ ભ્રમમાં ડૂબી ગયું છે? જે માણસનું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગેલું છે અને વિષયસુખ મળવાથી જેનું મન આનંદ પામે છે અને ન મળવાથી ખેદ પામે છે તેનું મન લોકવૃત્તિમાં મોહ પામે છે તેથી તે મહત્ત્વની ગણતરીમાં નથી ગણાતું. દેહના અભિમાન વડે અવિવેકદશામાં સંસારના જે વિષયમાંથી મનની વૃત્તિ ઊઠેલી હોય છે, તે જ વિષયમાં મનોવૃત્તિ દોડયા કરે છે. તમારું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગ્યું નથી, તેમ તે ધીરજવાળું, જ્ઞાનવાળું તથા સદ્દગુરુનું ગ્રહણ કરનારું છે. આમ છતાં આ સમયે મોહિત થયું હોય એમ જણાય છે એ આશ્ચર્ય છે. જે માણસને વિવેકનો અભ્યાસ નથી અને જે દેશ–કાળને વશ થયો છે, તેનું મન મંત્ર તથા ઔષધને વશ થાય છે, પણ ઉદાર આચરણવાળાનું મન મંત્રૌષધિને વશ થતું

*** આ એકસોપાંચમા સર્ગમાં મોહમાંથી સ્વસ્થ થયેલા રાજાને સભાસદોએ મોહનું કારણ પૂછયું, તેથી રાજાએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો એટલું કહેવાશે.**

નથી. જેમ વાવંટોળ મેરુ પર્વતને ધુણાવી મૂકે છે, તેમ તમારા નિત્ય વિવેકસંપન્ન એવા ઉદાર મનને મોહ કેમ ધુણાવી રહ્યો છે?' ઉપર પ્રમાણે મંત્રીએ અનુકૂળ વચનોથી આશ્વાસન કર્યું, તેથી પૂર્ણિમા જેમ ચંદ્રમાને શોભાવે, તેમ રાજાની કાંતિ તેના મુખને શોભાવવા લાગી. શિશિરઋતુ ગયા પછી જેમ પ્રફુલ્લિત પુષ્પથી યુક્ત થયેલી વસંતઋતુ શોભે તેમ નેત્રનો વિકાસ થવાથી સૌમ્ય મુખવાળો થયેલો તે રાજા શોભવા લાગ્યો. ત્યાર પછી આકાશમાં અસ્ત થતાં સુધી રાહુને નજરે જોનાર ચંદ્રમાની જેમ તે રાજા ઈન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને પોતાની પાસે જોઈ રહ્યો. તેને અત્યંત ગભરાટ થયો, આશ્ચર્ય થયું અને તે ખેદ પામ્યો. પછી તે રાજાને પૂર્વાપરની સંપૂર્ણ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ. હવે ક્ષુદ્ર સર્પનો વેશ ધારણ કરનાર તક્ષક નાગ જેમ હિંસા કરનાર નોળિયાને જોઈને બોલે, તેમ ઈન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને જોઈને હાસ્ય કરતાં રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'અરે જાલ્મ (અવિચારી)! આ માયારૂપી જાળના સમૂહથી તેં શું કર્યું કે તેથી અસ્પંદથી પ્રસન્ન થયેલો સમુદ્ર એક ક્ષણમાં અપ્રસન્નપણાને પામ્યો? ઈશ્વરના પદાર્થમાં હજારો પ્રકારની આશ્ચર્યરૂપ શક્તિ રહેલી છે, તેથી મારું મન સમર્થ છતાં આશ્ચર્યથી મોહમાં ડૂબી ગયું. લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ વ્યવહારના સિદ્ધાંતનાં રહસ્ય જાણનાર અમે ક્યાં અને મનને મોહ આપનાર આ હમણાં અનુભવી તે આપત્તિ ક્યાં!! મન મોટા જ્ઞાનના અભ્યાસવાળું હોય, તોપણ તે તુચ્છ દેહમાં રહેનાર છે, તેથી વિદ્વાનને પણ કોઈ સમયે ક્ષણવાર મોહ થઈ જાય છે. અરે! સભાસદો ઈન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસે એક મુહૂર્તમાં મને જે બતાવ્યું છે, તે આશ્ચર્યકારક આખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે ઈન્દ્રે કરેલી* માયાની સૃષ્ટિનો નાશ ન થવાથી, બ્રહ્માએ જેવી રીતે મુહૂર્તમાત્ર માયાનું કૌતુક જોયું હતું, તેવી રીતે આ સમયે મેં પણ ઘણા પ્રકારની ચલાયમાન કાર્યદશા જોઈ છે. એટલું કહીને સભાસદો વૃત્તાંત સાંભળવાને ઉત્સાહવાળા હતા, તેથી રાજાએ નીચે પ્રમાણે આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંતનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો.

રાજા બોલ્યો : આ સમયે અનેક પ્રકારના પદાર્થથી વ્યાપ્ત, હૃદ, નદ, શહેર અને પર્વતથી આકુળ અને કુલપર્વત તથા સમુદ્રથી યુક્ત એવી આ પૃથ્વીમાં આ મારો દેશ વૈભવથી યુક્ત છે.

इह विविधपदार्थसंकुलायां हृदनदपत्तनपर्वताकुलायाम् । कुलशिखरिसमुद्रसंकरायां भुवि विभवावलितोऽस्त्ययं प्रदेशः ॥ २८ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાજાવબોધ' નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો*

રાજાએ ઇંદ્રજાળથી જોયેલું વૃત્તાંત ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ

राजोवाच

अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः । वसुधामंडलस्यास्य सहोदर इवानुजः ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યો : હે સભાજનો! અનેક પ્રકારનાં વન તથા નદીથી યુક્ત આ દેશ જાણે આ પૃથ્વીમંડળનો નાનો ભાઈ છે. હું આ દેશનો રાજા છું અને મારું આચરણ નગરમાં માણસોને રુચિકર છે. ઈન્દ્રદેવતા જેમ સ્વર્ગમાં બેસે છે તેમ આ સભાના મધ્ય ભાગમાં હું બેઠો છું. તેટલી વારમાં ઈન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસ જેમ

---

* પૂર્વે ઈન્દ્રદેવતા સહાયરહિત હતા, તે સમયે બલિરાજાએ ઈન્દ્રનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્યારે ઈન્દ્રદેવતાએ માયાથી નવું સૈન્ય ઉત્પન્ન કરી બલિરાજાને માયાના બંધનથી મોહ પમાડ્યા. તે વખતે બલિરાજાએ બંધનમાંથી છૂટવા સારુ બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી, તેથી બ્રહ્મા ઈન્દ્રે કરેલી સૃષ્ટિનો નાશ કરવામાં પ્રવર્ત્યા, પણ તેમનાથી નાશ ન થયો અને બ્રહ્માએ કેટલુંક માયાકૌતુક જોયું હતું; એવી પુરાણાંતરમાં કથા છે.

* આ એકસોછમા સર્ગમાં ઘોડા પર બેસી રાજા વનમાં ગયો, ત્યાં ચંડાળકન્યા સાથે ઠરાવ કરી, તેને ઘેર જઈ, ચંડાળકન્યા સાથે રાજાએ વિવાહ કર્યો એટલી કથા કહેવાશે.

રસાતળમાંથી માયાવી મયદાનવ આવે તેવી રીતે અહીં આવી પહોંચ્યો. કલ્પના અંતના પવનથી યુક્ત એવાં વાદળાં જેમ ઈન્દ્રધનુષને ફેરવે, તેમ તેણે મારી પાસે મોરપીંછની તેજસ્વી મૂઠ ફેરવી, મોરપીંછની એ ચપળ મૂઠ જોયા પછી, હું આ ઘોડાની પાસે આવ્યો અને ભમેલા મનથી કોઈની સહાય વિના આ ઘોડા પર બેઠો. ત્યાર પછી પ્રલયના ઉત્પાતથી ચલાયમાન થયેલા પર્વત ઉપર બેસીને મેઘ જેમ પ્રયાણ કરે, તેવી રીતે આ ઘોડા ઉપર બેસીને મેં પ્રયાણ કર્યું. પછી વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલ જેમ ધાન્યયુક્ત પૃથ્વીમાં પ્રવર્તે, તેમ અતિવેગથી મેં મૃગયા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી. મુગ્ધ માણસને ભોગના અભ્યાસથી જડ થયેલું મન જેમ સંસારમાં દૂર લઈ જાય છે, તેવી રીતે પવનના જેવા વેગવાળો તે ઘોડો મને ઘણે દૂર લઈ ગયો. તેવામાં મારી નજરે એક વન જોવામાં આવ્યું. તે વન નિષ્કિંચન માણસના મન જેવું શૂન્ય હતું, સ્ત્રીઓના ચિત્ત જેવું વિષમ હતું, પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડના જેવું ભયંકર હતું અને તે પક્ષી વિનાનું દુ:સહ શીતવાળું અને વૃક્ષ તથા જળ વિનાનું હતું. હું આ વનની પાસે આવ્યો, તે સમયે ઘોડો થાકી ગયો હતો. વળી તે વન જાણે વિસ્તાર પામેલું બીજું આકાશ હોય અને પૃથ્વીમાંના સાત સમુદ્રથી જુદો જાણે આઠમો સમુદ્ર હોય, તેમ જ જંબૂદ્વીપમાંના ચાર સાગરથી જુદો જાણે પાંચમો સાગર હોય તેવું જોવામાં આવતું હતું. આ અરણ્યમાં તત્ત્વવેત્તાના ચિત્ત જેવું અપરિચ્છેદ્ય હતું અને મૂર્ખ માણસના ક્રોધ જેવું વિષમ હતું. માણસનો મેળાપ તો તેમાં જોવામાં જ આવતો નહોતો અને તેમાં ઘાસ તથા પાંદડાં ઉત્પન્ન જ થયાં નહોતાં. અન્ન, ફળ તથા બાંધવ વિનાની દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થવાથી જેમ સ્ત્રીના ચિત્તમાં ખેદ થાય, તેમ એ અરણ્યમાં પડવાથી મારા મનમાં ખેદ થયો. તેમાં પ્રકાશ પામતી મૃગજળની નદીથી દિશાનાં મુખ પુરાઈ રહેલાં છે, એવા તે વનમાં હું સૂર્યાસ્ત થતાં સુધી ફર્યા કર્યો. ત્યાર પછી વિવેકી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરે, તેવી રીતે અતિ કષ્ટથી તે વનનું ઉલ્લંઘન કરી હું આગળ ચાલ્યો. તેવામાં આકાશમાર્ગમાં ભ્રમણ કરીને જેવી રીતે સૂર્યદેવતા અસ્તાચળની પાસે આવે, તેવી રીતે હું એક જંગલની પાસે આવ્યો. તે જંગલમાં વટેમાર્ગુના જાણે બાંધવ હોય, તેવી રીતે જાંબુ અને કદંબનાં વૃક્ષો ઉપર પક્ષીઓના મનોહર શબ્દો સંભળાતા હતા. અધર્મથી મેળવેલા ધન વડે કપટી માણસના મનમાં કોઈ કોઈ સમયે આનંદવૃત્તિ થઈ આવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં કોઈ કોઈ સ્થળે કયાંક લીલાં ખડની પંકિત જોવામાં આવતી હતી. અત્યંત દુ:ખદાયી મરણની અપેક્ષાથી વ્યાધિ સુખરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે પ્રથમ જોયેલા અરણ્યથી આ અરણ્ય કાંઈક સુખરૂપ લાગે એવું હતું. પ્રલયના જળમાં ફરતાં ફરતાં માર્કંડેય ઋષિ વડના ઝાડ પાસે આવ્યા હતા, તેવી રીતે આ વનમાં ફરતાં ફરતાં હું એક લીંબુના ઝાડ પાસે આવ્યો. તાપથી તપી ગયેલા પર્વત જેમ શ્યામ મેઘમાળાનું અવલંબન કરે, તેમ મેં તે ઝાડની એકલતાનું અવલંબન કર્યું. જેમ ગંગાનો આશ્રય કરવાથી માણસનાં દુષ્કર્મ ચાલ્યાં જાય છે, તેમ તે સમયે તે ઘોડો મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો. અસ્તાચળની પાસે ઊગેલાં કલ્પવૃક્ષની નીચે સૂર્યદેવતા વિશ્રાંતિ લે છે, તેવી રીતે માર્ગમાં ઘણો લાંબો વખત ચાલવાથી ખેદ પામી મેં તે ઝાડની નીચે વિશ્રાંતિ લીધી. તેટલી વારમાં સૂર્યદેવતાએ પણ વિશ્રાંતિ લેવા સારુ સઘળા સંસારવ્યવહારના ભારની સાથે અસ્તાચળનો આશ્રય કર્યો ત્યાં ધીરેધીરે પૃથ્વીનો સમસ્ત મધ્યભાગ રાત્રિમાં લીન થઈ ગયો, અને જગલમાં રાત્રિનો વ્યવહાર પ્રવર્તવા લાગ્યો. આથી પક્ષી જેમ પોતાની પાંખમાં ચાંચ રાખીને માળામાં લીન થઈને બેસે, તેમ તે વૃક્ષની નીચે એક મનોહર પોલાણમાં હું પણ લીન થઈને બેઠો. ઝેર ચડવાથી જે માણસનો વિવેક નાશ પામ્યો હોય, જે માણસ મૃત્યુને વશ થયો હોય, જેની સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થઈ હોય, જે દીન હોય અને જે

અંધારા કૂવામાં ડૂબેલો હોય, તેને એક રાત્રિ કલ્પ સમાન જાય છે, વળી માર્કંડેય ઋષિને કલ્પના જળમાં ફરતાં એક રાત્રિ કલ્પ સમાન થઈ પડી હતી. તેવી જ રીતે હું પણ મોહમાં મગ્ન થયો હતો, તેથી એક રાત્રિ મને કલ્પ સમાન થઈ પડી હતી. તે આખો દિવસ મેં સ્નાન ન કર્યું, દેવાર્ચન ન કર્યું અને ભોજન પણ ન કર્યું. કેવળ આપત્તિમાં જ તે રાત્રિ નીકળી ગઈ. મને રાત્રિમાં નિદ્રા આવતી નહોતી, ધીરજ રહેતી નહોતી અને વૃક્ષના પલ્લવોની સાથે મને પણ કંપ થતો હતો. એવી રીતે તે લાંબી રાત્રિ વીતી ગઈ. પછી પ્રભાત થવાથી તારાઓ, ચંદ્રમા તથા કમળની સાથે તિમિરલેખા (અંધકાર) પણ મારી પેઠે મ્લાન થવા લાગ્યાં. ત્યાં અરણ્યમાં ભૂતની ક્રીડા શાંત થવા લાગી, ત્યારે દુઃસહ ટાઢની પીડાથી ખડખડતા દાંતની પંક્તિના શબ્દ વડે મને મહાદુઃખમાં પડેલો જોઈ હસતી હોય અને મધુપાનથી જાણે રાતી હોય તેમ સૂર્યોદયના પ્રારંભથી રાતી થયેલી પૂર્વ દિશા મારા જોવામાં આવી. ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં અજ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા દરિદ્રીને ધન મળે, તેવી રીતે આકાશમાં ઉદયાચળરૂપી હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને તત્પર થયેલા સૂર્ય દેવતાનાં મેં દર્શન કર્યાં. એટલે સંધ્યાસમયે નૃત્ય કરવાને આસક્ત થયેલા મહાદેવજી જેમ હસ્તિચર્મને ખંખેરે તેવી રીતે મેં ત્યાં ઊભા થઈ મારું પાથરવાનું વસ્ત્ર ખંખેર્યું. પછી બળી ગયેલાં ભૂતસમૂહવાળી જગતરૂપી ઝૂંપડીમાં જેમ કાળરુદ્ર વિહાર કરવા માંડે, તેમ તે વિસ્તારવાળી પૃથ્વીમાં મેં વિહાર કરવા માંડયો. મૂર્ખ માણસના શરીરમાં ગુણનો જરા પણ અંશ ન દેખાય તેવી રીતે તે અરણ્યમાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે આવતું નહોતું. ત્યાં તો માત્ર નિઃશંકપણે ફરતાં પક્ષીઓના ચંચળ ચિત્કાર-શબ્દો જ સાંભળવામાં આવતા હતા. પછી દિનનાથ સૂર્ય આકાશમાં આઠમે ભાગે ચડયા, ત્યારે લતાઓ ઝાકળના જળથી નાહી રહી હતી. પછી ઝાકળ સુકાવા લાગ્યું હતું, તેવામાં હાથમાં અમૃતનો કુંભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીવેશધારી વિષ્ણુ ઉપર જેમ દાનવની દૃષ્ટિ પડી હતી, તેમ વનમાં ફરતાં રાંધેલા ભાતનું પાત્ર ધારણ કરનાર એક કન્યા ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી. ચમકતા તારારૂપી નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી રાત્રિ પાસે ચંદ્રમા આવે, તેવી રીતે ચપળ કીકીઓવાળાં નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી તે કન્યાની પાસે હું ગયો. અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે, 'હે શ્યામબાળા!! હું મોટી આપત્તિમાં છું, માટે તું તારી પાસેનો ભાત મને તરત આપ; કારણ કે દીન માણસના દુઃખનું હરણ કરવાથી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. હે બાળા! જેમ જીર્ણ વૃક્ષના કોટરમાં રહેલી કાળી સાપણને પ્રસવ થયા પછી પેટમાં ભૂખ વધે છે, તેમ આ સમયે મારા પેટમાં પણ ભૂખ વધી છે. આવી રીતે મેં તે કન્યાને પ્રાર્થના કરી, તોપણ લક્ષ્મીજી જેમ દુષ્ટ આચરણવાળા માણસને પ્રયત્નથી પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ ધન આપતાં નથી તેમ તેણે પણ મને કાંઈ આપ્યું નહિ. આમ છતાં હું તેની છાયાની પેઠે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ઉતાવળથી તેની પાછળ ચાલ્યો. ત્યારે તેણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે હાર-કેયૂરિન્! (હાર તથા મુકુટ પહેરનાર રાજન્!) પુરુષ, અશ્વ તથા હાથીનું ભક્ષણ કરનાર રાક્ષસીના જેવી ક્રૂર હું ચાંડાળકન્યા છું. (માટે મારું અન્ન તમારે જમવા યોગ્ય નથી.) હે રાજન્! જેની અભિલાષા પૂરી થઈ નથી, એવાં ગામડાંનાં માણસો પાસે સુંદર સૌજન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેવી રીતે માત્ર યાચના કરવાથી તમને મારી પાસેથી ભોજનની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.' એ પ્રમાણે કહીને તે ચાલવા લાગી. તે પગલે પગલે ખેલ કરતી હતી, લતાકુંજમાં સંતાતી હતી અને કટાક્ષ આદિ લીલાઓથી પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવતી હતી. તે બોલી: 'તમે જો મારા પતિ થાઓ તો આ ભોજન હું તમને આપું; કારણ કે પામર મનુષ્ય સામાન્ય સ્નેહ વિના અર્થથી ઉપકાર કરતો નથી. સ્મશાનમાં જેવી રીતે ભૂત ફરે છે,

તેવી રીતે ચંડાળજાતિનો મારો પિતા આ વનમાં ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો પોતાના બળદથી ખેતી કરે છે. તેને માટે હું આ અન્ન લઈ જાઉં છું, પણ જો તમે મારા પતિ થાઓ, તો આ અન્ન હું તમને આપું; કારણ કે પોતાના વલ્લભ(પતિ) નું પ્રાણથી પણ પૂજન કરવું જોઈએ.' આવાં તેનાં વચન સાંભળી મેં તેને જવાબ દીધો કે, 'હે સુવ્રતે! હું તારો પતિ થઈશ. કયો માણસ આપત્તિમાં વર્ણ, ધર્મ તથા કુળના ક્રમનો વિચાર કરે છે?' મારાં આવાં વચન સાંભળીને પૂર્વે જેમ સ્ત્રીવેશધારી વિષ્ણુભગવાને અમૃતના કુંભમાંથી અર્ધા અમૃત ઈન્દ્રને આપ્યું હતું, તેમ તે કન્યાએ પોતાના ભાતમાંથી અર્ધો ભાત મને આપ્યો. તે ભાતનું ભોજન કરીને અને જંબૂફળના રસનું પાન કરીને મેં મોહયુકત ચિત્તથી તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લીધી. પછી વર્ષાઋતુની શ્યામ મેઘમાલા સૂર્યને ઢાંકી દે, તેમ તે શ્યામ વર્ણની કન્યાએ મને ઢાંકી દીધો; જાણે હું બહાર રહેલો પ્રાણ હોઉં તેમ તે મને હાથ પકડીને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ. ત્યાર પછી જેમ યાતના નરક પાસે જાય, તેવી રીતે તે દુષ્ટ આકૃતિ તથા દુષ્ટ આરંભવાળા તેમ જ પુષ્ટ શરીરવાળા અને ભય આપનારા પોતાના પિતાની પાસે ગઈ. પછી ભ્રમરમાં આસકત થયેલી ભ્રમરી જેમ પોતાના શબ્દથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે, તેમ મારામાં આસકત થયેલી તે કન્યાએ તે ચંડાળને મારા સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો અને કહ્યું કે, 'હે તાત! તમને રુચે તો આ માણસ મારો પતિ થાય.' એટલે તેણે કહ્યું કે, 'સારું.' પછી સૂર્યાસ્તસમયે જેમ યમરાજા પોતાના અનુચરને રજા આપે, તેમ તેણે પોતાના બળદને ઝાકળથી કપિલવર્ણની તથા ધૂળવાળી દિશામાં છોડી મૂકયા અને તે ચંડાળના વનમાંથી અમે આગળ ચાલ્યાં. ભૂત એક સ્મશાનમાંથી બીજા સ્મશાનમાં જાય, તેવી રીતે એક ક્ષણમાં સંધ્યાસમયે તે લાંબા વનમાંથી અમે તે ચંડાળના ઘર પાસે આવ્યાં. તે ચંડાળના ઘરમાં વાંદરા, કૂકડા તથા કાગડા વગેરે કાપીકાપીને વિભાગવાર રાખેલા હતા, ત્યાં લોહીથી છંટાઈ ગયેલા પૃથ્વીના ભાગમાં માખીઓ બણબણતી હતી. ત્યાં સૂકવવા માટે પાથરી રાખેલાં લીલાં આંતરડાં ઉપર પક્ષીઓ પડતાં હતાં અને ઘરના બગીચામાં ઊગેલાં લીંબુનાં ઝાડ ઉપર પક્ષીઓના શબ્દ થતા હતા. સુકાઈ ગયેલા ચરબીના પિંડોથી ભરાયેલી ઘરની બહારની છાજલી ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓ ત્યાં શોભતાં હતાં અને પાથરી રાખેલાં રુધિરવાળાં ચામડાંમાંથી ત્યાં લોહી ટપકતું હતું. બાળકના હાથમાં રહેલા માંસના પિંડા ઉપર માખીઓનો ગણગણાટ થતો હતો અને વૃદ્ધ તથા શ્રેષ્ઠ ચંડાળ બૂમો પાડતાં બાળકને ઠપકો આપતો હતો. આ પ્રમાણે પાથરેલાં શિરા તથા આંતરડાંથી ભયંકર એવા તે ચંડાળના ઘરમાં મેં પ્રવેશ કર્યો; માનો યમરાજાના અનુચરોનો ભૂતસમૂહ જેમાં મરણ પામેલા છે એવા જગતમાં પેઠા પછી તે નવા સસરાના ઘરમાં કદલીદળની પીઠ ઉપર અત્યંત આદરથી પાથરી આપેલા આસન ઉપર મેં સ્થિતિ કરી. મારી સાસુ આંખે કાણી હતી, તેણે 'આ મારો જમાઈ છે' એમ કહી મારો સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી વિશ્રાંતિ લીધા પછી કાળિયાર મૃગચર્મનું આસન કરી માણસ દુષ્કૃત ભોગવે, તેવી રીતે ચંડાલને યોગ્ય ભોજનનો મેં આહાર કર્યો. ત્યાર પછી અનંત દુ:ખનાં બીજરૂપ તથા મનોહર ન લાગે એવાં તેમનાં સ્નેહનાં સુંદર વચનો સાંભળ્યાં. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે આકાશ તથા નક્ષત્ર વાદળાંરહિત હતાં, ત્યારે ચંડાળના ઉત્સવને ઉચિત એવો મદ્ય તથા માંસનો સમારંભ કર્યો અને તેમને ઉચિત એવાં વસ્ત્ર અને વૈભવ સહિત તે ચંડાળે ભય આપનારી પોતાની કન્યાનો મારી સાથે વિવાહ કર્યો; માનો, કાળા પાપે નરકની ભયજનક યાતના આપી. આ વિવાહના ઉત્સવમાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે દુષ્કૃત્યના સમૂહ પોતે શબ્દ કરતા હોય, તેવી રીતે મહામદિરાના આસવથી મત્ત થયેલા ચંડાળો મનોહર સંગ્રામના શબ્દનો પણ તિરસ્કાર કરે, તેવી રીતે વિલાસથી મોટા

ભયજનક શબ્દો કરતા હતા. ૧—૭૨

खरभवभितो विनेदुरत्र प्रसृतमहामदिराश्रवाः श्वपाकाः । हतपटुपटहा विलासवंतः क्षयमिव दुष्कृतराशयो महांतः ॥ ७२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચાંડાલીવિવાહ' નામનો સર્ગ ૧૦૬-મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો*

ચંડાળદશામાં રાજાએ ભોગવેલાં દુઃખોનું વર્ણન

राजोवाच

बहुनात्र विमुक्तेन सोत्सवावर्जिताशयः ।
तदाप्रभृति तत्राहं संपन्नः पुष्टपुल्कसः ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યા: હે સભાજનો! હું તમારી પાસે વધારે શું કહું? પણ તે દિવસથી (ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ થયો ત્યારથી) ઉત્સવ સહિત વિવાહને લીધે મારું ચિત્ત તેમાં વશ થયું અને હું પણ એક મોટો ચંડાળ બન્યો. ઉત્સવની સાત રાત્રિ ગયા પછી તથા ક્રમે કરી આઠ માસ નીકળી ગયા પછી તે ચંડાળકન્યાને ઋતુપ્રાપ્તિ થઈ અને ત્યાર પછી તેને ગર્ભ રહ્યો. ત્યાર પછી જે વિપત્તિ દુઃખરૂપ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે, . તેણે એક દુઃખદાયી કન્યાને જન્મ આપ્યો અને તે કન્યા જેમ મૂર્ખ માણસની ચિંતા દિવસે દિવસે વધે તેમ વધવા લાગી. ત્રણ વર્ષ ગયા પછી તેણે એક અસુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. માનો દુર્બુદ્ધિને આશાનો પાશ વધારનાર 'અનર્થ' નામનો પુત્ર થયો. ત્યાર પછી એક પુત્રી આવી અને ત્યાર પછી પણ એક પુત્ર થયો. આવી રીતે તે વનમાં ચંડાળરૂપે હું મોટો કુટુંબી થયો. બ્રહ્મહત્યા કરનાર માણસ નરકમાં 'ચિંતા' નામની સ્ત્રીની સાથે ઘણી જાતની યાતના ભોગવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં મેં તે ચંડાળકન્યા સાથે ઘણાં વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યાં. જેમ વૃદ્ધ કાચબો પાણીના ખાબોચિયામાં લોટયાં કરે છે, તેમ ટાઢ, તડકો તથા પવનના ક્લેશથી પરવશપણે મેં તે વનમાં ફરવા માંડયું. સ્ત્રીની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી: તેથી મને શરીરમાં દાહ થતો હતો. આથી બધી દિશાઓ જાણે બળતી હોય, તેવી રીતે મને કષ્ટરૂપ જોવામાં આવી. મેં ઝાડની છાલનાં જૂનાં લૂગડાં પહેરી, ઘાસની ઇંઢોણી બનાવી, માથે સાક્ષાત્ દુષ્કૃત સમો લાકડાંનો ભારો ઉપાડયો. જૂથી બદબદતી, જીર્ણ થઈ ગયેલી, તૂટી ગયેલી અને દુર્ગંધ મારતી એક ચીંદરડીની લંગોટી મારીને મેં ધવલિકાના ઝાડ નીચે આશરો લઈને કંઈ વરસો કાઢી નાખ્યાં. હેમંતઋતુમાં દેડકો વનમાં ભમે તેમ હું કુટુંબનું પોષણ કરવા સારુ વનમાં ફરતો અને ટાઢને લીધે વનની ગુફામાં લીન થઈને બેસી રહેતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના ક્લેશરૂપી કલ્લોલથી અને તાપના વિસ્તારને લીધે જાણે ઝરતાં હોય તેમ મને નેત્રમાંથી આંસુને બહાને લોહીનાં ટીપાં પડવા માંડયાં. ભયંકર વનમાં પર્વતની તળેટીમાં કરેલી ઝૂંપડીમાં મેઘને લીધે ભયંકર એવી કંઈ રાત્રિઓ વરાહના માંસનું ભોજન કરીને મેં વિતાવી. એવી રીતે સર્વે બીજની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વર્ષાકાળ વીતી ગયા પછી બંધુઓનો સ્નેહ ન રહ્યો, નિરંતર ક્લેશ થવા લાગ્યો, સર્વત્ર શંકા થવા માંડી, એટલે ચિત્તના કૃપણપણાથી મેં કુટુંબ સહિત બીજા ચંડાળને ઘેર સ્થિતિ કરી. રાહુના દાંતથી ચંદ્રમા જેમ જર્જરિત થઈ જાય, તેમ ચંડાળીના ક્લેશથી ઉદ્વેગ પામેલા પ્રચંડ ચંડાળના તિરસ્કારોને લીધે મારું મુખ જર્જરિત થઈ ગયું. નરકમાં રહેનાર માણસોએ લાવીને વેચેલાં આંતરડાં હોઠથી ચાવે, તેવી રીતે દીપડાએ પીસી નાખેલી માંસની પેશીનું મેં હોઠથી ચર્વણ કર્યું. હિમાલયની ગુફામાં હેમંતઋતુનું હિમ તથા શિશિર ઋતુમાં ઝાકળના જળબિંદુના સમૂહ, વસ્ત્ર વિનાના શરીર ઉપર જાણે મૃત્યુએ મૂકેલાં બાણ હોય તેવી રીતે મેં સહન કર્યાં. હું ઘરડો હતો, છતાં પુણ્યના મૂળની પેઠે માર્ગમાં

* આ એકસોસાતમા સર્ગમાં લવણ રાજા ચંડાળને ઘેર સાઠ વર્ષ સુધી રહ્યો અને તેટલો લાંબો વખત ચંડાળને ઉચિત કૃત્યથી પોતાનું જીવન ગયું એ વાત સભા સમક્ષ કહેશે.

ક્ષીણ થઈ ગયેલાં ઝાડનાં મૂળ. મેં ઘણીવાર ખોદી નાખ્યાં. ચંડાળપણાને લીધે કોઈ માણસ મારો સ્પર્શ કરતું નહોતું. મારી સ્ત્રી ખરાબ હતી. ચંડાળની પેઠે લોકો પાસે હું કાલાવાલા કરતો હતો તથા સંપાદન કરેલા તેજની ક્ષતિ થવા માટે અરણ્યમાં શરાવલા(માટીના પાત્ર)માં રાંધેલા પદાર્થોનું હું આદરથી ભોજન કરતો હતો. જાણે મારું પોતાનું માંસ હોય તેમ હું બીજાઓ પાસેથી હરણ અને ઘેટાંનાં માંસ વેચાતાં રાખતો. એ પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી હું એ માંસ કાપીકાપીને ઉતારી લેતો અને તેમને લોઢાના પાત્રમાં પકાવતો. પછી જાણે હજારો જન્મોથી ઊભા થયેલા પાપ જેવા એ માંસને હું વધારે લાભ મેળવવા સારુ વિંધ્ય પર્વતની ચાંડાલભૂમિમાં વેચતો, અપવિત્ર, મળમૂત્રથી ભરેલું તથા વેચતાં બાકી રહેલું માંસ હું તે ચંડાળની ભૂમિમાં સૂકવવા માટે પાથરી રાખતો હતો. રૌરવ નરકમાં પડેલા માણસની પેઠે મારી અતિ દુર્દશા થયેલી હતી. વિંધ્ય પર્વતની ગાઢ ઝાડી મારું પોષણ કરનારી હતી અને સંધ્યાકાળ એ કંદમૂળ તથા માંસ ભેગું કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે, તોપણ હું તેનો દ્વેષી હતો. (સંધ્યા સમયે માંસ તથા કંદમૂળ ભેગું કરવાનો નિષેધ છતાં હું સંધ્યાસમયે પણ તે ભેગું કરતો હતો.) આવી જાતની સ્થિતિમાં મારી દૃષ્ટિએ કોદાળી એ મારો સાચો સ્નેહી—મિત્ર હતો. હું લાકડીઓ મારી મારીને કૂતરાં વગેરેને હાંકતો હતો અને દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં સ્ત્રીપુત્રાદિકને કોદરા વગેરે ગામડી અન્નોથી પોષતો હતો. પવનથી યુક્ત વરસાદનાં ઝાપટાંથી થતા સુકાયેલાં પાંદડાંનાં ખડખડાટવાળાં ઝાડ નીચે મેં વગડાના વાંદરાંની સાથે રાત્રિઓ વિતાવી. તે સમયે ટાઢથી મારા દાંત પણ કડકડતા હતા અને મને સોયની અણી જેવાં રુંવાટાં ઊભાં થતાં હતાં. ભૂખને લીધે મારું પેટ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, તેથી હું માંસના ટુકડા માટે વર્ષાઋતુમાં પડતાં મેઘનાં બિંદુનું મોતીના કણની પેઠે ગ્રહણ કરતો હતો. વનમાં ટાઢથી દાંત કડકડતા હતા. આંખ મીંચાઈ જતી હતી અને સ્ત્રીની સાથે સવારે કજિયો થતો હતો. કાળા મેસના જેવા મેલા શરીર વડે હું ભૂતના બંધુના જેવું આચરણ કરતો હતો અને હાથમાં બડિશ (માછલાં પકડવાનો કાંટો) લઈને હું નદીકાંઠે ફરતો હતો. કલ્પાંતસમયે જગતનો નાશ કરવા માટે પાશને ધારણ કરનાર યમરાજાની પેઠે મેં ઘણા દિવસ ઉપવાસ કરીને તરતમાં મારી નાખેલા મૃગના વક્ષઃસ્થળનું ભક્ષણ કર્યું. સ્મશાનમાં મારો વાસ હતો, રુધિરના પ્રેમમાં હું મત્ત હતો અને સ્મશાનનું બલિદાન તેમજ માંસ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થ ખાવામાં મને પ્રીતિ હતી. આથી માતાના સ્તનના દૂધ જેવું કાંઈક ઉષ્ણ અને તત્કાળ પ્રાપ્ત થયેલા રુધિરનું મેં પાન કર્યું. વૈતાલો જેમ ચંડિકાના ભયથી નાસી જાય, તેવી રીતે તે મારા ભયથી નાસી જતાં હતાં. સ્ત્રી-પુત્રમાં થતી આશા જેમ બંધનમાં વધારો કરે છે, તેમ મૃગ તથા પક્ષીઓના બંધન માટે હું વનમાં જાળ પાથરતો હતો. માયામય સૂત્રજાળથી મેં દિશાઓનાં પક્ષીને જર્જર કરી નાખ્યાં હતાં. આ મારી આવરદા દુરાચરણમાં ગઈ અને આવી જાતનાં દુષ્ટ કર્મમાં પણ મેં મારા મનને અવકાશ આપ્યો. વર્ષાઋતુની નદીની જેમ મારી આશા વૃદ્ધિ પામવા લાગી અને કરભ(સર્પનું ભક્ષણ કરનાર એક જાતના જનાવર)ના ભયથી સર્પ દૂર નાસી જાય, તેવી રીતે મારી બુદ્ધિ ચારે બાજુ દોડવા લાગી. સર્પ પોતાની કાંચળીનો ત્યાગ કરે તેવી રીતે મેં દેહમાંથી દયાનો ત્યાગ કર્યો. ઉનાળાના અંતે આકાશ કાળા મેઘનો અંગીકાર કરે, તેવી રીતે સુખથી ક્રોધરૂપી બાણનો વરસાદ કરનાર તથા દુષ્ટ શબ્દથી નાદ કરનાર ક્રૂરતારૂપી મેઘનો મેં અંગીકાર કર્યો, મારી પાસે નિરંતર વિકાસ પામનારી તથા નષ્ટ ન થનારી દુર્ગંધીનો લોકોએ ત્યાગ કર્યો. બાબોચિયાં જેવી રીતે દુષ્ટ મંજરીનો અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મેં આપત્તિનો અંગીકાર કર્યો હતો. અમુક કાળે અમુક

પદાર્થ ભોગવવો એવી નિયતિરૂપ નરકની પૃથ્વીમાં વૃષ્ટિથી ધાન્ય વધે છે તેવી રીતે મોહરૂપી વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામનારી દુષ્કર્મના બીજની મુઠ્ઠીઓ મેં વાવી દીધી હતી. ભૂત—પ્રાણીમાત્રમાં નિર્દય-પણાથી યમરાજ ફરે છે, તેવી રીતે હું હાથમાં જાળ લઈ વિંધ્ય પર્વતની ગુફામાં નિર્દયપણે મૃગના સમૂહમાં ફરતો હતો. શેષનાગ ઉપર જેમ ભગવાને શયન કર્યું હતું, તેમ વિવેકનો ત્યાગ કરી હું ચમરીના કંઠ ઉપર મસ્તકને વિશ્રાંતિ આપી શયન કરતો હતો. મારાં વસ્ત્રો અને ચરણો ચંચળ હતાં, હું રાડો પાડતો હતો તથા મારું શરીર ભૂખરું હતું. આથી તે શરીર જાણે ઝાકળથી ઢંકાયેલી વિંધ્યાચળની કોઈ જળમય ગુફા હોય તેવું જણાતું હતું. વરાહ જેવી રીતે પૃથ્વીને ધારણ કરે, તેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં ઘણીક જૂવાળી કંથા મેં મારી કાંધ ઉપર ધારણ કરી હતી. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી પ્રાણીનો દાહ થાય તેવી રીતે હું કલ્પના અગ્નિથી જગતનો નાશ કરતાર કાળની ગતિને અનુસરીને રહ્યો હતો. વિષયી પુરુષને જેમ ક્ષય વગેરે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા દુરાગ્રહી માણસને જેમ વેર તથા કલહરૂપી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તે ચંડાળાવસ્થામાં મારી સ્ત્રીએ સુખ—દુ:ખરૂપી સંતતિની ઉત્પત્તિ કરી. આવી રીતે જો કે હું રાજા(મારા પિતા)નો એકનો એક પુત્ર હતો, તોપણ સાઠ વર્ષ ચંડાળદશામાં મેં કાઢયાં. હે સભાસદો આવી રીતે કાળાંતર દુષ્ટ વાસનારૂપી બંધનની મને પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે ચંડાળદશામાં કોઈ સમયે હું બૂમો પાડતો હતો, વિપત્તિના સમયમાં રુદન કરતો હતો, ક્ષુદ્ર અન્ન ખાતો હતો અને એ હત્યારા ચંડાળવાસમાં રહેતો હતો. ૧—૪૮

आक्रुष्टमुद्घुरतरं रुदितं विपत्सु भुक्तं कदन्नमुषितं हतपक्कणेषु । कालान्तरं बहु मयोपहतेन तत्र दुर्वासनानिगडबन्धगतेन सभ्याः ॥४८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'આપદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો*

દુષ્કાળથી થયેલી દેશની દુર્દશાનું વર્ણન

राजोवाच

अथ गच्छति कालेऽत्र जराजर्जरितायुषि । तुषारपूर्णशष्पौघसमश्मश्रुभृते मयि ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યો : હે સભાજનો! એવી રીતે કેટલોક સમય ગયા પછી વૃદ્ધાવસ્થાથી મારું આયુષ્ય જર્જરિત થઈ ગયું અને મુખ ઉપરના કેશ ઝાકળથી ઘાસના સમૂહની પેઠે ધોળા થઈ ગયા. સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાં ઉપર પવન પડે તેવી રીતે મારે માથે કર્મરૂપી વાયુથી સુખદુ:ખરૂપી દિવસના સમૂહ પડવા લાગ્યા. રણસંગ્રામમાં જેમ બાણોનો સમૂહ આવે છે ને જાય છે તેમ સુખ, દુ:ખ, કલહ અને વધ વગેરે અયોગ્ય કાર્યો આવતાં હતાં અને જતાં હતાં. અનેક પ્રકારના વિકલ્પની કલ્પનારૂપી ઘૂમરીવાળું તથા સંકલ્પ—વિકલ્પરૂપી તરંગોના ભારવાળું ચિત્ત આકાશમાં નિરાધાર પક્ષી ભમે તેવી રીતે ભમવા લાગ્યું. ભ્રાંત થયેલો આત્મા ચલાયમાન ચિંતારૂપી ચક્રની પેઠે ભમવા લાગ્યો. સમુદ્રમાં જેમ ખડ તણાય, તેમ હું કાળ-રૂપી સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યો. આમ એકમાત્ર વિન્ધ્ય પર્વતમાં રહેતાં જનાવરોનો આહાર કરીને જીવનારો હું બે હાથવાળા ગધેડા જેવો હતો. અને મારાં વર્ષોનાં વર્ષો ત્યાં એ રીતે ચાલ્યાં ગયાં. શબને જેમ કંઈ સ્મરણ રહેતું નથી, તેવી રીતે 'હું રાજા છું' એ પણ મને સ્મરણ રહ્યું નહિ તથા પાંખ કપાયા પછી પર્વત જેવી રીતે સ્થિર થઈ રહ્યા હતા, તેવી રીતે મારું ચંડાળપણું સ્થિર થયું. તે સમયે સંસારમાં જેમ કલ્પનો અંત આવે, વનમાં જેમ દાવાગ્નિ આવે, સાગરનાં મોજાં જેમ કાંઠા પ્રત્યે આવે અને સુકાયેલાં ઝાડ ઉપર જેમ બાણ પડે, તેમ

* આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં લવણ રાજા તે ચંડાળની નિવાસભૂમિમાં રહેતો હતો, તેમાં અનાવૃષ્ટિથી પડેલા દુષ્કાળને લીધે દેશની દુર્દશાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પ્રપંચ ચંડાળના મંડળના નિવાસરૂપ એ વિંધ્યાચળના પ્રદેશમાં દુકાળ આવ્યો. એમાં અકાળ મરણો થતાં હતાં અને અન્ન, તૃણ, પત્ર અથવા જળ પણ મળતું નહોતું. તે દુષ્કાળમાં મેઘ વરસતો નહોતો તથા કોઈ સ્થળે વાદળાં નજરે ચડી પાછાં અદૃશ્ય થતાં હતાં. પવનની ગતિ પણ સૂક્ષ્મ અંગારાના કણથી મિશ્ર હોય એમ જણાતી હતી. ત્યારે ખરી ગયેલા પાંદડાંના ખડખડાટવાળી દાવાગ્નિના દાહવાળી તથા શૂન્ય થયેલી વનસ્થલીઓ જાણે ઘણા દિવસથી સંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાતું હતું. આવી જાતના અકાળ દુષ્કાળમાં દાવાનળ બળવા લાગ્યો, વનની ઘાટી ઝાડી સુકાઈ ગઈ અને ખડમય પૃથ્વીમાં રાખમાત્ર બાકી રહી. સર્વ માણસનાં અંગ ધૂળથી ધૂસર થઈ ગયાં. ભૂખથી માણસોના છેદ ઊડી ગયા અને તૃણ, અન્ન તથા જળનો નાશ થયો. આમ આખો દેશ જાણે વગડો થઈ ગયો. પ્રકાશ પામતી મૃગજળની નદીના જળમાં પાડાઓ આળોટવા લાગ્યા અને વનમાંથી વાયુથી થતા જળકણના સમૂહનો પ્રવાહ પણ હતો નહિ. જળનો શબ્દ સાંભળવાથી પણ માણસને આનંદ થતો હતો અને તડકાના અતિવિસ્તારથી જનસમૂહ ખેદ પામતો હતો. પાંદડાંનું ભક્ષણ કરવાથી પ્રથમ ક્ષોભ પામેલું જીવન પાછું સજીવન થતું હતું અને પોતાનાં જ અંગનાં બટકાં ભરવાને દાંત કડકડી રહ્યા હતા. લોકો ખેરના ઉગ્ર અંગારના સમૂહનું માંસના ભ્રમથી ભક્ષણ કરતા હતા તથા મંડક (એક જાતની ભક્ષ્ય વસ્તુ)ના ભ્રમથી વનના પથરાઓનું ભક્ષણ કરતા હતા. પ્રાણીમાત્રના સમૂહમાં માતા, પુત્ર તથા પિતા ભેગાં થઈને બેઠાં હતાં અને વનમાં બોલતાં ગીધના શબ્દમાં સારિકાનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો. પરસ્પરનાં અંગ કપાવાથી પૃથ્વી લોહીથી છંટાઈ ગઈ હતી. અને 'સિંહ ખાઈ જશે' એવા ભયથી મદોન્મત્ત હાથી પણ ભૂખ્યા ફરતા હતા. 'એક સિંહ બીજાને ખાઈજશે' એવા ભયથી ગુફામાં એક સિંહના ભ્રમણથી પણ ભય જણાતો હતો અને પરસ્પરની હિંસા કરવામાં તત્પર થયેલા લોકો પણ મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા. પાંદડાં વિનાના વૃક્ષ ઉપર પ્રૌઢ અંગારા જેવો વાયુ ઊડતો હતો અને લોહીનું પાન કરવાને આસક્ત થયેલાં બિલાડાં આદિ ધાતુવાળી પૃથ્વીને ચાટતાં હતાં. જ્વાળારૂપી મેઘના ઘટાટોપમાં ઘુમરીવાળો વનનો પવન ફૂંકાતો હતો અને સર્વ સ્થળમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિને લીધે જંગલ પિંગળાવર્ણનું થઈ ગયું હતું. બળી ગયેલા અજગરવાળી કુંજમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને ઝાડીમાં પુષ્ટતા જણાતી હતી. તેથી પવનથી પ્રસરેલી જ્વાળાઓને લીધે આકાશ સંધ્યાસમયનું હોય એવું જણાતું હતું. ચારે બાજુ ઊડતી રાખને લીધે તે જાણે દંડ વિનાના છત્રમંડળ હોય એમ જણાતું હતું. સ્ત્રી તથા પુરુષો પાસે તેમનાં નાનાં બાળકો રડો પાડતાં હતાં. પુરુષના સમૂહ પોતાના દાંતથી શબનાં બટકાં ભરતા હતા અને માંસના ગંધને લીધે ઉતાવળથી ખાવા જતાં પોતાની જ આંગળી મોંમાં કરડાઈ જતી હતી. આકાશમાં ઊડતા ઘાટા ધુમાડાની કાંતિમાં લીલી પાંદડાંવાળી લતાની શંકા પ્રાપ્ત થતી હતી. આકાશમાં ઊડતાં ગીધોનાં મુખમાં રહેલાં ઊંબાડિયાં વિષે માંસનો ભ્રમ થતો હતો. એકબીજાએ ભાંગી નાખેલા અંગવાળા લોકોની દોડાદોડથી આકુળતા જણાતી હતી. પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં લોકોનાં હૃદય તથા ઉદર ચિરાઈ જતાં હતાં. ત્યાં મોટી ગુફામાં પ્રવેશ કરતા પવનના શબ્દ જેવો ભયંકર દાવાનળનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ભયભીત થયેલા અજગરના ફૂંફાડાથી અંગારાવાળાં વૃક્ષો પડી જતાં હતાં. આ પ્રમાણે તે વિંધ્યદેશની પૃથ્વીમાં અકાળ દુષ્કાળ પ્રાપ્ત થયો હતો અને સાથે તપતા બાર સૂર્યથી બળી ગયેલા જગતનું અનુકરણ કરતો હતો. પ્રકાશ પામતા અગ્નિને લીધે વૃક્ષના સમૂહ જટાવાળા લાગતા હતા અને તેમના ઉપર વ્યાપી વળેલા પવનના પ્રસરવાથી લોકો પીડા પામતા હતા તેથી તે દેશ જાણે શનિશ્ચરને બળવાનું,

તપવાનું તથા રમવાનું સ્થાન હોય એવો જણાતો હતો. ૧—30

ज्वलदनलजटालवृक्षखंडप्रसरमरुत्प्रसरावनुन्नलोकः । ज्वलनतपनभास्करात्मजानां रमणगृहानुकृतिं जगाम देशः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'અકાંડવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૦૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૯ મો*

પુત્રના દુઃખથી રાજાનું ચિંતામાં પડવું અને પ્રબોધ

राजोवाच

तस्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।
अकालोल्बणकल्पान्ते नितान्तं तापदायिनि ॥ १ ॥

રાજા બોલ્યો : હે સભ્યો ! આવી રીતે દૈવની પ્રતિકૂળતાથી નિરંતર તાપ આપનાર પ્રલય સમાન અકાળ દુષ્કાળની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. તે સમયે શરદઋતુમાં જેવી રીતે મેઘ ચાલ્યો જાય તેવી રીતે કેટલાક માણસો તે દેશનો ત્યાગ કરી પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા સંબંધીઓ સહિત બીજા દેશમાં ચાલ્યા ગયા. દેહના હાથ—પગ વગેરે અવયવો દેહથી જુદા પડતા નથી, તેમ જે લોકો તે દેશનો ત્યાગ કરીને બીજા દેશમાં ન ગયા, તેમનો વનમાં કપાઈ ગયેલા ઝાડની પેઠે તે સ્થળે નાશ થયો. પાંખો આવ્યા પહેલાં માળામાંથી નીકળેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાંને બીજાં જનાવર મારી નાખે છે, તેવી રીતે પોતાના મંદિરમાંથી બહાર નીકળેલા કેટલાક લોકોનો વ્યાઘ્ર વગેરે જનાવરોએ નાશ કર્યો. અગ્નિમાં પતંગિયાં પડે તેવી રીતે કેટલાક લોકો અગ્નિમાં પડીને બળી મૂઆ અને પર્વત ઉપરથી પડેલા પથ્થરની પેઠે કેટલાક લોકો મોટા ખાડામાં પડયા. તે સમયે હું મારા ચંડાળ સસરાનો તથા તે દેશનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રી—પુત્ર વગેરે મારા કુટુંબને સાથે લઈને બીજા દેશમાં જવા માટે નીકળ્યો. માર્ગમાં પવન, અગ્નિ, વ્યાઘ્ર વગેરે જનાવર તથા તક્ષક વગેરે સર્પોથી તેમ જ મૃત્યના ભયથી શરીરને બચાવીને મેં સ્ત્રી સહિત ચાલવા માંડયું. જાણે રૌરવનરકમાંથી બહાર નીકળ્યો હોઉં, તેમ હું તે દુષ્કાળવાળા દેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી મેં ભયંકર અનર્થરૂપ એવાં છોકરાંને એક તાલના વૃક્ષ તળે કાંધ ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યાં. ત્યારે મને ઘણો થાક લાગ્યો હતો, તેથી દીર્ઘ દાવાનળથી તપી ગયેલો પાણી વિનાનો દેડકો જેમ કમલિનીના મૂળ નીચે વિશ્રાંતિ લે, તેમ મેં તે વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ લીધી. પછી તે ચંડાળકન્યા બે છોકરાંને પોતાની બાથમાં લઈને ઝાડની નીચે શીળી છાંયમાં વિશ્રાંતિથી સૂતી હતી. તે સમયે 'પૃચ્છક' નામનો સૌથી નાનો પુત્ર મારી પાસે હતો. તેના ઉપર અમને ઘણો સ્નેહ હતો. તે મુગ્ધ હતો. તેણે દીનપણાથી પોતાની આંખમાં અશ્રુ લાવીને મને કહ્યું કે, 'હે તાત! આ સમયે મને ખાવા સારુ માંસ અને પીવા સારુ રુધિર આપો. આવી રીતે વારંવાર બોલતાં બોલતાં અને ભૂખથી ચીસો પાડતાં પાડતાં તે પુત્ર મરવા જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રને મેં ઘણી વાર કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! માંસ નથી,' તોપણ તેની દુર્ગતિ હોવાથી 'માંસ આપો.' એમ આગ્રહથી તેણે મને કહ્યું. ત્યાર પછી પુત્રના સ્નેહથી મૂઢપણાને લીધે તથા દુઃખના અતિભારને લીધે મેં તેને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! મારું માંસ પકવીને તું ખા.' આ પ્રકારનું મારું વચન પણ તેણે અંગીકાર કર્યું અને કહ્યું કે, 'આપો.' આવી રીતે તે પુત્રને કંઈ ખોરાક નહોતો મળ્યો, તેથી ભૂખને લીધે તેની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. તે મને વારંવાર આલિંગન કરતો હતો. તેથી સર્વ દુઃખ મટાડવા માટે સ્નેહ અને કરુણામાં હું મોહ પામ્યો હતો. એટલે તે પુત્રની આપત્તિ જોઈને મને અતિ દુઃખ થયું. મારાથી તેની તીવ્ર વેદના સહન થઈ નહિ, તેથી તે પુત્ર માટે મરવાનો મેં મારા અંતઃકરણમાં નિશ્ચય

* આ એકસોનવમા સર્ગમાં લવણ રાજાએ ચંડાલાવસ્થામાં પોતાનાં સ્ત્રી—પુત્ર સહિત દુષ્કાળયુક્ત દેશમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પોતાના પુત્રની આપત્તિ જોઈ ચિતામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી; તેવામાં તે જાગ્રત થયા અને પોતાના સભ્ય સાથે સંવાદ કર્યો એટલી કથા કહેવાશે.

કર્યો. તે સમયે વનમાંથી કાષ્ઠ ભેગાં કરીને મેં ચિતા રચી અને તે ચિતા પણ 'ચટચટ' એવા શબ્દથી જાણે મારી ઈચ્છા કરતી હોય એમ બળતી હતી. એ ચિતામાં હું મારો દેહ નાખું છું, તેટલામાં તો આ સિંહાસન ઉપરથી હું વેગથી ચલાયમાન થયો અને તૂરીના તથા જયજયકારના શબ્દથી તમે મને જાગ્રત કર્યો. આવી રીતે આ ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસે અજ્ઞાનથી જેવી જીવની દશા થાય, તેવી રીતે ઘણી દશાવાળો મને મોહ પમાડયો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આવી રીતે ઘણા તેજથી યુકત તે લવણરાજા પોતાની સભામાં વાત કહે છે, એટલી વારમાં તો ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી વિસ્મયથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળા સભાસદોએ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સભાસદો બોલ્યા: હે દેવ! આ ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ નથી, કારણ કે તેને ધનની ઈચ્છા નથી, પરંતુ સંસારસ્થિતિનો બોધ કરનારી આ કોઈ દૈવી માયા છે, એમ તમે સમજો. આ માયામાં સંસાર મનના વિલાસરૂપ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સર્વ શકિતમાન વિષ્ણુનું વિલાસરૂપી મન છે, તે જ જગત છે. સર્વશકિતમાન વિધિની હજારો પ્રકારની વિચિત્ર શકિત છે, તેથી વિવેકવાળું મન પણ માયા વડે મોહ પામે છે. સર્વ લોકનાં વૃત્તાંતને જાણનાર આ રાજા કયાં! અરે, સાધારણ માણસની મનોવૃત્તિને યોગ્ય આ હમણાંનો સંભ્રમ કયાં! મનને મોહ પમાડનારી આ સર્વ માયા ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસની ઈચ્છાથી થયેલી નથી. કારણકે ઈન્દ્રજાળ કરનાર સર્વ માણસો પોતે ધન મેળવવા માટે સર્વ ચેષ્ટા કરે છે, પણ કેવળ લોકને ભમાવવા માટે જ ચેષ્ટા કરતા નથી. આવેલો માણસ જો ઈન્દ્રજાળ કરનાર હોય, તો આપણી પાસેથી તે પ્રયત્નથી દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે, પણ તે આવી રીતે અંતર્ધાન થઈ જાય નહિ. (માટે તે શું હશે?) એવી જાતના સંદેહમાં અમે સર્વ ડૂબી ગયા છીએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ વૃત્તાંત જ્યારે લવણરાજાની સભામાં બન્યો, ત્યારે હું પોતે તે સભામાં હાજર હતો. તેથી મેં આ જે તમારી પાસે વાત કરી છે, તે મારી નજરની જોયેલી વાત છે પણ કોઈની પાસેથી મેં તે સાંભળીને કરી નથી. આમ હે મહાત્મન્! અનેક પ્રકારની કલ્પનાથી જેનું અંગ વૃદ્ધિ પામ્યું છે એવું મન જ આ જગતમાં વિસ્તાર પામીને સર્વોત્કર્ષપણે રહ્યું છે. માટે એ મન શાંતિ પામીને પરમાત્મારૂપ થશે, ત્યારે તમે પરમ પવિત્ર પદવીને પ્રાપ્ત થશો. ૧—૩૧

इति बहुकलनाविवर्द्धिताङ्गं जयति चिरं विततं मनो महात्मन्। शममुपगमिते परस्वभावे परममुपैष्यसि पावनं पदं यत्॥ ३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચંડાલત્વવ્યપગમ' નામનો સર્ગ ૧૦૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો*

મનનો વૈભવ તથા તેની શાંતિ

वसिष्ठ उवाच

परमात्कारणादादौ चित्त्वेत्यपदपातिनी।
कलनापदमासाद्य कला कलिलतां गता॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પરમ કારણરૂપ સ્વ-સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ત ચિંતવન કરવા યોગ્ય પદાર્થનું ચિંતવન કરે છે, એમ ચિંતવન કરવાથી તે કલના(કલ્પના) નામને ધારણ કરે છે. આમ એ ચિત્ત (ચૈતન્ય) અનેક પ્રકારનાં રૂપના વિચિત્રપણાથી કલુષપણાને પામ્યું છે. હવે ચૈતન્ય વસ્તુત: અસત્ અજ્ઞાનમાંથી ઊપજવાને લીધે સર્વથા મિથ્યારૂપ અને પ્રથમ ન હોવા છતાં પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલા તે જુદા જુદા પદાર્થના જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપ મોહમાં સંકલ્પ—વિકલ્પાત્મક મનરૂપ તુચ્છપણાને પામીને મૂંઝાય છે. મનોવૃત્તિ અસત્ તથા મ્લાન છે; બાળક જે પ્રમાણે ભૂતનો વિસ્તાર કરે છે, તે પ્રમાણે તે હજારો દોષથી દુ:ખનો વિસ્તાર કર

* આ એકસોદસમા સર્ગમાં મનોવૈભવના વર્ણનથી મનની શાંતિનો ઉપાય કહેવામાં આવશે.

છે. કલંકવાળી અસત્ મનોવૃત્તિ દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે, તો વાસનાક્ષય થયા પછી નિષ્કલંક થયેલી મનોવૃત્તિ સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ મહાદુઃખનો નાશ કરે છે. તે દૂરના પદાર્થને પાસે લાવે છે તથા પાસેના પદાર્થને દૂર લઈ જાય છે; આમ બાળક જેમ રમકડાંને વિષે નાચે છે, તેમ મન ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં નાચે છે. માર્ગમાં ચાલનાર મુગ્ધ વટેમાર્ગુને દૂરથી ઝાડનું ઠૂંઠું પણ પિશાચરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનીને અભયમાં પણ ભય લાગે છે. મદોન્મત્ત માણસ આખા ભૂતળને ભમતું જુએ છે, તેવી રીતે કલંકથી મલિન થયેલું મન મિત્રમાં પણ શત્રુની શંકા કરે છે. માણસનું મન આકુળ હોય છે ત્યારે ચંદ્રબિંબમાં પણ વજ્રની શંકા થાય છે અને અમૃતનું પણ વિષના ભાવથી ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય, તો તે પણ વિષનું કામ કરે છે. સ્વપ્નમાં થયેલી જાગ્રત દશા જેમ સત્ય લાગે છે, તેમ વાસનાયુક્ત માણસનું ચિત્ત અસત્ જેવા ગંધર્વ—નગરને પણ સત્‌રૂપે જુએ છે. વાસના એ જ જંતુના મનને મોહનું કારણ છે, માટે તે વાસનાને મૂળમાંથી કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. વાસનારૂપી જાળથી ખેંચાયેલો મનરૂપી હરિણ સંસારરૂપી વનની ઝાડીમાં અત્યંત પરવશપણાને પામે છે. વાદળાં વિનાના આકાશમાં જેમ સૂર્ય પ્રકાશ પામે છે, તેમ જે માણસ વિચાર કરીને વાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે માણસને વિષે આત્મા પ્રકાશે છે, એટલા માટે દેહ નહિ પણ મન છે તે જ નર છે એમ તમે સમજો; કારણ કે દેહ જડ છે અને મન જડ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી. મન વડે જે કર્યું તે જ કર્યું અને મન વડે જેનો ત્યાગ કર્યો તેનો જ ત્યાગ થાય છે. આ સમગ્ર જગત તથા ભૂમંડળ મનોમાત્ર છે. મન એ જ આકાશ, મન એ જ પૃથ્વી તથા મન એ જ વાયુ છે. અગ્નિમાં તેજ તથા સૂર્યમાં પ્રકાશ વગેરે જે જે ધર્મ છે, તે મનથી કલ્પિત છે. એટલે કે સૂર્ય વગેરેમાં પ્રકાશાદિ ધર્મ નથી, એક મનમાં ભાવના થાય છે, તો તે પ્રકાશ મટી જાય છે. જે માણસનું મન મોહ પામે છે, તે જ માણસ મૂઢ કહેવાય છે; પણ શરીરનો મોહ થયા પછી 'શબ મૂઢ છે' એમ કોઈ કહેતું નથી. મન જ્યારે જુએ છે ત્યારે નેત્ર થાય છે, મન જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે શ્રવણ (કાન) થાય છે, સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે ત્વચાઈન્દ્રિય થાય છે, સૂંઘે છે ત્યારે નાસિકા થાય છે અને રસ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે રસના-(જીભ) ઈન્દ્રિય થાય છે. આ પ્રમાણે જેમ નાટકમાં રહેલો નટ બહુ વેશ ધારણ કરે છે તેમ દેહમાં મન વૃત્તિઓ વિષે બહુ વેશ ધારણ કરે છે. મન લઘુ પદાર્થને દીર્ઘ કરે છે. સત્યમાં અસત્યપણું કરે છે, કડવા પદાર્થમાં મધુરતા કરે છે અને શત્રુમાં મિત્રતા કરે છે. માણસને ચિત્તવૃત્તિમાં જેવો પ્રતિભાસ થાય છે, તેવો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે અને પ્રતિભાસને લીધે જ સ્વપ્નથી આકુળ ચિત્તવાળા હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રિ બાર વર્ષની થઈ પડી હતી. ઈન્દ્રદ્યુમ્નરાજા* બ્રહ્મલોકમાં ગયા ત્યારે તેમને ચિત્તના પ્રભાવથી એક મુહૂર્તમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો હતો. પ્રાતઃકાળમાં જેને રાજ્ય મળવાનું છે એવા બંધીવાનને (પ્રાતઃકાળે રાજ્ય મળશે એવી મનમાં આશા હોવાથી) બંધન પણ સુખરૂપ થાય છે; તેવી રીતે સારી મનોવૃત્તિ વડે રૌરવનરક પણ સુખરૂપ થઈ પડે છે. મોતીના હારમાંથી એક દોરો બળી જાય છે, ત્યારે બધાં મોતી વીંખાઈ

* ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજાને 'રેવતી' એ નામની એક પુત્રી હતી. તેનું લગ્ન કરવા માટે તેનો સંબંધ કયા રાજાની સાથે કરવો, એ પૂછવા માટે ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ત્યાં બ્રહ્માની પાસે ગાન થતું હતું, તેથી એક મુહૂર્ત ઊભા રહી, ગાન થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્માને પોતાની પુત્રીના લગ્ન સંબંધી સલાહ પૂછી ત્યારે બ્રહ્માએ ઉત્તર દીધો કે 'તમે અહીં એક મુહૂર્ત ઊભા રહ્યા તેટલી વારમાં તમારા દેશમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો, તેથી તમે મનમાં સંકલ્પ કરેલા સર્વ રાજાઓનો નાશ થયો છે; માટે તમારી પુત્રી હવે ભૂતળમાં બળભદ્રજીનો જન્મ થયો છે, તેમને પરણાવજે.' આ કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

જાય છે, તેવી રીતે એક મન જીતવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયો જિતાય છે. બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે રહેનાર, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, સર્વત્ર સમાન, સૂક્ષ્મ અને સર્વ ભાવમાં રહેનાર સાક્ષીભૂત, ચિત્‌શકિતરૂપ તે પોતાની સત્તાથી વાણી વગેરે સર્વ ક્રિયાથી શૂન્ય છે. હે રામ! તેને પણ મન દેહ સમાન જડ બનાવી તેની અંદર કામસંકલ્પ વગેરે ભ્રાંતિની તથા બહાર પર્વત, નદી, આકાશ અને સમુદ્ર વગેરેની કલ્પના કરી વ્યર્થ ભમાવે છે. મન વિવેકવાળું હોય તોપણ તે (મન) પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુ જો કે સારી ન હોય, તોપણ તેને અમૃત સમાન મધુર બનાવે છે તથા સારી અમૃત સમાન વસ્તુ હોય તોપણ તેને વિષતુલ્ય બનાવે છે. એવી રીતે સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થવાથી જેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, તેવા માણસનું મન ઉપર પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી પોતાને યોગ્ય આકાર તથા રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વવેત્તાનું મન એ પ્રમાણે કરતું નથી. ચૈતન્યશકિતથી સ્ફુરણા પામેલું મન સ્પંદને વિષે વાયુપણાને પામે છે, પ્રકાશમાં પ્રકાશપણાને પામે છે, દ્રવપદાર્થમાં દ્રવપણાને પામે છે, પૃથ્વીમાં કઠિનતાને પામે છે અને શૂન્યદૃષ્ટિમાં શૂન્યતાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચિત્‌શકિતથી ઈચ્છા પ્રમાણે મનની સ્થિતિ થાય છે. દેશ—કાળ વિના પણ મન શુક્લને કૃષ્ણ કરે છે તથા કૃષ્ણને શુક્લ કરે છે. માટે આ મનની શકિત જુઓ. માણસનું મન જ્યારે બીજી વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તે ભોજન કરતો હોય અને પીરસેલા પદાર્થનું જીભથી ચર્વણ કરતો હોય, તોપણ તે પદાર્થના સ્વાદની તેને ખબર પડતી નથી. મન વડે જે પદાર્થ જોયો તે જ ખરેખર જોયો કહેવાય; પણ મનથી ન જોયેલો પદાર્થ જોયો કહેવાય નહિ; કારણ કે અંધકારમાં જોયેલા પદાર્થની પેઠે મને ન જોયેલા પદાર્થના રૂપની ખબર પડતી નથી. ઈન્દ્રિય વડે મન દેહવાન છે તથા મન વડે ઈન્દ્રિયો દેહવાન છે. એવી રીતે મન તથા ઈન્દ્રિયોનું પરસ્પર સરખાપણું છે, તોપણ મનમાંથી ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલી છે, પણ ઈન્દ્રિયોમાંથી મન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી મનની ઉત્કૃષ્ટતા છે. ચિત્ત અને શરીર જોકે અત્યંત ભિન્ન છે, તોપણ જે મહાત્મા તેની એકતા (એટલે બંને જડ છે એમ) માને છે, તે પંડિતો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ફૂલોથી ગૂંથેલા અંબોડાવાળી અને વિલાસથી સુંદર કટાક્ષો કરતી કોઈ સુંદરી આલિંગન કરે, તોપણ મન વિનાના માણસને ભીંતની પેઠે તે કંઈ પણ વિકાર કરી શકતી નથી. 'વીતરાગ' નામના કોઈ મુનિ ધ્યાનસ્થ હતા, તે સમયે વનમાં રાક્ષસ તેમનો હાથ ચાવી ગયો, તોપણ મુનિને તેની ખબર પડી નહિ. મુનિની અભ્યાસ વડે દૃઢ કરેલી મનોભાવના દુ:ખને સુખરૂપ કરવાને તથા સુખને દુ:ખરૂપ કરવાને સહજમાં સમર્થ થાય છે. માણસનું મન જ્યારે અન્ય વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તેની પાસે પ્રયત્નથી કહેવાતી કથા પણ પરશુથી કાપેલી લતાની પેઠે કપાઈ જાય છે. (એટલે કે મારી પાસે શું વાત કરી તેની પણ તેને ખબર પડતી નથી.) મન જ્યારે પર્વત ઉપર ચડે છે, ત્યારે શુભ્ર આકાશમાં પણ તેને ગુફાની ભ્રાંતિથી દુ:ખનો અનુભવ થાય છે. મનના ઉલ્લાસરૂપી સ્વપ્નમાં આકાશના જેવા વિસ્તારવાળા હૃદયને વિષે પ્રત્યક્ષ જણાતા પર્વતો પણ પોતપોતાનું કામ કરવાને સમર્થ થાય છે. ચલિત થયેલો સમુદ્ર મોજાંનો વિસ્તાર કરે છે, તેવી રીતે વિક્ષેપવાળું મન પોતાને વિષે પર્વત તથા નગરની પંકિતનો વિસ્તાર કરે છે. સમુદ્રની અંદર રહેલા જળમાં જેવી રીતે તરંગ તથા મોજાં રહેલાં છે, તેવી રીતે દેહની અંદર રહેલા મનમાં સ્વપ્નરૂપ પર્વત તથા નગરની પંકિત રહેલી છે. પત્ર, લતા, પુષ્પ તથા ફળ એ જેમ અંકુરનાં છે, તેવી રીતે જાગ્રત તથા સ્વપ્નના ભ્રમો એ મનના છે. સુવર્ણની પ્રતિમા સુવર્ણથી જુદી નથી, તેવી રીતે જાગ્રત તથા સ્વપ્નની ક્રિયા મનથી ભિન્ન છે. જળધારા, જળકણ, મોજાં તથા ફીણ એ જેમ આકાશમાં જણાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાના

વૈભવ ચિત્તમાં જણાય છે. નટ જેમ અનેક પ્રકારના વેશનો અંગીકાર કરે છે, તેમ શૃંગાર વગેરે રસના આવેશથી ચિત્તવૃત્તિ સ્વપ્ન તથા જાગ્રત દશાના વૈભવનો અંગીકાર કરે છે. લવણરાજાને મનના પ્રતિભાસથી ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ બ્રહ્માંડ મનના મનન માત્ર છે. મનમાં જેવું જેવું સંવેદન થાય છે, તેવા તેવા અનુભવ થાય છે; માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. અનેક પ્રકારનાં નગર, નદી તથા પર્વતના રૂપને પામીને, મન જાગ્રત તથા સ્વપ્નમય એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે. લવણરાજાની પેઠે મનના પ્રતિભાસથી દેવતામાંથી દૈત્યપણું તથા હાથીમાંથી પર્વતપણું પમાય છે. જેવી રીતે નરપણામાંથી નારીપણું તથા પિતામાંથી પુત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે મન સંકલ્પથી ઇચ્છિત પદાર્થપણાને પામે છે. મરણ તથા જન્મ પણ સંકલ્પથી જ થાય છે અને મનના ઘણા અભ્યાસથી શૂન્ય આકાર પણ જીવપણાને પામે છે. મનનથી જેમાં મોહવાળી વાસના પ્રાપ્ત થયેલી છે, એવું મન સુખ, દુઃખ, ભય તથા અભયરૂપ જન્મસ્થાનને પામે છે. તલમાં જેવી રીતે તેલ રહેલું છે, તેવી રીતે સુખ અને દુઃખ મનમાં રહેલાં છે અને દેશકાળને લીધે તેમાં વધઘટ થાય છે. તલને દબાવવાથી તેમાંથી તેલ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે મનને મનના સંગથી સુખ—દુઃખ સ્પષ્ટ જણાય છે. હે રામ! સંકલ્પ જ દેશકાળના નામથી વ્યવહાર કરે છે અને તે સંકલ્પ જ દેશકાળનું કારણ છે. શાંત થવું, ઉલ્લાસ થવો, જવું—આવવું, આનંદ થવો અને નાચવું—એ સઘળું મનરૂપી શરીરનો સંકલ્પ સિદ્ધ થવાથી જ થાય છે. સતી સ્ત્રી અંતઃપુરના આંગણામાં વિહાર કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પથી કલ્પેલા અનેક પ્રકારના તરંગોથી મન દેહમાં વિહાર કરે છે. જે મનુષ્ય પોતાના મનને વિષયોના અનુસંધાનમાં જરા પણ અવકાશ આપતો નથી, તે માણસનું મન જેમ હાથી પોતાના બંધનસ્થાનમાં સ્થિર થઈને રહે છે, તેમ સ્થિર થાય છે. રણસંગ્રામમાં સ્તંભનાસ્ત્રથી શત્રુ જેમ ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેમ જે માણસનું મન ચલાયમાન થતું નથી, તેને જ ખરેખર પુરુષ સમજવો અને બાકીના કાદવના કીડા છે એમ સમજવું. હે રામ! જે માણસનું મન ચપળ ન થતાં એક સ્થળે સ્થિર રહે છે, તે માણસની ધ્યાનથી ઉત્તમ પદવીને પામે છે. મંદરાચળ સ્થિર થવાથી ક્ષીરસાગર સ્થિર થયો હતો, તેવી રીતે મન નિયમમાં રાખવાથી સંસારના વિભ્રમ શાંત થાય છે. ભોગ તથા સંસારના વિભ્રમથી જેટલી જેટલી મનની વૃત્તિઓ છે, તે સર્વે સંસારરૂપી વિષવૃક્ષનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. મદ અને મોહથી મંદ થયેલા પુરુષરૂપી દુષ્ટ ભ્રમર, સંસારરૂપી દુષ્ટ નદીમાં તણાતાં ચિત્તરૂપી કમળમાં વીંટાય છે અને જડતાના પ્રવાહરૂપી જળના વેગમાં, વાયુની ઘૂમરીની પેઠે, પ્રબળ ચિંતાથી વીંટાઈ જઈને, તે પોતાના દેહ સહિત ચિંતારૂપી ચક્ર સમાન ઘૂમરીમાં પડે છે. ૧—૬૭

चित्तं चलत्कुवलयं वलयंत एते मूढा महाजडजवे मदमोहमंदाः। आवर्तवर्तिनि विलूनविशीर्णचिंताचक्रभ्रमे पुरुषदुर्भ्रमराः पतंति ॥६७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'મનનો વૈભવ તથા તેની શાંતિ' નામનો
સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો*

ચિત્તને જીતવાનો ઉપાય અને ચૈતન્ય સાથે એકાગ્રતા

वसिष्ठ उवाच

अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्साया महौषधम्। स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि स्वादु सुस्वादु निश्चितम् ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ ચિત્તરૂપી મોટા વ્યાધિની ચિકિત્સાનું સ્વાધીન તથા સ્વાદિષ્ટ ઔષધ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. બાહ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીને (નિજાત્મા માત્રાકાર વૃત્તિ-

* આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમાં પ્રયત્નથી મનપસંદ વસ્તુનો તથા અહંતા—મમતાનો ત્યાગ કરીને ચિત્તના જયનો ઉપાય તથા ચૈતન્યની સાથે એકાગ્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ની ધારારૂપી) પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રયત્ન વડે ચિત્તરૂપી ભૂત જિતાય છે. જે માણસ મનપસંદ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને રાગદ્વેષ વગેરે ચિત્તના રોગથી શૂન્ય થઈને રહે છે, તે માણસ જેમ દાંત વિનાના હાથીને દાંતવાળો હાથી જીતે તેમ મનને જીતી શકે છે. એટલા માટે ચિત્તરૂપી બાળકને અવસ્તુમાંથી બહાર કાઢી પોતાના સંવેદનરૂપી પ્રયત્નથી વસ્તુમાં જોડવો તથા બોધ કરવો. હે મુનિ! શીતળ લોઢું ઊના (તપાવેલા)લોઢાને કાપી નાખે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ધીરજવાન અને શાંત ચિત્ત વડે ચિંતાથી તપી ગયેલા ચિત્તને કાપી નાખવું. બાળકને જેવી રીતે લાલન તથા ભય વગેરે ઉપાયથી સારે માર્ગે જોડવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળકને પણ સારે માર્ગે જોડી શકાય છે. એમાં શું દુષ્કર છે? એટલા માટે સંસારમાં આસક્ત થયેલા મનને પોતાના પુરુષાર્થથી, ઘણા ઉદયને આપનાર સત્કર્મમાં ચિદાત્માની સાથે જોડી દેવું. પોતાને સ્વાધીન, એકાંત, હિતરૂપ તથા પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં વૈરાગ્યવાળું મન જેને દુષ્કર થયું; તેવા પુરુષરૂપી કીડાને ધિક્કાર છે. મલ્લ જેવી રીતે યુદ્ધમાં બાળકને શ્રમ વિના જીતે છે, તેવી રીતે વિષયમાં આસક્ત થયેલા મનને, બ્રહ્મરૂપ ભાવના કરવાથી તે શ્રમ વિના જિતાય છે. એ પ્રમાણે પુરુષાર્થરૂપી પ્રયત્નથી ચિત્ત જિતાય છે અને ચિત્ત જિતાયા પછી પ્રયત્ન વિના બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાને સ્વાધીન તથા સુસાધ્ય ચિત્તને, જે માણસ જીતવાને સમર્થ થયા નથી, તેવા શિયાળ જેવા માણસને ધિક્કાર છે. પ્રિય વસ્તુના ત્યાગરૂપી પુરુષાર્થથી જ મનની શાંતિ સાધ્ય છે. મનની એ શાંતિ વિના શુભ ગતિ જ નથી. આત્મસંવેદનથી મનોમારણ સહેજે સાધી શકાય છે, એમ મનોનાશ કરવામાં આવે, તો આ જીવન્મુક્ત દેહમાં મોહ વગેરે શત્રુથી રહિત, અચળ તથા આદિઅંતથી રહિત એવા સ્વરાજ્યસુખની (બ્રહ્માનંદની) પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષના સાધનરૂપ મનની શાંતિ થયા વિના, ગુરુનો ઉપદેશ, શાસ્ત્રનો અર્થ, મંત્ર અને અન્ય સાધન પણ તૃણરૂપ છે. જ્યારે અસંકલ્પરૂપી શસ્ત્રથી મૂળ સહિત ચિત્તનું છેદન થાય છે, ત્યારે સર્વ, સર્વગત તથા શાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનર્થનું શાસન પોતાના સંવેદનથી સાધ્ય છે, તે કરવામાં શાંતિ વગેરે સાધન સિદ્ધ છે, તો પછી આ શરીરથી જીવન્મુક્ત થવામાં પુરુષને શો કલેશ છે? માટે દૈવનો અનાદર કરો, એ દૈવ તો મૂઢોએ કલ્પી કાઢેલી કલ્પના છે. તમે પુરુષાર્થ કરીને સંકલ્પથી કલ્પિત ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો. આમ પરબ્રહ્મરૂપી કોઈપણ મહાપદવી પામીને તથા ચિત્તને ચૈતન્યમાં લય કરીને, તમે ચિત્તથી પર થઈને રહો. પ્રથમ ચૈતન્યની ભાવના કરો અને તેની સ્થિરતા માટે પરમ સાવધાનવાળી બુદ્ધિથી યુક્ત થાઓ. આમ ચિત્તનો લય થવાથી તમે અવ્યગ્રતાથી આત્માનું ધારણ કરો. પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, તમે ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો અને જે સ્થળે નાશ નથી તેવી મહાપદવીને તમે પામો. હે રામ! દિઙ્મૂઢદશામાં અવળી થયેલી બુદ્ધિને પણ પુરુષ પ્રયત્નથી જીતી શકે છે, તેવી રીતે મન પણ પુરુષાર્થથી જીતી શકાય છે. અનુદ્વેગ (ધૈર્ય) એ લક્ષ્મીનું મૂળ છે અને અનુદ્વેગથી જ મનનો જય થાય છે. એ મનોજયથી ત્રૈલોક્યનો વિજય પણ તૃણરૂપ છે. રાજ્ય મેળવવા માટે (રાજ્યસુખ સારુ) યુદ્ધ કરવામાં શાસ્ત્ર વગેરેથી ઉત્પાત થાય છે તથા સ્વર્ગસુખમાં પણ ' પુણ્ય પૂરાં થયે પડવું પડશે!' એવી પીડા રહે છે, પણ મનોજય કરી બ્રહ્મસુખ સંપાદન કરવામાં કાંઈ પણ કલેશ નથી. જે અધમ માણસો પોતાના મનમાત્રને પણ જીતી શકતા નથી, તે વ્યવહારદશામાં કેમ વ્યવહાર કરી શકશે? 'મારું મરણ થયું,' 'હું જીવું છું' અને 'મારો જન્મ થયો' એવી કુદૃષ્ટિ ચપળ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અસત્‌વૃત્તિને લીધે થાય છે. ખરું જોતાં કોઈનું મરણ થતું નથી. તેમ કોઈનો જન્મ પણ થતો નથી, પણ મરણ પામેલું પોતાનું જ મન બીજા લોકોને જુએ છે,

મન અહીંથી પરલોકમાં જાય છે અને ત્યાં અન્ય-પણાથી સ્ફુરણા પામે છે તથા મોક્ષપણાને પામે છે. માટે મરણનો ભય શા માટે રાખવો? માણસનું મન આ લોકમાં આ લોકરૂપે તથા પરલોકમાં પરલોકરૂપે રહે છે. એવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી ચિત્ત વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ભાઈનું અથવા કોઈ સંબંધીનું મરણ થવાથી, મનુષ્યો વૃથા ક્લેશ કરે છે તે પણ ચૈતન્યથી બહિર્મુખ આત્માવાળી ચિત્તની જ વૃત્તિ છે, એમ મારું માનવું છે. અહીંથી ઉપરના લોકમાં, નીચેના (પાતાળ) લોકમાં તથા બીજા દ્વીપાંતરમાં પણ અન્યની અપેક્ષાથી રહિત સર્વને હિતરૂપ, માયાની મલિનતાથી શૂન્ય તથા શ્રુતિએ ઓળખાવેલા આત્માને વિષે ચિત્તની શાંતિ થયા વિના, મુક્તિનો અન્ય ઉપાય નથી એમ તત્ત્વવેત્તા મુનિએ ઘણો ઘણો વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો છે. મનની શાંતિ થયા પછી, હૃદયમાં શુદ્ધબોધ થવાથી મનના લય માત્રથી વિશ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલા માટે વિસ્તારવાળા હૃદયાકાશમાં ચૈતન્યરૂપી ચક્રની ધારાથી મનનું મારણ કરો, તો તમને આધિઓ બાધ કરશે નહિ. ઉપરથી મનોહર લાગતા વિષયોને વિષે તમે જ્યારે જ્ઞાન-પૂર્વક દોષના અનુસંધાનથી તેમનું અમનોહર-પણું જાણશો, ત્યારે તેનાં અંગ પણ કપાઈ જશે. 'આ હું' તથા 'આ મારું' એવી બુદ્ધિ થવી એ જ મન છે, એવું મન અસંકલ્પરૂપ દાતરડાથી જ છેદાય છે. શરદઋતુમાં વાયુથી આકાશમાં અભ્રમંડળ શુદ્ધ થાય છે, તેથી અહંતામમતાના અભાવથી મન શુદ્ધ થાય છે. જે ઠેકાણે શસ્ત્ર, અગ્નિ અથવા પવન હોય, તે ઠેકાણે ભય હોય; પણ સ્વાધીન, કોમળ તથા સ્વચ્છ મનના અસંકલ્પ-માં ભય માત્ર નથી. 'આ કલ્યાણ તથા આ અકલ્યાણ' એ બાબત બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે, જેમ પિતા બાળક પુત્રને કલ્યાણના માર્ગમાં જોડે છે, તેમ મનને પણ કલ્યાણના માર્ગમાં જોડવું. જે પુરુષ કોઈથી નષ્ટ ન કરાય એવા, યુવાન અને દુઃખરૂપ સંસારને વધારનાર ચિત્તરૂપી સિંહને મારે છે, તે આ જગતમાં જય(મોક્ષ)ને પામે છે અને બીજાઓને પણ મોક્ષ અપાવે છે. જેમ મરુદેશમાં મૃગજળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનના સંકલ્પથી ભયંકર ભય ઉપજાવનાર વિપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ગમે તો પ્રલય સમયનો પવન વાવા લાગે, ગમે તો બધા સમુદ્ર એક થઈ જાય અને ગમે તો બારે સૂર્ય સાથે તપવા લાગે, તોપણ મન વિના માણસને કાંઈ હાનિ થતી નથી. મનરૂપી બીજમાંથી સુખદુઃખ તથા શુભ—અશુભ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સંસારરૂપી મોટા વનસમૂહમાં સાત લોકરૂપી પલ્લવો રહેલાં છે, પરમ પદવીરૂપ સિંહાસનનો આશ્રય કરીને તમે અસંકલ્પથીસાધ્ય તથા સકળ સિદ્ધિને આપનાર એવા અસંકલ્પરૂપી સામ્રાજ્ય(ચક્રવર્તી રાજ્ય)માં સુખથી રહો. કાષ્ઠનો નાશ થયા પછી ભસ્મ થયેલો અંગારો જેવી રીતે તાપની શાંતિ કરે છે, તેવી રીતે ક્રમે કરીને નષ્ટ થયેલું મન ઉત્તમ આનંદને આપે છે. મન પોતાના સંકલ્પથી ઇચ્છા કરે, તો એક અણુમાં પણ લાખો બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરી શકે. મન સંકલ્પમાત્રના વૈભવથી અનર્થ કરે છે, તેમ જ અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ મનને અસંકલ્પ-રૂપી સંતોષમાત્રના વૈભવથી જીતો અને સર્વોત્કર્ષ—પદવીને પામો. જેવી આત્મવેત્તાઓ માન્ય કરે છે, જેમાં સમ કે વિષમ ભાવના નથી, જે પરમપવિત્ર છે અને જે સર્વથા અહંકારથી રહિત છે, એવી વિમનસ્તા(મનની અભાવતા)એ કરીને જન્માદિ વિકારથી રહિત અવશેષ રહેલ પરમ પવિત્ર પદ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧—૪૬

परमपावनया विमनस्तया क्षमतया मतया त्वविदामपि । क्षमितयामितयांतरहंतया यदवशिष्टमजं पदमस्तु तत् ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો*

ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસના-ત્યાગનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

यस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे हि येन तेन यथा तथा।
तीव्रसंवेगसंपन्नं मनः पश्यति वांछितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તીવ્ર વેગવાળું મન જે જે પદાર્થમાં જેવી જેવી ઈચ્છા કરે છે, તે તે પદાર્થમાં તેવી તેવી ઈચ્છિત વસ્તુને તે જોઈ શકે છે. હે સૌમ્ય! જળમાં પરપોટાની પંક્તિ નિમિત્ત વિના પણ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થઈને પાછી નાશ પામે છે, તેવી રીતે મનનું તીવ્ર વેગપણું ઉત્પન્ન થઈને પાછું નાશ પામે છે. હિમમાં શીતળતાનો તથા કાજળમાં કાળાશનો ધર્મ રહેલો છે; તેવી રીતે તીવ્ર વેગવાળી ચપળતા એ મનનું રૂપ છે.'

રામ બોલ્યા: હે બ્રહ્મન્! મન અતિ ચપળ છે. તેના વેગનું તથા ચપળતાનું બળાત્કારથી કેમ નિવારણ થઈ શકે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચંચળતા વિનાનું મન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી; ઉષ્ણતા જેમ અગ્નિનો ધર્મ છે, તેમ ચપળતા એ મનનો ધર્મ છે. જગતના કારણરૂપ એવી માયાથી યુક્ત તે ચૈતન્યમાં જે ચંચળ સ્પંદશક્તિ રહેલી છે, તે જગતના આડંબરરૂપ માનસી શક્તિ છે, એમ તમે સમજો. સ્પંદ તથા અસ્પંદ વિના વાયુની સત્તા નથી, તેવી રીતે ચંચળતારૂપી સ્પંદ વિના ચિત્તની સત્તા નથી. જે મન ચંચળતા વિનાનું છે, તે મન મરેલું કહેવાય છે અને તેને જ તપ અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતરૂપ મોક્ષ કહે છે. મનનો લય થવાથી દુ:ખની શાંતિ થાય છે અને મનનું મનન થવાથી પરમ દુ:ખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તરૂપી રાક્ષસ દુ:ખ પેદા કરે છે માટે સુખ તથા અનંત ભોગ સારુ તેને પ્રયત્નથી પાડી નાખો. હે રામ! મનની ચંચળતા છે, તેને જ વાસનારૂપી અવિદ્યા કહે છે, માટે તેનો વિચાર કરીને નાશ કરો. બાહ્ય વિષયના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી જ્યારે અંતરમાં ચિત્તની સત્તાવાળી અવિદ્યારૂપી વાસનાનો લય થાય છે, ત્યારે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે રામ! સત્ તથા અસત્ અને ચૈતન્ય તથા જડપણું —એ બેના અનુસંધાનરૂપ મધ્યભાગને મન કહે છે. જડ વસ્તુના અનુસંધાનથી હણાયેલું મન,જડપણાની વૃદ્ધિ વડે દૃઢ અભ્યાસને લીધે જડપણાને પામે છે. તે જ વિવેકના અનુસંધાનથી ચૈતન્યના અંશથી તે મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે ચૈતન્યપણાને પામે છે. પુરુષાર્થના પ્રયત્નથી મન જે વસ્તુમાં પડે છે, તે વસ્તુને તે પામે છે અને અભ્યાસથી તે વસ્તુરૂપ મન થાય છે; માટે ફરીથી પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, ચિત્ત વડે ચિત્તને દબાવીને, શોકરહિત પદનો આશ્રય કરીને અને શંકાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્થિર થઈને રહો. હે રામ! મનની ભાવના વડે મનને મગ્ન કરો. એથી જ બળપૂર્વક તરી જવાય છે. એ જ એક ઉપાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી. હે રાઘવ! મનનો દૃઢ નિગ્રહ કરવામાં મન જ સમર્થ છે; કારણ કે જે રાજા નથી તે બીજા રાજાને કેમ શિક્ષા કરી શકે? સંસારરૂપી સાગરના વેગમાં તૃષ્ણારૂપી ઝૂડ રહેલાં છે અને તેના વેગમાં દૂર તણાઈ જતાં મનુષ્યોને તરવા માટે પોતાનું મન એ જ વહાણરૂપ છે. મન વડે પરમ બંધનરૂપ મનરૂપી પાશને કાપી નાખીને જે મનુષ્ય પોતાના આત્માને મુક્ત કરતો નથી, તેનો અન્ય ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી. સાંસારિક વિષયથી યુક્ત મનરૂપી જે જે વાસનાનો ઉદય થાય છે, તેનો વિદ્વાન માણસ ત્યાગ કરે છે અને તેથી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે. માટે પ્રથમ ભોગના સમૂહની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ તથા અભાવની વાસનાનો ત્યાગ કરો અને એમ તમે નિર્વિકલ્પ સુખને સંપાદન કરો. ભાવનામાત્રનું

* આ એકસો બારમા સર્ગમાં ચિન્માત્ર વાસનાના અભ્યાસથી તથા એક દૃઢ નિશ્ચય થવાથી ચિત્તના ક્ષયનો ઉપાય તથા વાસનાનો ત્યાગ કહેવાશે.

અભાવન(ભાવના ન થવાપણું) એ જ વાસના-નો ક્ષય છે અને તેને જ મનનો તથા અવિદ્યાનો નાશ પણ કહે છે. સાંસારિક પદાર્થનું જ્ઞાન રાખવું (તથા તેની ઇચ્છા કરવી) તેના કરતાં તેનું જ્ઞાન ન રાખવું (તથા ઇચ્છા ન કરવી), એ વધારે સારું છે; કારણ કે ઇચ્છા કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ઇચ્છા ન કરવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે પ્રયત્ન વડે પ્રત્યેક પુરુષે ભાવનું અભાવન કરવું તથા વેદ્યનું (સંસાર-સંબંધી જ્ઞાનનું) અવેદન (અસંકલ્પ) કરવું. હે રામ! તમારા મનને વિષે જે જે ઇચ્છિત રાગ રહેલો છે, તે તે સર્વ અનર્થોના કારણભૂત છે એમ જાણીને, તમે તેના અંકુરનો પણ ત્યાગ કરો એટલે આત્માના અનુભવથી તૃપ્ત થયેલા તમે હર્ષ—શોકને પ્રાપ્ત થશો નહિ! ૧—૨૭

रागादयो ये मनसीप्सितास्ते बुद्ध्वेह तांस्तांस्त्वमवस्तुभूतान्। त्यक्त्वातदास्यांकुरमस्तबीजं मा हर्षशोकं समुपैहि तृप्तः ॥२७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'મુખરવેણ ઉપદેશાંશકથન' નામનો સર્ગ ૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો*

તત્ત્વબોધનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

एषा हि वासना नित्यमसत्यैव यदुत्थिता। द्विचंद्रभ्रांतिवत्तेन त्यक्तुं राघव युज्यते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાઘવ! બે ચંદ્રની ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા ઉદય પામેલી વાસનાનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. એ અવિદ્યારૂપી વાસના મિથ્યા છે, છતાં અજ્ઞાની માણસમાં સત્ય હોય તેમ રહેલી છે; પણ સારા જ્ઞાની માણસમાં તેનો સંભવ કેમ જ ઘટે? માટે હે રામચંદ્રજી! તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સારી રીતે વિચાર કરો. આકાશમાં બીજો ચંદ્ર છે જ નહિ. પણ ભ્રાંતિથી જણાય છે. મોજાંની પરંપરાથી વિસ્તારવાળા જળમાં જળ વિના બીજી વસ્તુ નથી. તેવી રીતે પરમતત્ત્વ વિના, વસ્તુ તથા અવસ્તુ કાંઈ પણ નથી. ભાવ તથા અભાવ વિકલ્પ વિના થયા નથી અને તે અસત્‌મય છે; માટે નિત્ય તથા શુદ્ધ આત્મા વિષે તેનો આરોપ કરો નહિ. તમે કર્તા નથી તે છતાં ક્રિયામાં મમતા કેમ રાખો છો? એક જ વસ્તુ સત્ય છે. માટે કોણ કઈ વસ્તુને કેવી રીતે કરે છે? (સર્વ મિથ્યા છે, માટે કોઈ પણ કંઈ કરતું નથી.) હે પ્રાજ્ઞ! તમે અકર્તાના પણ અભિમાની થાઓ નહિ; કારણ કે હે નિષ્પાપ! અકર્તાના અભિમાનથી પણ કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની નથી. માટે તમે સ્વસ્થ થઈને રહો. હે રઘુવર! તમારામાં અભિમાનનો અભાવ છે અને તમને કાર્યમાં આસક્તિ નથી; આથી તમે અકર્તા છો (કર્તા નથી), વળી તમારામાં અકર્તાનું પણ અભિમાન નથી; તેમ જ તમને અકર્તાપણામાં પણ આસક્તિ નથી, તેથી તમે કર્તા છો. આ પ્રમાણે જોકે તમને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, તોપણ સાધારણ લૌકિક કર્તાને જે પ્રમાણે ભ્રમ થાય છે, તે પ્રમાણે તમને ભ્રમ થવાનો સંભવ નથી. સાચી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તથા મિથ્યા વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હવે કર્મનાં જે જે ફળ છે તે તે સત્ય છે એમ માની તેમાં મનુષ્યને ગ્રહણ કરવાની આસક્તિ થાય છે, માટે મનુષ્યને કર્મમાં આસક્તિ થવી ઘટે છે. પણ ખરું જોતાં આ અખિલ ઇન્દ્રજાળ માયામય તથા મિથ્યા છે, ત્યારે તેમાં આસ્થા તથા ત્યાગ કરવાની તેમ જ ગ્રહણ કરવાની દૃષ્ટિ કેમ જ ઘટે? અવિદ્યા છે તે સંસાર-બીજની કણિકા છે અને તે મિથ્યા છે છતાં તે વૃદ્ધિ પામેલી છે. એ વાસનારૂપી અવિદ્યા બ્રહ્માંડ પર્યંત સાર વિનાની છે તથા સંસારના આરંભના ચક્રરૂપ છે; તેમ જ તે અવિદ્યા ચિત્તને મોહ પમાડનારી છે.

અવિદ્યારૂપી વાસના મનોહર વાંસની લતાની

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ દુષ્ટ વાસનાને કાપનાર વિવિધ વિચારોથી યુક્ત તથા દ્વૈતનું મિથ્યાપણું દૃઢ કરનાર તત્ત્વબોધનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જેમ અંદરથી પોલી છે તથા સારરહિત છે: નદીના તરંગની પંક્તિની પેઠે તેને ઉપરથી કાપી નાખવા છતાં મૂળથી કાપ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી. કોઈ તેને હાથથી પકડવા જાય, તોપણ તેનું ગ્રહણ થતું નથી. પાણીનાં ઝરણાંનાં મોજાં કોમળ હોય છે, તોપણ કાંઠાનાં ઝાડને ઉખેડી નાખે છે; એવી રીતે અવિદ્યા કોમળ છે, છતાં તીક્ષ્ણ અણીવાળી છે. મૃગતૃષ્ણાની નદી જળથી યુક્ત તથા તરંગવાળી દેખાય છે, પણ તે સ્નાન કરવાના તથા પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી; તેવી રીતે અવિદ્યા કાર્ય કરવામાં સમર્થ જણાય છે, તોપણ સત્યપુરુષાર્થમાં તે ઉપયોગી નથી. અવિદ્યાના પ્રસાદથી કેટલાક વાંકા, કેટલાક સ્પષ્ટ, કેટલાક લાંબા, કેટલાક ટૂંકા, કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ચલ એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો ભિન્ન-ભિન્ન છે. અવિદ્યા અંદરથી શૂન્ય છે, તોપણ સારવાળી હોય એમ જણાય છે. તે કોઈ ઠેકાણે રહેલી નથી, તોપણ સર્વ સ્થળે દેખાય છે. પોતે જડ છે, છતાં ચૈતન્યરૂપે રહીને મનને ચંચળ કરે છે તે એક નિમેષ પણ રહેતી નથી, છતાં સ્થિર છે. એવી શંકાને પેદા કરે છે. તેનો જ્વાળાના જેવો શુદ્ધ વર્ણ જણાય છે, તોપણ તે કાળી મેસ જેવી મલિન છે. પરમાત્માના પ્રસાદથી જો કે નૃત્ય કરે છે; તોપણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેનો નાશ થાય છે. નિર્મળ પ્રકાશમાં તે કરમાઈ ગયેલી દેખાય છે, તોપણ તે અંધકારમાં શોભે છે, તે શુષ્કકાંતિવાળી છે, છતાં મૃગતૃષ્ણાની જેમ મિથ્યા પ્રતીતિવાળી છે અને અનેક પ્રકારના વર્ણવાળી છે. તે અવિદ્યા વાંકી છે, વિષમયી છે, પાતળી છે, કોમળ છે અને સંકટના હેતુરૂપ હોવાથી કર્કશ છે, તે સ્ત્રી જેવી ચંચળ છે, લંપટ છે, તૃષ્ણારૂપ છે અને કાળી સાપણ જેવી છે સ્નેહ(તેલ)નો ક્ષય થવાથી દીવાની શિખાનો ક્ષય થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં પણ સ્નેહ (રાગ) ન રાખવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. કોરા સિંદૂરની અર્ચી પોતે રાગવતી (રાતી) હોવાથી સ્નેહ વિના (સિંદૂરમાં ઘી અથવા તેલ મેળવ્યા વિના) પણ શોભે છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં સ્નેહ (રાગ) રાખવાથી તે શોભે છે. વીજળીની પેઠે અવિદ્યાનો પ્રકાશ ક્ષણિક છે તથા ચંચળ છે. વીજળીને જેવી રીતે જળનો આશ્રય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને જડનો આશ્રય છે. તે વીજળીના જેવી વાંકી તથા મુગ્ધને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારી છે. વળી વીજળીની પેઠે પ્રયત્નથી પણ તે પકડાતી નથી. તે પકડવાથી દાહ કરે છે. ક્ષણવારમાં ઉત્પન્ન થઈને તે પાછી લય પામી જાય છે અને શોધવાથી પણ હાથમાં આવતી નથી. જે કાળ(ઋતુ)માં જે પુષ્પ ઉત્પન્ન થવાં ન જોઈએ તે કાળમાં જો તે થાય, તો તે રમણીય છતાં ઉત્પાત કરનાર હોવાથી અનર્થરૂપ છે; તેવી રીતે પ્રાર્થના ન કર્યા છતાં પાસે આવેલી તે અવિદ્યા રમણીય હોવા છતાં પણ અનર્થરૂપ છે. ભ્રમ કરનારી તે અવિદ્યાનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી તે અતિસુખરૂપ લાગે છે, પણ પાછો તેનો તર્કથી વિચાર કરવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નની જેમ તે ભય આપે છે. અવિદ્યા પોતાના પ્રતિભાસમાત્રથી જ મુહૂર્તમાત્રમાં ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરે છે તથા લય કરે છે. અવિદ્યાએ લવણ રાજાને એક મુહૂર્તમાં ઘણાં વર્ષોનો અનુભવ કરાવ્યો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો. કાંતાના સુખમાં આનંદ માનનાર માણસોને કાંતાનો વિયોગ થાય, ત્યારે અવિદ્યાના પ્રસાદથી એક રાત્રિ એક વર્ષની થઈ પડે છે. અવિદ્યાને લીધે જેને ભ્રમ થાય છે તેવા માણસને સુખના વખતમાં લાંબો કાળ ક્ષણવારમાં ચાલ્યો જાય છે તથા દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ પણ લાંબો થઈ પડે છે. પ્રકાશરૂપી કાર્યમાં જેવી રીતે દીવાને કર્તાપણું છે, તેવી રીતે સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાં અવિદ્યાની સત્તાથી લોકને કર્તાપણું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કર્તાપણું નથી. ચિત્રામાં રહેલી સ્ત્રી નિતંબ તથા સ્તન વગેરે અવયવથી યુક્ત હોય, તોપણ તે સ્ત્રીધર્મમાં કામ આવતી નથી, તેવી રીતે વાસનારૂપી અવિદ્યા કોઈ પણ કામમાં ઉપયોગી નથી.

એ અવિદ્યા મનોરાજ્યની પેઠે આકારવાળી છે છતાં અસત્ય છે. તે લાખો શાખાવાળી છે, છતાં તે પરમાર્થમાં ઉપયોગી નથી. અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી મૃગતૃષ્ણારૂપી નદી મૃગને મોહ પમાડે છે, તેવી રીતે અનેક પ્રકારના આડંબરવાળી અવિદ્યા મુગ્ધ માણસને મોહ પમાડે છે, પણ જ્ઞાનીને મોહ પમાડતી નથી. પાણીમાં પેદા થયેલી પરપોટાની હારની જેમ, અવિદ્યા પણ નાશાત્મક છે તથા તેનો પ્રવાહ નિત્ય છે. તે જડ છતાં ચંચળ આકારવાળી છે અને ઝાકળની પેઠે તે હાથમાં આવતી નથી. રજોગુણના ફેલાવાથી રજવાળી થયેલી તે અવિદ્યા ડામરની જેમ પ્રસરે છે તથા કલ્પાંતના પવનની પેઠે બળાત્કારથી પૃથ્વીનું આક્રમણ કરે છે. ધુમાડાની પંક્તિ અંગ ઉપર લાગવાથી દાહ તથા ખેદને પેદા કરે છે, પોતે અંદર રસ(જળ) રાખે છે અને જગતમાં ઘૂમી વળે છે, તેમ અવિદ્યા પણ દાહ તથા ખેદને પેદા કરે છે; પોતે અંદર રસ(પરમાત્મા)ને રાખે છે અને જગતમાં ઘૂમી વળે છે. ખડના સમહથી દોરડું જેમ દૃઢ થાય છે, તેમ નિઃસાર સંસારના સંસ્કારથી તે દૃઢ થયેલી છે. જડથી (જડ) નિર્માણ કરેલી મેઘની ધારાની પેઠે તે લાંબી ચાલે છે. તરંગની પંક્તિની જેમ કવિએ કલ્પનામાત્રથી તેનું વર્ણન કરેલું છે તથા કાદવમાં ઊગેલી જળમય કમલિની જેમ ઘણાં છિદ્રોવાળી છે, તેમ પાપમાં પેદા થયેલી જળમય અવિદ્યા પણ અનર્થરૂપ છે. તે વૃદ્ધિ પામતી હોય એમ માણસો જુએ છે, પણ વૃદ્ધિ પામતી નથી. ઝેરનો લાડુ પ્રથમ મધુર લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે; તેવી રીતે અવિદ્યા ઉપર ઉપરથી મધુર લાગે છે, પણ અંતે અનર્થ કરનારી છે. દીવો હોલવાઈ ગયા પછી તેની શિખા ક્યાં ગઈ તેની જેમ ખબર પડતી નથી, તેમ તે ક્યાં જાય છે તેની ખબર પડતી નથી. ઝાકળની પેઠે તે આગળ દેખાય છે. તોપણ તે હાથમાં આવતી નથી. વીંખાઈ ગયેલી ધૂળની મૂઠી જેમ અણુરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ તે અણુરૂપ છે. આકાશમાં નિમિત્ત વિના પણ નીલિમા (કાળાશ) દેખાય છે, તેવી રીતે તે નિમિત્ત વિના પણ દેખાય છે. વહાણમાં બેસીને જનાર માણસને ઝાડનું ઠૂંઠું પણ હાલતું દેખાય છે અને મોહથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વપ્નની પેઠે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં સુધી આત્માના આવરણરૂપ અવિદ્યા અંતઃકરણમાં રહેલી છે, ત્યાં સુધી સ્વપ્નની પેઠે દીર્ઘ સંસારની કલ્પના થયા કરે છે. સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના તરંગ ઉત્પન્ન થઈને પાછા નાશ પામે છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે ચિત્તમાં ભ્રમ થવાથી વિચિત્ર વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. અવિદ્યાની સત્તાથી મનોહર તથા સત્ય એવી વસ્તુ પણ અસત્ય લાગે છે તથા અમનોહર અને અસત્ય એવી વસ્તુ પણ સત્ય લાગે છે. પારધીની જાળ પક્ષીને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે, તેવી રીતે અવિદ્યા અનેક પ્રકારના પદાર્થથી મનને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે. કરુણા ઝરતી નેત્રવાળી ગૃહિણીની જેમ તથા દૂધ ટપકતાં સ્તનવાળી જનનીની જેમ એ અવિદ્યા આનંદ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. અમૃતથી આર્દ્ર થયેલા અને અમીવર્ષાથી ત્રણે જગતને તૃપ્ત કરનારા ચંદ્રના બિંબને પણ અવિદ્યા વિષરૂપ કરે છે. માણસને અંધ કરી નાખનાર આ અવિદ્યાના પ્રભાવથી અરણ્યમાં ઊગેલાં ઝાડ જોકે કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપારથી શૂન્ય લાગે છે, તોપણ તે ભૂતની પેઠે નૃત્ય કરતાં હોય એવો સંભ્રમ થાય છે. વળી અવિદ્યાના પ્રસાદથી લાકડાનો કટકો તથા પથ્થરની ભીંત પણ સંધ્યા વગેરે સમયમાં સર્પ તથા અજગર જેવાં જણાય છે. અવિદ્યા બે ચંદ્રના દેખાવની પેઠે એકમાં બેપણું ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ થાય છે; તેની પેઠે તે દૂરની વસ્તુને પણ સમીપમાં લાવે છે. કાળ(સંહાર કરનાર રુદ્ર)ને પ્રલયની રાત્રિ જેમ ક્ષણરૂપ છે, તેમ અવિદ્યાના પ્રભાવથી લાંબો સમય પણ ક્ષણરૂપ જણાય છે. જેમ સ્ત્રીના વિરહવાળા માણસને એક ક્ષણ

પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે એક ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે. હે રામચંદ્રજી! એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ઉદ્ધત થયેલી અવિદ્યાથી બની શકે નહિ; માટે (તે) અવિદ્યા સત્તા વગરની છતાં તેની કેટલી શકિત છે, તે તમે જુઓ, તમે તે વિવેકબુદ્ધિ વડે વિષયબુદ્ધિનો વિરોધ કરો, એટલે પ્રવાહ રોકવાથી જેમ નદી સુકાઈ જાય છે, તેમ વિષય-બુદ્ધિનો રોધ કરવાથી મનરૂપી નદી જેવી અવિદ્યાનું શોષણ થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : અવિદ્યા વસ્તુતાથી છે જ નહિ, તુચ્છ છે, અને મિથ્યાભાવના કરવાવાળી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે રૂપ, આકાર તથા ચારુચેતનથી હીન છે અને અસત્ય છતાં અવિનાશિની છે. અહો! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! ઘુવડની આંખોની પેઠે તે પ્રકાશ(આત્મપ્રકાશ)માં નાશ પામે છે અને અંધકાર(અજ્ઞાન)માં સ્ફુરે છે. અહો! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે અવિદ્યા કુકર્મ કરનારી છે, પ્રકાશ(આત્મપ્રકાશ)ને સહન કરતી નથી અને દેહને પણ જાણતી નથી. અહો! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે દીન આચારવાળી તથા પ્રાકૃત મનુષ્યની સ્ત્રીરૂપ છે અને અસત્ય તથા તમ(અંધકાર)થી પણ તિરો-ધાન ન થાય (ઢંકાય નહિ) તેવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે અનંતદુ:ખથી વ્યાકુળ છે, નિરંતર મરેલા જેવી છે અને બંધન-રહિત છે. અહો! છતાં તેણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે કામ અને ક્રોધથી સ્થૂલ અંગવાળી છે, તમોગુણના પ્રસારથી વાંકી છે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી નાશ પામે એવી છે. અહો! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! તે પોતામાં આંધળા થઈ ગયેલા મૂઢ માણસના સ્થાનરૂપ છે. જડ છે; જડપણાથી જીર્ણ થઈ ગયેલી છે અને દીર્ઘ દુ:ખનો પ્રલાપ કરનારી છે. અહો! છતાં એણે જગતને આંધળું કર્યું છે! વળી તે પુરુષની આસકિતથી સંગ કરનારી છે, અનેક પ્રકારની વિષયકલ્પનાની ક્રિયાથી પુરુષમાં અનુ-રાગવાળી છે અને પોતાના તત્ત્વવિચારમાં દોડયા કરનારી છે. અહો! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે. પુરુષ તેના ઉપર નજર કરે તે પણ તે સહન કરવાને સમર્થ નથી અને પોતે આવરણ-રૂપ છે. અહો! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે! તેમાં ચેતન છે જ નહિ અને અનિષ્ટ છતાં તે નાશ પામે છે. અહો! એવી ક્રૂર અવિદ્યા-રૂપી સ્ત્રીએ પુરુષને આંધળો કર્યો છે! માટે હે પ્રભુ! અનંત દુષ્ટ ભ્રમોનો વિલાસ કરનારી તથા ક્ષયઉદયથી યુકત, જન્મ—મરણનાં દુ:ખ આપ-નારી અને મનોગુહારૂપી ઘરમાં બંધાયેલી એ અવિદ્યારૂપી વિષમ વાસનાનો કયા ઉપાયથી નાશ થાય?૧—૬૭

अनंतदुष्टभ्रमविलासकारिणी क्षयोदयोन्मुख-सुखदुःखभागिनी । इयं प्रभो विगलति केन वा समा मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'અવિદ્યાવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૩ મો
સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો*

અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વગેરે

राम उवाच

अविद्याविभवप्रोत्थं निबिडं पुरुषस्य हि ।
महदांध्यमिदं ब्रह्मन् कथं नाम विनश्यति ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આ વિદ્યાના વૈભવથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષનો મોટો તથા ગાઢ અંધકાર કેવી રીતે નાશ પામે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સૂર્યનાં કિરણોથી જેવી રીતે હિમકણનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે આત્માના અવલોકનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ કરનારી અને મોહનો ક્ષય કરનારી આત્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ નથી ત્યાં સુધી અવિદ્યા દેહાભિમાની જીવને

* આ એકસોચૌદમા સર્ગમાં અવિદ્યાના ક્ષયનો ઉપાય, આત્માનું દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તથા સંકલ્પથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે એટલું કહેવામાં આવશે.

મહાન દુ:ખરૂપી કાંટાઓથી ભરેલી સંસારરૂપી પર્વતખીણમાં ઝોલાં ખવડાવે છે. હે રામ! છાયાને જ્યારે તડકાનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે છાયાનો જ નાશ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને જ્યારે પરમાત્માનાં દર્શનની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો જ નાશ થાય છે. જ્યારે બાર સૂર્યસમૂહનો સર્વ દિશામાં ઉદય થાય છે, ત્યારે છાયાનો લય થઈ જાય છે; તેવી રીતે આત્માનો બોધ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે. હે રાઘવ! ઈચ્છા છે તે જ અવિદ્યા છે અને ઈચ્છાનો નાશ એ જ મોક્ષ છે. આવી રીતે અસંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થવાય છે. મનરૂપી આકાશમાં વાસનારૂપી રજનીનો નાશ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે શ્યામતા ઓછી થઈ જાય છે. સૂર્યના ઉદયથી રાત્રિનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે વિવેકના ઉદયથી અવિદ્યા ક્યાંય લય પામે છે. બાળકને સંધ્યાકાળ સમયે બળાત્કારથી ભૂતનો સંકલ્પ દૃઢ થાય છે, તેવી રીતે ચિત્તને દૃઢ વાસના વડે બંધનનો દૃઢાવ થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! જે કાંઈ અદૃશ્ય છે તે અવિદ્યા છે અને તે આત્મવિદ્યાથી નાશ પામે છે; તો તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેને વિષયની વ્યાપ્તિ નથી, જે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે રહેનાર છે, જે અવિદ્યાથી રહિત છે અને જેનું કોઈથી વર્ણન થતું નથી, તે આત્મા તથા પરમેશ્વર કહેવાય છે. હે અનઘ! બ્રહ્માથી આરંભ કરી સ્તંભ સુધી તૃણ વગેરે જગતમાં જે જે પદાર્થ છે, તે સર્વ નિરંતર આત્મારૂપ છે, પણ અવિદ્યાથી નથી. આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, નિત્ય છે, ચૈતન્યઘન છે અને અક્ષત છે, તેમાં કાંઈ પણ બીજી કલ્પના ઘટતી નથી. આ ત્રણ જગતમાં કોઈનો જન્મ પણ નથી, તેમ મરણ પણ નથી, તેમ જ ભાવ અને વિકારની કાંઈ સત્તા પણ નથી. માત્ર પરમાત્માના આભાસરૂપ, સામાન્ય અક્ષત તથા અવિદ્યાના આવરણથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણે નિત્યશુદ્ધ, ચૈતન્યમાત્ર, નિરુપદ્રવ, શાંત, સમાન તથા નિર્વિકાર પરમાત્માને વિષે આવરણ સહિત અવિદ્યા, સંકલ્પ કરીને દોડે છે અને તેની વિક્ષેપશક્તિથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મન કહે છે. જળમાંથી જેમ લહરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિવાળા તે મહાત્માના મનમાંથી અનેક પ્રકારના વિભાગની કલ્પના કરવામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાત્મા એક છે, શાંત છે અને સર્વ સ્થળે વિસ્તાર પામેલા છે. તેમને વિષે આ સંસૃતિ (જન્મ—મરણ) છે જ નહિ. એ સંસૃતિ તો સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધિ પામી છે. એથી આ સંસાર સંકલ્પથી સિદ્ધ છે તથા સંકલ્પથી તેનો નાશ છે. અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુથી જ નાશ પામે છે. ભોગ તથા આશાના રૂપને પામેલી તે અવિદ્યા પુરુષના ઉદ્યોગથી સિદ્ધ થયેલા અસંકલ્પન માત્ર(કાંઈ પણ કલ્પના ન કરવાપણા)થી લય પામે છે. 'હું બ્રહ્મ નથી' એવો દૃઢ સંકલ્પ થવાથી બંધન થાય છે અને 'સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે' એવા દૃઢ સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે. સંકલ્પ એ જ બંધન છે અને અસંકલ્પ એ જ મુક્તિ છે. માટે સંકલ્પને જીતીને જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો. જેમ સોનાના કમળવાળી, વિદૂર પર્વતમાંના ચપળ ભ્રમવાળી, દિશાના મધ્ય ભાગને ગંધયુક્ત કરનારી અને પોતાના મૃણાલરૂપી ભુજમંડળ વડે ચંદ્રના પ્રકાશના કિરણમંડળને પણ હસી કાઢનારી કમલિની આકાશમાં છે જ નહિ. એ અસત્ય છે, છતાં બાળક પોતાના મનના વિલાસ માટે તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે, તે જ પ્રમાણે સંસારરૂપી બંધનમાં બાંધનારી અવિદ્યા પણ વિકલ્પની જાળ માત્ર છે, તે અસત્ય છે છતાં અજ્ઞાની માણસ તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે અને તેને દૃઢ રીતે વળગી રહે છે; બાકી એ ચપળા કશું જ સુખ આપનારી નથી. 'હું દૂબળો છું, દુ:ખી છું' અને 'હાથપગથી યુક્ત છું' એવી રીતની ભાવનાના વ્યવહારથી બંધન થાય છે. 'હું

દુઃખી નથી,' 'મારે દેહ નથી' અને 'મને બંધન નથી' પણ એવી ભાવનાના વ્યવહારથી મુક્ત થવાય છે. 'હું દેહમાં રહેલા માંસરૂપ નથી તેમ હાડકાંરૂપ પણ નથી અને હું દેહથી પર છું' એવો જેને નિશ્ચય થાય છે, તેની અવિદ્યા ક્ષીણ થાય છે, એમ કહેવાય છે. આકાશમાં શ્યામતા જોવામાં આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી. છતાં પૃથ્વીમાં રહેનાર કેટલાક માણસો પોતાના સંકલ્પથી કલ્પના કરે છે કે, 'ઊંચાં વધેલાં મેરુપર્વતનાં નીલમણિમય શિખરોની કાંતિ ચારે બાજુ વિસ્તાર પામી છે, તે જ આકાશમાં શ્યામતારૂપે જણાય છે, વળી બીજા કેટલાક માણસો કલ્પના કરે છે કે, આકાશ સૂર્યનાં કિરણોના વિસ્તારથી પણ ઘણે ઊંચે—દૂર છે અને ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પણ પહોંચતો નથી, તેથી આ શ્યામતા રહે છે. એ જ પ્રમાણે હે રાઘવ! અજ્ઞાની માણસે આ અવિદ્યાથી કલ્પના કરી છે, પણ એ જ્ઞાનીએ કરેલી કલ્પના નથી.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આકાશમાં જે શ્યામતા જોવામાં આવે છે, તે મેરુપર્વતનાં શિખરોના નીલમણિની પણ છાયા નથી, તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચવાના કારણથી અંધકાર રહે છે એમ પણ નથી, ત્યારે તે શ્યામતા શાથી થયેલી છે, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આકાશ શૂન્ય છે, તેમાં તેના ગુણની પેઠે રહેલી શ્યામતા વાસ્તવિક રીતે નથી. જો તે શ્યામતા મેરુ પર્વતના નીલમણિની છાયા હોય, તો એકલી શ્યામતા જ નહિ, પણ તે સાથે પર્વતમાં પેદા થયેલાં અન્ય રત્નની પ્રભા પણ તેમાં પડવી જોઈએ; પણ શ્યામતા વિના બીજા રત્નની પ્રભા નજરે નથી આવતી; માટે તે મેરુપર્વતની છાયા નથી. વળી બ્રહ્માંડ તેજોમય હોવાથી તથા તેજનું વ્યાપકપણું હોવાથી અને આકાશ બ્રહ્માંડને વિષે હોવાથી ત્યાં 'સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોવાથી અંધકાર રહે છે,' એવો પણ સંભવ નથી. હે સુભાગી! માત્ર તે શ્યામતા કેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળી તથા જાણે અવિદ્યાની સખી હોય તેમ રહેલી છે. જ્યારે માણસની દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી, ત્યારે નેત્રમાંથી જ અંધકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંધકાર આકાશમાં શ્યામતારૂપ જણાય છે. માટે આ પ્રમાણે મનમાં જાણવામાં આકાશમાં કાળાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તોપણ તે કાળાશ નથી, એવી બુદ્ધિ થાય છે; તેવી રીતે અવિદ્યા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તોપણ તે છે નહિ, એમ વિવેકથી નિશ્ચય થાય છે. આકાશમાં કમલિની છે એવા સંકલ્પનો પણ જેમ ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેમ અવિદ્યાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે જ અવિદ્યાનો નિગ્રહ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને આવી રીતે નિગ્રહ કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી. આકાશના વર્ણની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતના ભ્રમનું સ્મરણ ન કરવું, એ જ વધારે સારું છે. 'મારો નાશ થયો' એવા સંકલ્પથી દુઃખ વડે મનુષ્યોનો નાશ થાય છે અને 'હું જાગ્રત છું' એવા સંકલ્પથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સ્વપ્નનું દુઃખ વિરામ પામે છે,) તેવી રીતે મૂઢપણાના સંકલ્પથી મન મૂઢપણાને પામે છે અને ઉદાર પ્રબોધના સંકલ્પથી મન ઉદાર પ્રબોધપણાને પામે છે. અવિદ્યાનું સ્મરણ કરવામાં તેનો ઉદય થાય છે અને તે નાશાત્મક હોવાથી તેના વિસ્મરણથી તેનો નાશ થાય છે. તે અવિદ્યા સર્વ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સર્વ પ્રાણીને મોહ કરનારી છે, પોતાનો નાશ થવામાં ભારવાળી છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી તે નાશ પામનારી છે. જેવી રીતે રાજાની આજ્ઞાનો તેના સર્વ કારભારીઓ અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મન જેવી ઈચ્છા કરે છે, તે પ્રમાણે બીજી સર્વ ઈન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે. એટલા માટે જે માણસ અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવનામાં પોતાના મનથી વિષયો વિષે કાંઈ પણ અનુસંધાન કરતા નથી, તે શાંતિ પામે છે. આ જગત પ્રથમ નહોતું, વર્તમાન કાળમાં પણ નથી, અને જે આ પ્રતીત થાય છે તે નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ છે. માટે મનન કરવા યોગ્ય બીજા કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી. માત્ર નિર્વિકાર અને આદિ—અંતથી રહિત

બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. માટે પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે પરમ બુદ્ધિથી, ચિત્તમાંથી ભોગ તથા આશાની ભાવનાને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો. હજારો આશાના પાશથી ઉદય પામનાર તથા જરા અને મરણના કારણરૂપ એવો જે મોહ થાય છે, તે માત્ર વાસનાથી જ થાય છે. 'મારા દીકરા, મારું ધન તથા આ હું અને આ મારું' એ પ્રમાણે ઈન્દ્રજાળની રચનાથી વાસના જ નાચ્યા કરે છે. જેવી રીતે વાયુ જળમાં તરંગરૂપી સર્પની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે વાસનાએ શૂન્ય શરીરમાં અહંકારરૂપી સર્પની કલ્પના કરી છે. પણ હે તત્ત્વજ્ઞ! ખરું જોતાં આત્મતત્ત્વ વિના 'આ હું તથા મારું' વગેરે કોઈ પણ કલ્પના સત્ય નથી. દૃષ્ટિ—સૃષ્ટિથી જોવામાં આવતાં આકાશ, પર્વત, સ્વર્ગ તથા નદી વગેરે સર્વ અવિદ્યાની જ વિચિત્રતા છે. અજ્ઞાનથી દોરીમાં સર્પની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનથી સંસારનો ઉદય તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. આકાશ, પર્વત, સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા નદી, એ સર્વ અવિદ્યાથી જ થયેલું છે અને તે અવિદ્યા અજ્ઞાનીને થાય છે, પણ જ્ઞાનીને થતી નથી. તેથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તો આકાશ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. દોરી તથા સર્પમાં વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક એમ બે જાતના વિકલ્પ અજ્ઞાની માણસે કલ્પેલા છે; પણ જ્ઞાની માણસ તો એક સ્વતઃસિદ્ધ બ્રહ્મની જ દૃષ્ટિ છે એમ નિર્ણય કરે છે. માટે તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરો. દેહ વિષે આત્મભાવની ભ્રાંતિ રાખીને તમે અજ્ઞાની માણસની પેઠે શા માટે રોદણાં રડો છો? હે રાઘવ! દેહ જડ તથા મૂંગો છે. તેની સાથે તમારે શો સંબંધ છે? એ દેહને માટે પરવશપણું રાખી તમે સુખ—દુઃખે કરી પરાભવ પામો છો. કાષ્ઠ અને ગુંદર તથા બોર અને તેનું પાત્ર એ બે જોકે સાથે છે, તોપણ તે એકબીજાને સંબંધ નથી; તેવી રીતે દેહ તથા દેહધારી એ બે જોકે એક જ જણાય છે, તોપણ તે બંનેની એકતા નથી. ધમણને બાળી નાખવાથી ધમણમાં રહેલા પવનનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. હે રામ! હું દુઃખી છું તથા સુખી છું, એમ માનવું એ માત્ર ભ્રાંતિ છે. માટે તે મૃગતૃષ્ણારૂપ છે એમ જાણીને તેનો ત્યાગ કરો અને સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરો. અહો! આશ્ચર્ય છે કે બ્રહ્મરૂપી સત્ય વસ્તુને માણસ ભૂલી ગયાં છે અને અવિદ્યારૂપી અસત્ય વસ્તુને સ્મરણમાં લઈ આવ્યાં છે! માટે હે રામચંદ્રજી! એ અવિદ્યાને તમે અવકાશ આપો નહિ; કારણ કે અવિદ્યામાં ચિત્ત હરાવવાથી આ સંસાર કષ્ટે કરીને પાર કરી શકાય એવો થઈ પડે છે. મિથ્યા અનર્થ ઉપજાવનારી, મનના મનનથી વૃદ્ધિ પામેલી, દુઃખ દેનારી અને મહામોહરૂપી ફળ આપનારી અવિદ્યા વડે અમૃતથી આર્દ્ર થયેલા ચંદ્રબિંબમાં પણ રૌરવ નરકની કલ્પના થાય છે અને પછી દાહ તથા શોષ વગેરે નરકના દુઃખનો અનુભવ થાય છે. જળના કલ્લોલથી ભરેલા અને પુષ્પની સુગંધથી સિંચાયેલા તરંગોવાળા તળાવમાં પણ ઝાંઝવા ભર્યો મરુદેશ જોવામાં આવે છે. આકાશમાં નૂતન નગરનું નિર્માણ થાય છે તથા સ્વપ્ન આદિ અવસ્થામાં વિચિત્ર—સુખદુઃખ આપનાર પડવા—ચડવારૂપ ભય દેખાય છે. સંસારની વાસના જો માણસના મનમાં પુરાઈને રહેતી ન હોય, તો જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં દુઃખ માણસને શા માટે આપત્તિમાં નાખે? મિથ્યા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી સ્વપ્નરૂપ સંસારની ઉપવન—ભૂમિમાં અનર્થરૂપ નરકની યાતના જોવામાં આવે છે. અવિદ્યામાં વીંધાયેલું ચિત્ત તો કમળતંતુમાં પણ એક ક્ષણમાં અખિલ સંસારસાગરના અનર્થના ભ્રમને જુએ છે. અવિદ્યામાં પરવશ થવાથી રાજ્યમાં રહેનાર માણસને, પણ ચંડાળ સરખાનેય અયોગ્ય એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! સર્વ દ્વૈતના આકારને રંજન કરનાર તથા સંસારના બંધનરૂપ એવી વાસનાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્ફટિકમણિની પેઠે સ્વચ્છ થઈને રહો. સ્ફટિકમણિ

જેમ વિચિત્ર પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે, તોપણ તે તેમાં આસકત નથી, તેમ તમે પણ સર્વ કાર્યમાં રહેવા છતાં રાગથી વિરકત રહો. અત્યંત આનંદરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર તત્ત્વવેત્તાના સમાજમાં જશો, ત્યાં વારંવાર વિચાર કરીને બ્રહ્મભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરશો અને તેથી પ્રકાશ પામનારી તથા નિરંતર સારાં આચરણવાળી ઉત્તમ બુદ્ધિથી તમે વ્યવહાર કરશો, તો તમે પ્રાકૃતજન્મ—મરણરૂપ વિભ્રમનો વિરામ પામશો અને અનુપમ પદ પામશો. ૧—૭૭

विदितकौतुकसंघसमिद्धया यदि करोषि सखेवसुशीलया। वरधिया गतप्राकृतिकक्रियस्तवृषि केन वहानुपमीयसे ॥७७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'યથાકથિતદોષપરિહારોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

લવણરાજાને પડેલી આપત્તિનું કારણ

श्रीवाल्मीकिरुवाच

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना। रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवाबभौ ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: મહાત્મા વસિષ્ઠ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે કમલનયન રામ જાણે વિકસેલા કમળની જેમ પ્રસન્ન થઈને શોભવા લાગ્યા. અંધકારનો નાશ થયા પછી સૂર્યનાં દર્શનથી જેવી રીતે કમળ શોભવા લાગે, તેવી રીતે પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા તથા સમાધાનથી સંતોષ પામેલા રામચંદ્રજી સંપૂર્ણ શોભવા લાગ્યા. બોધથી થયેલા વિસ્મયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા મનોહર હાસ્યથી શ્વેત મુખવાળા રામચંદ્રજી દાંતનાં કિરણો વડે અમૃતના જેવી શુદ્ધ વાણીથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:

રામ બોલ્યા: અહો! આશ્ચર્ય છે કે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુ વડે પર્વતનું બંધન થાય છે. અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ છે, છતાં સર્વ જગત તેનાથી વશ થઈ ગયું છે! અવિદ્યા વડે અસત્ છતાં સત્‌ની પેઠે રહેલું આ સંસારનું દુઃખ પોતે તૃણ સમાન છે, છતાં પણ વજ્રના જેવું જણાય છે. ત્રિભુવનના આંગણામાં નદીના પ્રવાહની પેઠે રહેલી અને સંસારના મૂળ કારણભૂત એવી માયાનું સ્વરૂપ તમે મને બોધ થવા માટે અનુગ્રહ કરીને કહો. બીજું લવણરાજાને ચંડાળ—અવસ્થાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું તેનું શું કારણ? એ મારા મનમાં મોટો સંદેહ છે, તે તમે દૂર કરો. હે બ્રહ્મન્! દેહ તથા દેહધારી એ બંને પરસ્પર સાથે જ રહેલા છે, તે બેમાંથી શુભ તથા અશુભ કર્મફળનો મુખ્ય ભોક્તા કોણ છે? તે દુઃખદાયી ચંચળ આરંભ, લવણરાજાને તે ભારે આપત્તિ આપીને ક્યાં ગયો? વળી તે ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ કોણ હતો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: કાષ્ઠ તથા ભીંતની ઉપમા જેવો આ દેહ વાસ્તવિક રીતે છે નહિ, પણ સ્વપ્નની પેઠે ચિત્ત વડે કલ્પેલો છે. જીવપણાને પામેલા તથા ચિદાભાસના તાદાત્મ્યપણાને પામેલા ચિત્તને જ વાંદરાનાં બચ્ચાં જેવા ચંચળ સંસારનો સંરંભ(આડંબર) જાણવો. અનેક પ્રકારના આકારથી શરીરને ધારણ કરનાર દેહધારી, કર્મફળને ભોગવનારો છે અને તેનું અહંકાર, મન તથા જીવ એવું નામ પડે છે. તે અજ્ઞાની જીવને સંસારનાં અનંત સુખ—દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, પણ જ્ઞાનીને તે ભોગવવાં પડતાં નથી; તેમ જ શરીરને પણ સુખ—દુઃખ ભોગવવાં પડતાં નથી. જેણે અનેક પ્રકારની સંજ્ઞાથી કલ્પના કલ્પેલી છે, એવું અપ્રબુદ્ધ (અજ્ઞાની) મન વિચિત્ર વૃત્તિને અનુસરી વિચિત્ર આકૃતિપણાને પામે છે. જ્યાં સુધી મન અજ્ઞાની છે ત્યાં સુધી તે મન નિદ્રાવાળું કહેવાય છે. તેથી તે સ્વપ્નમાં સંભ્રમ જુએ છે. પણ જાગ્રત થયા પછી મન તે સંભ્રમ જોતું નથી. અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી ક્ષોભ પામેલા જીવને જ્યાં સુધી બોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી તે દુઃખથી પણ ભેદન ન થાય એવા સંસારના આરંભને

* આ એકસોપંદરમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીને બોધ થવાથી આશ્ચર્ય થયું; તેથી માયા, તેના નાશની સ્થિતિ તથા લવણરાજાની આપત્તિનું કારણ પૂછ્યું, તેનો વસિષ્ઠઋષિએ ઉત્તર આપ્યો એટલું કહેવાશે.

જુએ છે. દિવસના પ્રકાશથી વિકાસ પામતા કમળની જેમ બોધથી જાગૃત થયેલા મનનો સર્વ અંધકાર લય પામે છે. ચિત્ત, અવિદ્યા, મન, જીવ, વાસના તથા કર્માત્મા એવા નામથી કહેવાતો દેહધારી દુ:ખનો ભોક્તા છે. દેહ જડ છે. તે દુ:ખ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, પણ દેહધારી જ અવિચારથી દુ:ખ ભોગવે છે. ગાઢ અજ્ઞાનથી અવિચાર થાય છે અને અજ્ઞાન જ દુ:ખનું કારણ છે. કોશેટો કરનાર કીડાની પેઠે જીવ એક અવિવેકરૂપી દોષ વડે શુભ તથા અશુભ ધર્મના વિષયપણાને પામેલો છે. અવિવેકરૂપી રોગથી બંધાયેલું તથા વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિવાળું મન અનેક પ્રકારના આકારના વિહાર વડે ચક્રની પેઠે ભ્રમ્યા કરે છે. આ શરીરમાં રહેલું મન ઉદય પામે છે, રાડો પાડે છે, હિંસા કરે છે, ગમન કરે છે, નાચે છે અને નિંદા કરે છે, પણ શરીર કાંઈ કરતું નથી. જેવી રીતે ઘરમાં રહેલો ગૃહપતિ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ ઘર કાંઈ કરતું નથી, તેવી રીતે દેહમાં રહેલો જીવ જ સંસારમાં ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ દેહ કાંઈ કરતો નથી. સર્વ પ્રકારનાં સુખ—દુ:ખમાં તથા સર્વ પ્રકારની કલ્પનામાં મન છે તે જ કર્તા છે. અને મન છે તે જ ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે માનવમાત્ર માનસ (મનથી થયેલું) છે; એમ તમે સમજો. લવણરાજાને મનના ભ્રમથી ચંડાળપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે વિષે હું તમને ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું તે તમે સાંભળો. હે રામ! મન છે તે જ શુભ તથા અશુભ કર્મફળ ભોગવનાર છે, એ વિષે તમને બોધ થાય તેવી રીતે હું તમને કહું છું. તે તમે સાંભળો. હે નિષ્પાપ! લવણરાજા હરિશ્ચંદ્રરાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. એક દિવસ એકાંતમાં બેઠાં બેઠાં તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, ' મારા દાદાએ મોટો રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો અને હું પણ તેમના જ કુળમાં જન્મેલો છું, માટે હું પણ માનસિક યજ્ઞ કરું. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને તે રાજાએ આદરથી યજ્ઞની સામગ્રી એકઠી કરી અને રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી તેણે ઋત્વિજોને બોલાવ્યા, સારા સારા મુનિઓની પૂજા કરી, દેવતાઓને નિમંત્રણ કર્યાં અને અગ્નિમાં હોમ કર્યો. એવી રીતે પોતાના ઉપવનમાં ઇચ્છા પ્રમાણે માનસિક યજ્ઞ કરતાં અને દેવતા, ઋષિ તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતાં તેને એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોને સર્વસ્વ દક્ષિણા આપીને રાજા સૂર્યાસ્તસમયે પોતાના તે જ ઉપવનમાં જાગ્રત થયો. એટલે તેનો મનોરથ નિવૃત્ત થયો. આવી રીતે તે લવણરાજાએ માનસિક રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને તેનું તેને સંપૂર્ણ ફળ× મળ્યું. એટલા માટે મન છે, તે જ સુખ—દુ:ખને ભોગવનાર છે, એમ તમે સમજો. માટે હે રામચંદ્રજી ! તે મનને સત્ય અને પવિત્ર ઉપાયમાં જોડો. આ મનરૂપી પુરુષ જો કાળ વગેરે પરિચ્છેદથી રહિત એવા આત્માનું અવલંબન કરીને રહે છે, તો સંપૂર્ણ થાય છે; પણ તે જો નાશાત્મક દેહમાં પ્રતિષ્ઠા પામીને રહે છે, તો નાશ પામે છે. માટે જો મનમાં 'હું દેહ છું,' એવો નિશ્ચય હોય, તો તેનો ત્યાગ કરો. કમળખંડમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે, એટલે તે કમળોનો સંકોચ, તેમનું જડપણું (કરમાઈ જવાપણું) અને તેમના કોશની અંદરનો તથા બહારનો અંધકાર એ બધું નાશ પામે છે અને કમળ પ્રફુલ્લિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સાર તથા અસાર વિવેકવાળા ચિત્તને જ્ઞાન થાય છે, એટલે એકાંતમાં જ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિવાળા માણસને સંસારનાં દુ:ખનો મૂળ સહિત નાશ થઈ જાય છે.

उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः । भास्वत्करप्रकटिते ननु पद्मखंडे संकोचजाड्यतिमिराणि चिरं क्षतानि॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સાધકજન્માવતાર' નામનો સર્ગ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

× રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને બાર વર્ષ સુધી મોટું દુ:ખ ભોગવવું પડે છે, એમ હવે પછીના સર્ગમાં કહેવાશે. શરીરથી રાજસૂય યજ્ઞ કરે, તેના કરતાં માનસિક યજ્ઞ કરનારને પાંચગણું વધારે દુ:ખ તથા પાંચ ગણું વધારે સુખ મળે છે. તે પ્રમાણે લવણરાજાએ માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી પાંચગણું એટલે ૬૦ વર્ષ સુધી તેને ચંડાળદશાનું દુ:ખ ભોગવવું પડયું.

સર્ગ ૧૧૬ મો*

યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ

राम उवाच

राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो।
प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाजालशाम्बरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! લવણરાજાને ઈન્દ્રજાળ કરનારની માયામાં ચંડાળદશાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તે રાજસૂય યજ્ઞના નિમિત્તનું ફળ મળ્યું, એમ તમે કહ્યું, તો તેમાં શું પ્રમાણ છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્યારે ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ લવણરાજાની સભામાં આવ્યો ત્યારે તે સભામાં હું હાજર હતો, તેથી મેં તે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. લવણરાજા જાગ્રત થઈને પોતે અનુભવ કરેલી ચંડાળદશાનું વર્ણન કરી રહ્યો ત્યાર પછી તે ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ચાલ્યો ગયો, એટલે સર્વ સભાસદોએ તથા લવણરાજાએ મને પૂછ્યું કે, 'આ ઈન્દ્રજાળ કરતાર ચાલ્યો ગયો અને મારે ચંડાળદશાનો અનુભવ કરવો પડયો, તેનું શું કારણ?' હે રામ! તેમણે આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે મેં સમાધિથી વિચાર કરી, યોગબળથી સઘળું નજરે જોઈને એ ઈન્દ્રજાળના સંબંધમાં જે ઉત્તર આપ્યો, તે હું તમને કહું છું. તમે તે સાંભળો. રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર માણસને બાર વર્ષ સુધી આપત્તિ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની વ્યથા રહેલી છે. એટલા માટે હે રામ! આકાશમાંથી ઈન્દ્રદેવતાએ એક દેવદૂતને લવણરાજાને દુઃખ આપવા સારુ ગારુડિકના વેષમાં તેની સભામાં મોકલ્યો હતો. તે દેવદૂત ઉપર પ્રમાણે રાજાને મહા આપત્તિનો અનુભવ કરાવ્યા પછી દેવતા તથા સિદ્ધગણથી સેવાયેલા આકાશમાર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! આ જે મેં તમારી પાસે કહ્યું છે, તે સર્વ મારી નજરે જોયું છે. તેથી તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. મન છે તે જ વિલક્ષણ ક્રિયાને કરનાર તથા ભોગવનાર છે. તડકામાં જેમ હિમકણનો લય થાય છે, તેમ મનરૂપી રત્નને હઠયોગથી ઘર્ષણ કરી, રાજયોગથી શોધન કરી અને વિવેક વડે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લય કરીને તમે પરમ કલ્યાણ પામશો. ચિત્ત છે એ જ સકળ ભૂતનો આડંબર કરનાર અવિદ્યા છે, એમ તમે સમજો. તે અવિદ્યા વિચિત્ર ઈન્દ્રજાળની જેમ રહેલી વાસનાના પરવશપણાથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેવી રીતે 'વૃક્ષ' અને 'તરુ' એ બે શબ્દના અર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેવી રીતે અવિદ્યા, ચિત્ત, જીવ અને બુદ્ધિ, એ શબ્દમાં કાંઈ ભેદ નથી. આ પ્રમાણે જાણીને તમે ચિત્તને કલ્પનારહિત કરો. ચિત્તના નિર્મળપણારૂપી એક (સૂર્ય) બિંબનો ઉદય થવાથી, કલંક સહિત વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષરૂપી અંધકારનો નાશ થશે. તે અંધકારનો નાશ થયા પછી એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ન દેખાય, એવું કાંઈ પણ નથી કે જે પોતાનું ન થાય, એવું કાંઈ પણ નથી કે જેનો ત્યાગ ન થાય અને એવું કાંઈ પણ નથી કે જેનું મારણ ન થાય; કારણ કે સર્વ પોતાનું છે અને સર્વ પારકું છે; સર્વ વસ્તુ સર્વદા સર્વરૂપ થાય છે, એ જ પરમાર્થ છે. જેવી રીતે માટીના કાચા પાત્રના સમૂહને પાણીમાં રાખવાથી તે એકરસરૂપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વ દૃશ્યપદાર્થ તથા તેનો બોધ એ સઘળું એક બ્રહ્મરસપણાને પામી જાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહાત્મન્ ! મનનો ક્ષય થવાથી સકળ દુઃખનો અંત થાય છે, એમ આપે કહ્યું; પણ ચપળ વૃત્તિવાળા મનની અસત્તા કેવી રીતે થાય, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુકુળચંદ્ર! મનને શાંત કરવા માટે હું તમને યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો. તે જાણવાથી પરમાત્મામાં મનોવૃત્તિનો લય થશે. પ્રથમ મેં તમને કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણીની સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારની જાતિ છે. તેમાં પ્રથમ મનની કલ્પના વડે 'હું

*આ એકસોસોળમા સર્ગમાં, પૂર્વના સર્ગમાં રામચંદ્રજીએ પ્રશ્ન પૂછેલા છે, તેમાંથી ચોથા પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું; તથા ઉપોદ્ઘાત સહિત વસિષ્ઠ ઋષિએ યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ કર્યો એટલું કહેવાશે.

ચતુર્મુખ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું' એ પ્રમાણે કલ્પના બ્રહ્માને થઈ. એ બ્રહ્મ સત્યસંકલ્પ હોવાથી, જે જે સંકલ્પ કરે છે તે તે જુએ છે. તેથી જ આ ભુવનાડંબરની કલ્પના થયેલી છે. તેમાં જન્મ, મરણ, સુખ, દુ:ખ તથા મોહ વગેરેની કલ્પના થયેલી છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના એક દિવસ સુધી એ સર્વ રચના રહે છે. પછી જેમ તડકામાં રહેલી હિમકણિકાનો લય થાય છે, તેમ આ ભુવનાડંબર-નો શેષશાયી વિષ્ણુને વિષે લય થઈ જાય છે. ફરીથી સૃષ્ટિનો સમય થાય છે, ત્યારે વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી પ્રથમના જેવી જ રચના ઉત્પન્ન કરે છે. પાછો તેનો લય થાય છે અને ત્યાર પછી પણ પોતાની મેળે જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ તે પોતાની મેળે શાંત થાય છે. એવી રીતે આ બ્રહ્માંડમાં તેમ જ બીજા બ્રહ્માંડમાં અનંત બ્રહ્મકોટી રહેલી છે. એવી જ રચના એમ ને એમ થઈ ગયેલી છે તથા થશે અને તેની ગણતરી પણ થતી નથી. ઉપર પ્રમાણે રહેલી કલ્પનામાં ઈશ્વરની પાસેથી આવેલો જીવ કેવી રીતે જીવે છે તથા મુક્ત થાય છે, એ સાંભળો. પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માની મનઃ-શકિત પાસે રહેલા આકાશની શકિતનો આધાર લે છે, આકાશમાં રહેલા પવનને અનુસરે છે અને કાંઈક ચલનરૂપ ઘાટા સંકલ્પપણાને પામે છે. ત્યાર પછી તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ તન્માત્રા સહિત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતપણાને પામે છે. ત્યાર પછી એ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત ઈત્યાદિ નામથી જીવોપાધિથી સ્થૂલ પ્રકૃતિરૂપ થાય અને આકાશ, પવન તથા તેજના રૂપના સંકલ્પથી ક્રમપૂર્વક હિમરૂપે થાય છે. ત્યાર પછી તે શાળ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીના ગર્ભપણાને પામે છે. ત્યાર પછી જન્મ થાય છે અને તે પુરુષ થાય છે. પોતાનો જન્મ થાય ત્યારથી એટલે બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ પુરુષે વિદ્યાગ્રહણ કરવું તથા ગુરુને અનુસરીને રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી વિવેક—વૈરાગ્ય વગેરે સાધન-સંપત્તિ તમારી પેઠે તે પુરુષને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી સ્વચ્છ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં 'સંસાર-ના અનર્થ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા મોક્ષનો ઉપાય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.' એવો વિચાર તે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે વિવેકવાળો તથા નિર્મળ સત્ત્વગુણરૂપ હું ઉત્તમ બ્રાહ્મણો વગેરેની જાતિમાં છું એવા અભિમાનવાળા અધિકારી પુરુષને ક્રમપૂર્વક ચિત્તને પ્રકાશ કરનારી એવી સાત યોગભૂમિકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧—૨૪

તાદૃગ્વિવેકવતિ સંકલિતાભિમાને પુંસિ સ્થિતે વિમલસત્ત્વમયાગ્ર્યજાતૌ । સપ્તાત્મિકા-વતરતિ ક્રમશઃ શિવાય ચેતઃપ્રકાશનકરી નનુ યોગભૂમિઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સાધકજન્માવતાર' નામનો સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો*

સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

राम उवाच

कीदृश्यो भगवन् योगभूमिकाः सप्त सिद्धिदाः । समासेनेति मे ब्रूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! હે સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની! સિદ્ધિ આપનારી સાત યોગભૂમિકા કેવી છે, તે તમે મને સંક્ષેપથી કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! અજ્ઞાનભૂમિકા સાત છે, તેમ જ જ્ઞાનભૂમિકા પણ સાત છે અને તેના પરસ્પર વિરોધી એવા ભેદો અસંખ્ય છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન તથા વિષયભોગ-માં દૃઢતારૂપ રસાવેશ--એ બંને અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનચતુષ્ટય સહિત શ્રવણાદિ પ્રયત્ન તથા મુમુક્ષુઓની દૃઢતારૂપ રસાવેશ એ જ્ઞાનભૂમિકાનું અસાધારણ કારણ છે. એ બંને અભિવૃદ્ધિ પામીને પોતાને યોગ્ય (સંસારસુખ કે બ્રહ્મસુખ)

* આ એકસોસત્તરમા સર્ગમાં જ્ઞાનભૂમિના ભેદનો ઉપોદ્ઘાત તથા સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ફળને ઉપજાવે છે. તેમાં પ્રથમ હું તમને સાત અજ્ઞાન—ભૂમિકાના પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. ત્યાર પછી તમે જ્ઞાન—ભૂમિકાના સાત પ્રકાર સાંભળશો. **સ્વરૂપાવસ્થિતિ** અને મુક્તિ એટૂંકમાં જ્ઞાનનું લક્ષણ છે; તથા સ્વરૂપ થકી ભ્રષ્ટતા અને અહંકારપણું એ ટૂંકમાં અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. શુદ્ધ સન્માત્રનું જ્ઞાન થવાથી જે માણસ પોતાના સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી તેને રાગ—દ્વેષનો ઉદય ન થવાથી અજ્ઞપણું થવાનો સંભવ નથી. સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવાને લીધે અનાત્મપદાર્થમાં આત્માનું જે તાદાત્મ્ય થાય છે, એના જેવો બીજો મોહ થયો નથી અને થશે પણ નહિ. પ્રથમ થયેલા વિષયનો સંકલ્પ સમાપ્ત થયા પછી જ્યાં સુધી બીજા વિષયનો સંકલ્પ થયો નથી. ત્યાં સુધી વચગાળે જે સ્થિતિ રહે છે, તેને **સ્વરૂપાવસ્થિતિ** કહે છે; કારણ કે ત્યાં સુધીની તે સ્થિતિમાં મનન કે પ્રયત્ન રહેતાં નથી. જેમાં સર્વ સંકલ્પ શાંત થાય છે, જે પહાડના મધ્યભાગ જેવી ઘન છે અને જે જડતા તથા નિદ્રાથી રહિત છે, તે સ્થિતિને પણ **સ્વરૂપાવસ્થિતિ** કહે છે, અહંતાના અંશનો નાશ થયા પછી, ભેદ શાંત થયા પછી અને નિઃસ્પંદપણાને પામ્યા પછી જે અજડ ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્ફુરે છે તેને પણ**સ્વરૂપાવસ્થિતિ** કહે છે.એ સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો આરોપ કર્યો છે, તે અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા તમે સાંભળો : (૧) **બીજજાગ્રત,** (૨) **જાગ્રત,** (૩) **મહાજાગ્રત,** (૪) **જાગ્રતસ્વપ્ન,** (૫) **સ્વપ્ન,** (૬) **સ્વપ્નજાગ્રત** અને (૭) **સુષુપ્તક.** આવી રીતે સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા છે. એ સાતના પરસ્પર સેળભેળ થવાથી બીજા ઘણા પ્રકાર થાય છે. તેમાં એ સાત ભેદનાં લક્ષણો સાંભળો. કોઈથી વર્ણન ન થાય એવું તથા ભવિષ્યકાળમાં ચિત્ત-જીવ વગેરે નામના શબ્દ તથા અર્થને ભોગવનારું બીજરૂપે રહેલું તથા જાગ્રત જે નિર્મળ ચૈતન્યનું પ્રથમ સ્ફુરણ છે તેને **બીજજાગ્રત** કહે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞપ્તિ(જ્ઞાન)ની નવી અવસ્થા છે. હવે હું તમને બીજી જાગ્રત સંસૃતિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. બીજજાગ્રત થયા પછી 'આ હું તથા આ મારું' એવી મનમાં જે પ્રતીતિ થાય છે તેને જાગ્રત કહે છે. 'આ હું તથા આ મારું' એવી જાતના, જન્મ થયા પછી અથવા પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી જાગ્રત થયેલા દૃઢ વિશ્વાસને **મહાજાગ્રત** કહે છે. અભ્યાસથી દૃઢ થયેલું અથવા દૃઢ ન થયેલું જાગ્રદવસ્થાનું જે મનોરાજ્ય છે તેને **જાગ્રતસ્વપ્ન** કહે છે. આકાશમાં બે ચંદ્રની પ્રતીતિ, છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ અને તડકામાં મૃગતૃષ્ણિકા વગેરે ભેદથી જાગ્રત દશામાં અભ્યાસથી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન થાય છે. થોડીક વાર સુધી 'મેં આ પ્રમાણે જોયું, પણ તે ખરું નથી' એ પ્રમાણે નિદ્રાના કાળમાં અનુભવ કરેલા અર્થનો, નિદ્રા મટયા પછી જે વિચાર કરવો તેને **સ્વપ્ન** કહે છે, અને તે સ્વપ્ન મહાજાગ્રતને વિષે સ્થૂળ શરીરના કંઠથી હૃદય સુધીની નાડીના ભાગમાં થાય છે. સ્વપ્ન ચિરકાલ સુધી જોવામાં આવતું ન હોય, તો તેથી એનું શરીર ખરાબર ખૂલતું નથી; ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષતદેહમાં જ્યારે જાગ્રતદશાની પેઠે સ્વપ્નમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તેને **સ્વપ્નજાગ્રત** કહે છે. ઉપરની છ અવસ્થાનો ત્યાગ થયા પછી ભાવિ દુઃખના બોજથી યુક્ત જીવની જે જડસ્થિતિ છે, તેને **સુષુપ્તિ** કહે છે. આવી અવસ્થામાં ઘાસ, ઢેફાં તથા પથરા વગેરે સર્વ પદાર્થો પરમાણુ જેવા રહે છે. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં તમને અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી. એમાંની દરેક ભૂમિકાને અનેક પ્રકારના વૈભવવાળી અનેક શાખા રહી છે. જો જાગ્રતસ્વપ્નની દશા ઘણી વાર સુવીરૂઢ થાય તો તે દશા જાગ્રદવસ્થામાં મળી જાય છે. જાગ્રતપણાને પામેલી જાગ્રતસ્વપ્નદશામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થના ભેદ વડે મહાજાગ્રત દશાના જેવી સ્થિતિ વિકાસ પામે છે. જેવી રીતે વહાણ જળની અંદર રહેલી ઘૂમરીમાં ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે ઉપરની મહાજાગ્રતદશામાં પણ માણસ એક જાતના મોહમાંથી બીજા મોહમાં ભમ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે કેટલીક સંસૃતિ સ્વપ્નની

પેઠે રહેલી છે. કેટલીક જાગ્રતપણે રહેલી છે, કેટલીક સ્વપ્ન—જાગ્રતપણે રહેલી છે તથા કેટલીક જાગ્રત—સ્વપ્નરૂપે રહેલી છે, આ પ્રમાણે મેં તમને સાત અજ્ઞાન ભૂમિકાઓ કહી, તે અનેક પ્રકારના વિકારને લીધે તથા જગતની અંદરના ભેદને લીધે અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. મનોહર વિચાર કરી અનેક નિર્મળ આત્માનું જ્ઞાન પામીને તમે તે અજ્ઞાનભૂમિકાને તરી જશો. ૧—૨૯

अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता नानाविकारजगदंतरभेदहीना। अस्याः समुत्तरसि चाद विचारणाभिर्दृष्ट प्रबोधविमले स्वयमात्मनीति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'અજ્ઞાનભૂમિકા—વર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો*

સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ।
नानया ज्ञातया भूयो मोहपंके निमज्जसि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે અનઘ! હવે હું તમને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહું છું, તમે તે સાંભળો. એ સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી તમે ફરીથી મોહરૂપી કાદવમાં ડૂબશો નહિ. કેટલાક મતવાદીઓ યોગભૂમિકાના ઘણા પ્રકાર કહે છે, પણ હવે પછી હું તમને કહેવાનો છું, તે જ શુભ ફળ આપનારી સાત ભૂમિકા મને માન્ય છે. અવબોધને જ્ઞાન કહે છે અને તે જ્ઞાન સાત ભૂમિકાનું છે. જ્ઞેયને મુક્તિ કહે છે અને તે સાત ભૂમિકાથી પર છે. સત્યાવબોધ અને મોક્ષ એ બે શબ્દનો એક જ અર્થ છે અને જે જીવને સત્યાવબોધ થયો છે તેને ફરીથી જન્મ—મરણ થતાં નથી. પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને **શુભેચ્છા**, બીજીને **વિચારણા**, ત્રીજીને **તનુમાનસા**, ચોથીને **સત્ત્વાપત્તિ**, પાંચમીને **અસંસક્તિ**, છઠ્ઠીને **પદાર્થભાવની** અને સાતમીને **તુર્યગા** એવું નામ આપ્યું છે. એ સાત ભૂમિકાને અંતે મુક્તિ રહેલી છે અને તેમાં ફરીથી શોચ થતો નથી, હવે તમે ઉપરની જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાનું વર્ણન સાંભળો. 'હું મૂઢ કેમ બેઠો છું? શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમે કરી હું વિચાર કરું' એ પ્રમાણે વૈરાગ્યપૂર્વક ઈચ્છા થવી તેને પંડિતો **શુભેચ્છા** કહે છે. શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમ વડે વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી તેને **વિચારણા** કહે છે. વિચારણા તથા શુભેચ્છાએ કરીને સૂક્ષ્મપણું થાય અને તેથી ઈન્દ્રિયોના અર્થને વિષે અનાસક્તિ થાય તેને **તનુમાનસા** કહે છે. ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બહારના વિષયને વિષે ચિત્તમાં વૈરાગ્ય થાય અને તેથી શુદ્ધ તથા સત્ય આત્મામાં જે સ્થિતિ થાય, તેને **સત્ત્વાપત્તિ** કહે છે. ઉપરની ચાર દશાના અભ્યાસથી અસંસંગરૂપી× ફળ થાય છે અને તેને ચિત્તમાં પરમાનંદ તથા નિત્ય અપરોક્ષ એવા બ્રહ્માત્મભાવના સાક્ષાત્કારરૂપી ચમત્કાર થાય છે. તેને **અસંસક્તિ** કહે છે. ઉપરની પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્મારામપણાએ કરીને બહારના તથા અંદરના પદાર્થની જે અભાવના થાય છે, તેને **પદાર્થભાવની** કહે છે. આ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં પદાર્થમાત્રની અન્ય માણસ પ્રેરણા કરે ત્યારે પણ પ્રયત્નથી ખબર પડે છે. આ છ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ભેદમાત્ર ન જણાવાને લીધે એક સ્વભાવમાં જ જે નિષ્ઠા રહેલી છે, તેને **તુર્યગા** કહે છે. આ પ્રમાણેની **તુર્યાવસ્થા** જીવન્મુક્ત વિષે રહેલી છે. આ સાત ભૂમિકાથી પર વિદેહમુક્તિનો વિષય છે અને તેને **તુર્યાતીતપદ** કહે છે. હે રામચંદ્રજી! જે મોટા ભાગ્યવાળા માણસો સાતમી ભૂમિકામાં આવેલા છે, તે આત્મારામ મહાત્માઓ મહત્પદને પામેલા છે. જેઓ જીવન્મુક્ત દશાને પામેલા છે, તેઓ

* આ એકસોઅઢારમા સર્ગમાં સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાનું તથા મોક્ષ સુધીનાં તેનાં લક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

× સમાધિને લીધે ચિત્તને અંદરના તથા બહારના આકારનું જ્ઞાન ન રહે એવી જાતનું ફળ થવું તેને અસંસંગ કહે છે.

સુખ—દુઃખમાં આસક્ત થતા નથી. કોઈ સમયે તેઓ આવી પડેલાં વ્યવહારનાં કાર્યો કરે છે, તો કોઈ સમયે તેઓ તે નથી પણ કરતા. જીવન્મુક્તિ પામેલા માણસને જ્યારે તેની પાસે રહેનાર માણસ બોધ કરે છે, ત્યારે તે પોતાના આશ્રમના આચારના ક્રમ વડે પ્રાપ્ત થયેલા સદાચારનું પ્રબુદ્ધ માણસની જેમ આચરણ કરે છે. છતાં જેમ સૂતેલા માણસને સુંદર સ્ત્રી સુખરૂપ થતી નથી, તેમ તે આત્મારામ પુરુષને જગતની એક પણ ક્રિયા સુખરૂપ થતી નથી. આ પ્રમાણે સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન વિદ્વાન માણસને જ થાય છે. પણ પશુને, સ્થાવરને અથવા મલિન ચિત્તવાળાને થતું નથી. પશુ અથવા મ્લેચ્છને પણ જ્યારે ઉપર કહેલી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે દેહ સહિત અથવા દેહરહિત હશે તોપણ તે મુક્ત થાય છે, તેમાં કાંઈ સંશય નથી. જ્ઞપ્તિ(જ્ઞાન)ગ્રંથિ-(સંસારની ગાંઠ)ને કપાવવાથી મુક્તતા થાય છે; એટલે પછી મૃગતૃષ્ણામાં જળબુદ્ધિ તથા છીપમાં રૂપાની બુદ્ધિ વગેરે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. જે માણસો મોહને તરી ગયા છે તથા પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓ આ જ્ઞાન ભૂમિકામાં આત્મલાભને પરાયણ રહેલા છે. કેટલાક સર્વ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક એક—બે ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાતમી જ ભૂમિકામાં રહેલા છે. વળી કેટલાક ત્રણ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે, કેટલાક છેલ્લી ભૂમિકામાં આવેલા છે, કેટલાક ચોથી ભૂમિકા સુધી ગયેલા છે અને કેટલાક બીજી ભૂમિકામાં રહેલા છે. કેટલાક ભૂમિકાના અંશને ભોગવનાર છે, કેટલાક સાડાત્રણ ભૂમિકાને પહોંચેલા છે, કેટલાક સાડાચાર ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાડા છ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે. ઇન્દ્રિયોના વિષય તથા શરીરજન્ય તાપની નિવૃત્તિ માટે વિવેકી માણસ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે લોકમાં ઉપરની સાત પ્રકારની ભૂમિકામાં ફર્યા કરે છે. જે ધીરજવાન માણસ આ આત્મલાભરૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠદશામાં રહે છે, તે ચક્રવર્તી રાજા જેવો ગણાય છે અને તે દશામાં દિગ્ગજ જેવા શત્રુઓનો પરાજય (અર્થાત્ સાત દ્વીપનું રાજ્ય પણ) તૃણ સમાન ગણાય છે. ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુને જીતનાર જે માણસ ઉપર કહેલી સાત ભૂમિકામાં જયજયકાર ભેર રહે છે, તે મહાત્મા વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ભૂમિકામાં ચક્રવર્તીપણું તથા બ્રહ્મશરીર પણ તૃણરૂપ ગણાય છે; કારણ કે તેવા પુરુષને ચક્રવર્તી રાજ્ય તથા બ્રહ્મશરીરથી પણ ઉત્તમ એવું વિદેહકૈવલ્યસુખ આ જગતમાં જ મળે છે.૧-૩૦

ये तासु भूमिषु जयंति हि ये महांतो वंद्यास्त एव हि जितेंद्रियशत्रवस्ते । सम्राड्विराडपि च यत्र तृणायते वै तस्मात्परं जगति ते समवाप्नुवंति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'જ્ઞાનભૂમિકોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો*

સત્ય વસ્તુની દૃઢતા માટે સુવર્ણ તથા વીંટીનું દૃષ્ટાંત

वसिष्ठ उवाच

ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमताम् । विरौति नाहं हेमेति तथात्माहंतयानया ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેવી રીતે સુવર્ણ ત્રણે કાળમાં સુવર્ણ જ છે, તે છતાં વીંટીનું ભાન થવાથી તે સુવર્ણ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી જઈને 'હું સુવર્ણ નથી' એવો ખેદ કરે છે, તેવી રીતે આત્મા અહંતાને લીધે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી જઈને ખેદ કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનિ! સુવર્ણને વીંટીના જ્ઞાનનો તથા આત્માને અહંતાનો કેવી રીતે ઉદય થયો, તે મને યથાર્થ રીતે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સત્પુરુષે સાચી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિષે પ્રશ્નો પૂછવા ઘટે છે, પણ તેણે ખોટી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિષે પૂછવું ઘટે નહિ. અહંતા તથા વીંટીપણું એ બંને વસ્તુ

* આ એકસોઓગણીસમા સર્ગમાં માયિક રૂપનું ખંડન કરી આગલા સર્ગમાં કહેલી ભૂમિકામાં એક બ્રહ્મ વસ્તુનું દર્શન કરવાનો કેટલીક યુક્તિ કહેવામાં આવશે.

જ ખોટી છે. કારણ કે કોઈ માણસને સુવર્ણની ખરીદી કરવી હોય, ત્યારે તે સુવર્ણના દલાલને કહે કે, 'મારે સુવર્ણ લેવું છે.' હવે તે દલાલ 'તમે સુવર્ણને માટે આ વીંટી રાખો.' એમ કહીને સુવર્ણના બદલે વીંટી આપે છે. ત્યારે વીંટી એ પણ સુવર્ણ જ છે. એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! તમારા કહેવા પ્રમાણે શુવર્ણ જ જો સર્વ વ્યવહારમાં આવતું હોય, તો સુવર્ણથી ભિન્ન વીંટી વગેરેનું રૂપ કેવું છે, તે તમે મને કહો, એટલે આ અર્થના નિશ્ચયથી હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણીશ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જે વસ્તુ ખોટી છે તેનું રૂપ નથી, માટે રૂપરહિત વસ્તુના રૂપનું જો નિરૂપણ થતું હોય તો વાંઝણીના દીકરાનો આકાર તથા ગુણ તમે કહો. વીંટીપણું એ માત્ર ખોટી ભ્રાંતિ છે, તે અસત્ રૂપવાળી માયા છે અને અવિચારથી દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી જોવામાં આવતી નથી. એ પ્રસિદ્ધ માયાનું સ્વરૂપ છે. મૃગતૃષ્ણાના જળમાં આકાશના બે ચંદ્રની ભ્રાંતિમાં તથા અહંતામાં અવિચારથી માયાનું રૂપ દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી નથી દેખાતું. છીપમાં રૂપાનો આકાર જોવામાં આવે છે, પણ તે છીપમાંથી એક અણુ જેટલું અથવા એક કણ જેટલું રૂપું પણ એક ક્ષણ પણ મળતું નથી. એ પ્રમાણે અવિચારથી છીપમાં રૂપાપણું તથા ઝાંઝવાના જળમાં જળપણું અસત્ છતાં સત્ હોય એવું જણાય છે. જે વસ્તુ મૂળમાં જ નથી, તેનું નાસ્તિકપણું (એ વસ્તુ નથી એવો નિશ્ચય) વિચાર કરવાથી પ્રકાશ પામે છે; તથા અવિચારથી મૃગતૃષ્ણામાં જળની બુદ્ધિની પેઠે સ્ફુરે છે, એટલે તે ભ્રાંતિ મટતી નથી. ભૂતની ભ્રાંતિનો ગભરાટ બાળકને મરણરૂપ થઈ પડે છે; તેવી રીતે અસત્ વસ્તુ પણ કોઈ સમયે સત્કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે. રેતીમાં જેવી રીતે તેલ નથી, તેવી રીતે સુવર્ણમાં સુવર્ણ—વિના વીંટી તથા કડાપણું કાંઈ પણ નથી. સાચી વસ્તુથી જ વ્યવહાર થાય અને મિથ્યા વસ્તુથી ન થાય એવો કાંઈ નિયમ કર્યો નથી, કારણ કે કોઈ સમયે મિથ્યા યક્ષથી બાળકને થતા વિકારની જેમ મિથ્યા વસ્તુ પણ સાચું કામ કરે છે. ઝેરમાં અમૃતની ભાવના દૃઢ થવાથી તે ઝેર પણ અમૃતનું કામ કરે છે, તેવી રીતે સાચી અથવા ખોટી વસ્તુનો હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય, તે વસ્તુ તેવા અર્થવાળી ક્રિયા કરે છે. જે આ દેખાય છે તે પરમ અવિદ્યા છે, તે જ માયા છે અને તેથી જ સંસૃતિ છે. તેથી જ અસત્ તથા પ્રતિષ્ઠારહિત આ પદાર્થમાં અહંતાપણાની ભાવના થાય છે. સુવર્ણમાં વીંટીપણું આદિ ભાવ નથી તથા આત્મામાં અહંતાપણું નથી, એવી રીતે સ્વચ્છ તથા શાંત પરમાત્મામાં અહંતાનો અભાવ છે. સત્ય વિચાર કરતાં પરમાત્મા વિના કોઈ સનાતનપણું નથી. કોઈ વિરંચિપણું નથી. કોઈ બ્રહ્માંડપણું નથી અને કોઈ પ્રજાપતિપણું નથી. તેના વિના કોઈ લોકાંતરપણું નથી. અને કોઈ સ્વર્ગપણું નથી. વળી મેરુપણું નથી, અસુરપણું નથી, મનપણું અને દેહપણું પણ નથી. તેના વિના કોઈ મહાભૂતપણું નથી, કારણપણું નથી, ત્રિકાળની કલ્પનાપણું નથી અને ભાવ તથા અભાવનું વસ્તુપણું નથી. તેના વિના ત્વંપણું, અહંપણું, સત્તાપણું તથા અસત્તાપણું નથી, તેમ જ કોઈ પણ ભેદની કલ્પનાપણું તથા કોઈ વસ્તુમાં રાગ તથા તેથી થતી પ્રીતિપણું નથી. સર્વ જગતનું પારમાર્થિક રૂપ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી નિરંતર સન્માત્ર છે, અનામય છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, તે નામરહિત અને કારણરહિત છે, ઉત્પત્તિ તથા નાશના વિકારથી રહિત છે, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, સર્વરૂપ નહિ છતાં સર્વરૂપ છે, મન અને વચનથી ગ્રહણ ન થાય તેવું છે, શૂન્યથી પણ શૂન્ય છે અને સુખથી પણ સુખતર છે.

રામ બોલ્યા : હવે બ્રહ્મનું સર્વ સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવ્યું; તોપણ આ સર્ગ (દૃશ્ય જગત) જોવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ, તે મને ફરીથી કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમતત્ત્વ શાંત પરમપદમાં આ જ પ્રમાણે રહેલું છે, પણ તેમાં સર્ગ તથા સર્ગનું નામ પણ કાંઈ નથી. મહાસાગરમાં જળ છે, તેવી રીતે પરમેશ્વરમાં સર્ગ રહેલો છે, પણ જળમાં દ્રવપણું હોવાથી તેમાં સ્પંદનધર્મ છે, ત્યારે પરમાત્માનું પદ સ્પંદરહિત છે. સૂર્યાદિ પોતાને વિષે પ્રકાશ પામે છે, પણ પરમપદને તે પ્રકાશ કરતા નથી. પ્રકાશ થવો એ સૂર્યાદિનું તત્ત્વ છે અને પરમપદ છે તે તો પ્રકાશ વગેરે ક્રિયાથી રહિત છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં ઊંચાપણું તથા નીચાપણું નથી, પણ જળમાત્ર સ્ફુરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં તત્પરાયણ આ જગત અનેક પ્રકારે સ્ફુરે છે. જ્યાં સુધી પરિપકવ જ્ઞાન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી સર્ગ જોવામાં આવે છે; અને તે જ સર્ગ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી શાશ્વત બ્રહ્મસ્વરૂપ રૂપે જણાય છે. આકાશમાં આકાશાંતર નથી તેવી રીતે એક પરમાર્થમાં બીજું પરમાર્થ નથી. આથી સર્ગ છે તે બ્રહ્મની સંજ્ઞા છે, એવો વિદ્વાન માણસનો નિશ્ચય છે, ચિત્તથી સર્ગ જોવામાં આવે છે અને ચિત્તાથી સર્ગનો ક્ષય જોવામાં આવે છે, જેમ કડાં વગેરેનો ભ્રમ સુવર્ણમાં શાંત થાય છે, તેવી રીતે સર્ગનો ભ્રમ પરમાત્માના પરમ શાંત પદમાં નાશ પામે છે. ચિત્તની શાંતિ થવાથી સર્ગ જો સત્ય હોય તોપણ અસત્ય જણાય છે, તથા ચિત્તનો ઉદય થવાથી અસત્ વસ્તુમાં સાચી સત્તા મળે છે. અહંતાથી યુકત ચિત્તના સંવેદન વડે સર્ગના સંભ્રમને લીધે ભ્રમણ થાય છે તથા અસંવેદનથી પરમ શાંતપદ જણાય છે, પણ તે જડપણું નથી એમ તમે સમજો. કારીગરની દૃષ્ટિએ પુરુષની ચાતુરી તથા ચાતુરીના કર્મની ક્રિયાવાળી માટીની સેના, એ માટીરૂપ જ છે; તેવી રીતે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારે જણાતો આ સર્ગ શિવરૂપ જ છે. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત તથા મધ્યમાં દોષથી રહિત આ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પૂર્ણસ્વરૂપમાં પૂર્ણરૂપે રહેલું છે. જે આ સર્ગ જણાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જ અને બ્રહ્મને વિષે રહેલો છે. તેમ આકાશ આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ શાંત અને શિવરૂપ પરમ પદમાં શાંતશિવરૂપ આ જગત વિશ્રાંતિ પામ્યું છે. નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નગરનું અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેમાં દૂર તથા અદૂરપણું કાંઈ નથી, તેવી રીતે પરમાત્મામાં દૂર તથા સમીપપણાનો ક્રમ નથી. અસત્ રૂપે તથા સત્ રૂપે પણ આ વિશ્વ અભ્યુદય પામેલું છે. અભેદરૂપે જોવાથી આ વિશ્વ સત્ રૂપ તથા ભેદરૂપે જોવાથી અસત્ રૂપ જણાય છે. આ સર્ગ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત નગર જેવો છે, મૃગતૃષ્ણાના જળ જેવો છે અને બે ચંદ્રના ભ્રમ જેવો છે; તેમાં સત્યતા કયાંથી? ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ માયાનું ચૂર્ણ નાખે તેથી જેમ આકાશમાં માયિક નગરની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ સાર તથા અસારરૂપ આ જગત ચિત્તમાં પ્રકાશ પામે છે. જ્યાં સુધી સદ્વિચારરૂપી અગ્નિથી અવિદ્યારૂપી લતાનો, જૂની લતાની પેઠે બળાત્કારે મૂળમાંથી નાશ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યા ઘણીક શાખાના વિસ્તારથી ગહન તથા અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુ:ખરૂપ એવા વનને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧—૪૧

यावद्विचारदहनेन समूलदाहं दग्धा न जर्जरलतेव बलादविद्या। शाखाप्रतानगहनानि बहूनि तावन्नानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'હેમોર્મિઉપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૧૯મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો*

લવણરાજાના સંબંધમાં ચંડાલીનો વિલાપ

वसिष्ठ उवाच

हेमोर्मिकादिवन्मिथ्या कथितायाः क्षयोन्मुखम्। त्वमहं त्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જેનું સ્વરૂપ મેં તમને સુવર્ણની વીંટીની પેઠે મિથ્યા

* આ એકસોવીસમા સર્ગમાં લવણ રાજાએ ફરીથી વિંધ્યપર્વતમાં જઈ પ્રથમ જોયેલું ચંડાળનું સ્થાનક જોયું; તથા ચંડાળની સ્ત્રી કે જે પોતાની સાસુ હતી, તેની સાથે તેણે સંવાદ કર્યો એટલું કહેવામાં આવશે.